

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**KEMÂLPASAŞÂDE’NİN NESÂYİH
ADLI ESERİ’NİN TRANSKRİBİ
VE FELSEFÎ TAHLİLİ
(YÜKSEK LİSANS)**

Yunus TÜRKYILMAZ

BURSA 2009

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**KEMÂLPASAĞAZÂDE'NİN NESÂYİH
ADLI ESERİ'NİN TRANSKRİBİ
VE FELSEFÎ TAHLİLİ
(YÜKSEK LİSANS)**

Yunus TÜRKYILMAZ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Yaşar AYDINLI**

BURSA 2009

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı'nda 700621004 numaralı **Yunus TÜRKYILMAZ**'ın. hazırladığı "**Kemâlpaşazâde'nin Nesâyiî Adlı Eseri'nin Transkribi ve Felsefî Tahlili**" konulu. Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 21/10/2009 günü 14.00-16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Yaşar Aydın
Üye (Tez Danışmanı)

Doç. Dr. Enver UYSAR
Üye

Üye
Yrd. Doç. Dr. Hilal Bektürk Pekel

Üye

Ana Bilim Dalı Başkanı

...../...../ 20.....
Enstitü Müdürü

ÖZET

Yazar	: Yunus TÜRKYILMAZ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Dinbilimleri Ana Bilim Dalı
Bilim Dalı	: İslâm Felsefesi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: x + 168
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Yaşar AYDINLI

KEMALPAŞAZÂDE’NİN NESÂYİH ADLI ESERİNİN TRANSKRİBİ VE FELSEFİ TAHLİLİ

Genel anlamda ahlak, insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar olarak tanımlanmıştır. Düşünce tarihinde ahlaka dair birçok eserler kaleme alınmıştır. Batıda Grek felsefesiyle doğuda Pers ve Hint düşüncesiyle başlayan ahlak teorileri Akdeniz coğrafyasında İslam düşüncesiyle birlikte iyice gelişmiştir. İslâm felsefesi, geliştirmiş olduğu ahlaki doktrinlerle, saymış olduğumuz medeniyetlerin ahlakla ilgili düşüncelerinden de faydalanarak zengin, insan ruhunu derinleştiren, insana düzenli ve huzurlu bir hayat öğretisi sunmuştur. Ve birçok eser kaleme almıştır. İncelemeye aldığımız Nesayih adlı eserde bu zincirin sonlarında yer alan, büyük anlamların ve nasihatlerin özet olarak sunulduğu bir eserdir. İslâm felsefesinde bir davranışın ahlakî olarak kabul edilmesi için o davranışın zorlanılarak gerçekleşmemesi gerekir. Yani insan gerçekleştirmek istediği davranışı kendi hayatına iyice yerleştirmeli ve o davranış o kişinin alışkanlığı olmalıdır. Felsefe teorik ahlakı her zaman pratik hayatla ilişkilendirir. Kemâl Paşazâde’de böyle yapmıştır. Nesayih’de halkın anlayabileceği tarzda insanların dünya ve ahiret mutluluğu için gerekli gördüklerini konu edinmiştir.

Anahtar Sözcükler

Nesayih (Nasihatler), Kemal Paşazade, Ahlak, Dostluk, Siyaset Felsefesi, Bilgi, Sabır

ABSTRACT

Yazar : Yunus TÜRKYILMAZ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Felsefe ve Dinbilimleri Ana Bilim Dalı
Bilim Dalı : İslâm Felsefesi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : x + 168
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Yaşar AYDINLI

THE TRANSCRIPT AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF KEMALPAŞAZADE’S (WORK NAMED) NESAYİH

In a broad sense, morals have been defined as the spiritual characteristics and temperaments of the people, as well as their witting behaviors that are produced by the effect of these characteristics and temperaments, which qualify them as good or bad. Numerous works concerning morals have been written up in the history of thought. The theories of morals, which started with the Greek philosophy in the west and Persian and Indian thought in the east, have been widely developed with the Islamic thinking in the Mediterranean geography. With the moral doctrines it has developed, and by making use of the moral thoughts of the aforementioned civilizations, Islamic philosophy has presented a rich, harmonious and peaceful life tenet to the mankind, which deepens a man’s soul. In addition, it has produced a great number of works on this subject. Nesayih, which has been investigated in this study and placed in the last rows of this series, is one of these written works in which great meanings and advice has been presented as a summary. In Islamic philosophy, a behavior must not be produced under compulsion in order to be accepted as morals. In other words, a human being should completely internalize the desired behavior in his life and it should become the habit of that person. Philosophy always associates theoretical morals with practical life. Kemal Paşazade also did it this way. In Nesayih, in a way that people can understand, he dealt with the issues that he considered as necessary for the present life and afterlife happiness of human beings.

Key Words

Advices, Kemal Paşazade, Ethics, Friendship, Political Philosophy,
Knowledge, Patience

ÖNSÖZ

XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinde yaşamış, devrin zengin kültür yapısı içerisinde kendini yetiştirmiş olan Kemâl Paşazâde ilim ve fikir hayatındaki zirvelerden biri olup, onun iyi anlaşılabilmesi için yaşadığı devrin sosyal ve kültürel yapısının iyice taranması ve tahlil edilmesi gerekir. Zaten Kemâl Paşazâde'nin yaşamış olduğu XV. ve XVI. yüzyıllar Osmanlısının ilim ve fikir hayatı noktasında oldukça ilerlemiş olduğu bir gerçektir. Ne var ki günümüzde üniversitelerimiz ya da araştırma merkezlerimizde Osmanlı dönemi ilim ve fikir hayatıyla ilgili arzu edilen tarzda derinlemesine titiz çalışmalara oldukça az rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde özellikle felsefi ahlak denilince akla ilk gelen Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Âlâî*'si bir de ona ek olarak en az onun kadar sistemli ve felsefi olan Muhyi-î Gülşenî'nin *Ahlâk-ı Kiramî*'dir. İbn Kemâl'e kadar onlarca ahlaka dair eser kaleme alınmıştır. Kemâl Paşazâde'nin Nesâyih adlı eseri de bunlardan biridir.

Nesâyih, Nihal Atsız'ın hazırlamış olduğu *Kemâl Paşaoğlu'nun Eserleri* adlı katalog çalışmasında Süleymaniye Kütüphanesi Esat efendi Türkçe yazma eserlerde 1781 numarayla kayıtlı bir eserdir. Atsız'ın yaptığı çalışmada eserin sadece adından bahsedilir muhtevâsından bahsedilmez. Eserin muhtevâsından Şamil Öcal, *Kemâl Paşazâde'nin Felsefi Ve Kelâmî görüşleri* adlı eserinde bahseder. Tek nüsha bulunan eser, on beş bölümden oluşmaktadır. Akıl, ilim, cehâlet, söz âdâbı, nâsihatin önemi ve hikmeti, dostluk, düşmanlık, münafıklık, çocukların eğitim ve terbiyesi, yöneticilerde bulunması gereken vasıflar, beylere hizmet etme yolları, iyiliğin yararları, kötülüğün zararları, sabır, sır saklamanın önemi, dünya hırsı, eserde ele alınan belli başlı konulardandır. Kemâl Paşazâde eserinde hem Doğu'dan hem de Batı'dan alıntılar yapmıştır. Örneğin yirmiyi aşkın filozofun ismini zikrederek fikirlerini dile getirmiştir. Ayrıca eserde hem Paşazâde'nin kendine ait şiirleri hem de bir çok farklı beyitler Arapça ve Farsça olarak mevcuttur.

Nesâyih, diğer ahlak kitapları gibi konuları çok uzun uzadıya işlememiş bilakis bir çeşit özet ahlak kitabı olarak hazırlanmıştır. Döneminin ahlak ve siyasetine ilişkin hatta insan anlayışına dair bizlere önemli ipuçları vermektedir.

Tezimizin ana konusu, Kemâl Paşazâde'nin Nesâyih adlı eseri üzerinedir. Biz eserin transkrip ve felsefi tahlilini yaparken, sadece eserin tanıtımı ve özetini sunmaktan

ziyade önce Nesâiyh geleneğini ele alıp sonra İbn Kemâl'in yaşadığı XV. ve XVI. yüzyıllarda ilim ve fikir hayatını anlamaya çalıştık. Çalışmamızda Nesâiyh'in Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan aslının microfilmmini kullandık. Babinger'in ifadesiyle Paşazâde'nin bütün eserlerinin müellif nüshaları kaybolmuştur. Atsız'da Nesâiyh'in tek nüsha olduğunu ifade eder. Bu sebeple eseri karşılaştırma imkânımız olmadı. Eserde yer yer okunamayan yerler mevcuttu böyle yerlerdeki tahminimizi ve tespit ettiğimiz müstensih hatalarını dipnotta belirterek doğrusunu yazmaya gayret ettik. Eserde geçen ayetleri tercümeleriyle birlikte aktardık. Hadislerin ise tercümelerini verip bir çoğunun kaynağını belirttik. Eserde bazı istinsah hataları da mevcut idi bunları şöyle sıralayabiliriz:

Eserin giriş kısmında yapılan tasnife 6. bab'a kadar uyulmuş, "dostluk ahvalı" hakkındaki bab ikiye parçalanarak dostluk hukukunu da işlemiştir. Dolayısıyla sonraki babların numaralandırmaları girişteki gibi olmamıştır. İlerdeki bablarda ise yine girişte zikredilen "iyilik ve kötülüğün zararları" adlı 11. babın atlanmasıyla yani başlık altında "beylere hizmet etme yolu" anlatılmış ve girişteki sıraya dönülmüştür. Bir de "oğul terbiye ve eğitimi" nin safhaları anlatılırken beşinci sıra atlanmıştır.

Temenni ederiz ki çalışmamız daha sonraki araştırmalara zemin oluşturabilsin ve özellikle İslâm Felsefesi açısından, ilmî dikkatlerin Osmanlı dönemine çekilmesi noktasında bir etki uyandırabilsin.

Son olarak danışman hocam Prof. Dr. Yaşar Aydın'ya sabrından, engin anlayışından ve şahsıma katkıda bulunduğu bütün ilmi ve ahlaki güzelliklerden dolayı teşekkürü borç bilirim. Üzerimde duası olan bütün aileme ve dostlarıma desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Yunus Türkyılmaz

BURSA/2009

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
TRANSKRİPSİYON	x
GİRİŞ	1
İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NESÂYİH GELENEĞİ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMAL PAŞAZÂDE’NİN HAYATI ESERLERİ ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

I-KEMAL PAŞAZÂDE’NİN YAŞADIĞI XV. ve XVI. yy OSMANLI TÜRKİYESİ’NDE İLİM ve FİKİR HAYATI.....	12
II- KEMAL PAŞAZÂDE’NİN HAYATI ve İLMÎ ŞAHSİYETİ	24
III- KEMAL PAŞAZÂDE’NİN FELSEFİ - KELAMÎ KAYNAKLARI VE ESERLERİ.....	30
1. Felsefe ve Kelâm Alanındaki Kaynakları	30
2. Felsefe ve Kelâma Dair Eserleri	32

İKİNCİ BÖLÜM

KEMAL PAŞAZÂDE’NİN NESÂYİH ADLI ESERİNİN FELSEFİ

TAHLİLİ ve TRANSKRİBİ

I- NESÂYİH’İN BÖLÜMLERİ (BAB) ve İHTİVA ETTİĞİ KONULARIN FELSEFİ TAHLİLİ	40
1. Birinci Bâb: Akıl	40
2. İkinci Bâb: İlim ve Bilgi Hakkında	52
3. Üçüncü Bâb: Cahilliğin Kötülenmesi Hakkında	55
4. Dördüncü Bâb: Söz Edebi Hakkında.....	57
5. Beşinci Bâb: Nasihatler Hakkında.....	58
6. Altıncı Bâb: Dostluk Hakkında ve İnsan Hukuku hakkında	61

7.	Yedinci Bâb: Dostluk Hukuku Hakkında.....	64
8.	Sekizinci Bâb: Düşmanlık ve Sebepleri Hakkında.....	66
9.	Dokuzuncu Bâb: Çocuk Yetiştirme Hakkında	68
10.	Onuncu Bâb: Devlet başkanları ve yöneticilik hakkında	71
11.	Onbirinci Bâb: Devlet Başkanlarına Hizmet Hakkında	74
12.	Onikinci Bâb: Sabır ve Acelecilik Hakkında	76
13.	Onüçüncü Bâb: İyi ve Kötü Hıyın Neticeleri Hakkında.....	77
14.	Ondördüncü Bâb: Sır Saklamak Hakkında.....	79
15.	Onbeşinci Bâb: Dünya ve Dünyayı İstemekte Hırslı Olmamak Hakkında ..	80
II-	KEMÂL PAŞAZÂDE’NİN NESÂYİH TRANSKRİPTİ.....	82
SONUÇ.....		162
BİBLİYOGRAFYA.....		164

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
A	: Arapça
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev	: çeviren
D.E.F.M.	: Darûl-Funûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası
F	: Farsça
Haz	: hazırlayan
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İ.Ü.S.B.E.	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
M.E.B.İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İnceleme ve Araştırma
Neş	: neşreden
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
S.	: Sayı
sad	: sadeleştiren
S.K.	: Süleymaniye Kütüphanesi
T	: Türkçe
Ts	: tarihsiz
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.D.V.	: Türk Diyanet Vakfı
yay.	: yayınevi

TRANSKRİPSİYON

ء	: ĩ	ش	: ş
ا	: a, e	ص	: ś
آ	: â	ض	: đ, ž
ب	: b	ط	: ṭ
پ	: p	ظ	: ž
ت	: t	ع	: ĩ
ث	: š	غ	: ğ
ج	: c	ف	: f
چ	: ç	ق	: ḳ
ح	: h	ك	: k
خ	: ĥ	گ	: g, n
د	: d	ل	: l
ذ	: ž	م	: m
ر	: r	ن	: n
ز	: z	و	: v: o, õ, u, ü, û
ژ	: j	ه	: h
س	: s	ی	: y, ı, ĩ, Ī, Ī

GİRİŞ

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NESÂYİH GELENEĞİ

İslâm düşüncesinde Nesâyih geleneğini, İslam ahlâk çalışmaları içerisinde değerlendirebiliriz. İslam ahlâkının asıl kaynağı Kur'an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Nitekim Hz. Aişe Hz. Peygamberin ahlâkının Kur'an ahlakı olduğunu belirtmiştir.¹ Ancak Müslüman şahsiyetin dinî, ahlâkî ve sosyal hayatının merkezinde olan Kur'an, her ne kadar İslâmî prensiplerin bütününe içerse de, bizlere tam bir ahlâk doktrini ya da teorisi sunmaz. Kur'an, prensiplerini ilkesel bağlamda ve metafizik temelli sunup, eksiksiz bir ahlak sistemi oluşturacak zenginlikte ve derinlikte nazârî prensipler ve amelî kurallar ihtiva eden bir kitaptır.² Kur'an, dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizip, amelî hayatı özü itibarıyla ortaya koymuşken miladi 7. asırdan itibaren fıkıhçılar, hadisçiler, kelâmcılar, mutasavvıflar ve filozoflarca bu düsturlar temel kabul edilip, ilham kaynağı olarak görülüp bugünkü anlamıyla ahlak anlayışı da sistemleştirilmeye başlanmıştır.

İslam ahlakının dinamik yapısı, toplumun sadece belirli bir kesimine ait ahlakî değerlerden değil aksine farklı yapıdaki her kesime hitap eden, onların bulundukları durumlardan daha yüksek bir ahlakî yapıya yükseltmeleri için lüzumlu olan çağrılar içerir. Kur'an ve Sünnet'e göre 'hayr' da, doğru 'birr' de, gaye de statik değil dinamik bir yapıya sahiptir. İnsanların yapabilecekleri ya da yapmak zorunda oldukları iyilikler (farzlar) yanında, yapıldığı takdirde ferdin hikmet, fazîlet ve kemal seviyeleri doğrultusunda yapabilecekleri hayırlar da vardır. Dolayısıyla İslam'a göre ahlak, bilgi ve fazilet bakımından sürekli bir değişim-gelişim içerisindeki dinamizmdir.³

¹ Müslim, "Müsâfirîn", 139

² Fahri, Macid, *İslâm Ahlak Teorileri*, Litera yay., İstanbul 2004, s.17,

³ Aydın, Mehmet., T.D.V İslâm Ansiklopedisi, "Ahlak maddesi", Cilt 2, İstanbul 1989, ss. 2-3

Kur'an'daki bu dinamizmi bir nebze de olsa görmek adına M.M. Şerif'in editörlüğünü yaptığı, İslâm Düşünce Tarihi'nin, B.A. Dar'ın "Kur'an'ın Ahlaki Öğretileri" ile ilgili makalesine baktığımızda, özetle şunları görürüz:

Kur'an'a göre insan öncelikle iyiliği (birr), hayrı, güzelliği sevmeli istemeli, kötülükten ve isyandan nefret etmelidir.⁴ Kalbini, iç dünyasını Allah şuuruyla (zikrullah) huzura kavuşturmalı ve yaptığı tüm iyilikleri çıkar kaygısı taşımadan hatta cennet ümidi, cehennem korkusu için de değil yalnız Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yapmalıdır.⁵ Kur'an'da va'z edilen ahlakî öğretiler hayat verici, hayatı zenginleştirici⁶ mahiyettedir; bu öğretilere uymakla insan, bu sayede ilahi sıfatlardan birini tanımış olur ve o sıfatın ışığında hayatını şekillendirmiş olur. Bir kişiyi diriltmek kurtuluşuna vesile olmak sanki tüm insanlığı kurtarmış olmak gibidir.⁷ İnsan, ruhunda ebediyeti asla son bulmayacak, sönmeyecek bir saltanatı şiddetle isteyen bir arzuya sahiptir.⁸ Kur'an'a göre insanın önünde ebediyete kadar sürecek bir hayat kazanma yolu açıktır.⁹ Kur'an'da, ilahi hikmeti ve insanların keyfi olarak değil¹⁰ kendi fiillerine göre¹¹ yargılandığı evrendeki ahlaki düzenin varlığını ve ilahi nedenselliğe inanca atıfta bulunan Allah'ın birliği üzerinde durulur. Bu ilahi düzen sadece birey bazında değil toplum ve ferd bazında da bir fark gözetmez.¹² Allah bu ahlaki düzen çerçevesinde insanlarla bir ahidleşmeye girmiştir. Belli bir ırk veya millete değil bireylerle ahidleşme içine girmiştir.¹³

Tevhid, kişinin ruhi yapısında ahengi, akıl-irade ve hareket işbirliğini gösterdiği için insanın ideallerinden birini oluşturur. O, kişinin hırsı, ihtirası ve şehveti üzerinde tam bir kontrol sahibi olmaya işaret eder. Allah ruhunu insana üflemiş,¹⁴ yeryüzünde kendisinin halifesi yapmıştır.¹⁵ Kâinattaki her şey insana tabi olacak biçimde

⁴ Hucurât, 7-14

⁵ Leyl, 19-21; Hûd, 112.

⁶ Enfâl, 24; Nahl, 97.

⁷ Maide, 32.

⁸ Tâ-Hâ, 120.

⁹ Zümer, 73-75; Mülk, 12; Beyine, 8.

¹⁰ Enfâl, 53.

¹¹ Zilzal, 7-8.

¹² Mâide, 20.

¹³ Al-i İmrân, 81; A'râf, 172.

¹⁴ Hicr, 29; Sâd, 72.

¹⁵ Bakara, 30.

yaratılmış.¹⁶ Hatta meleklerle bile ona secde etme emri verilmişti.¹⁷ Ona şerefli bir mevki verilmiş, bütün yaratıklar arasında en şerefli kılınmıştır (eşref-i mahlûkât).¹⁸ Fiziki ve ruhi gelişimi için ne gerekiyorsa ona sahip olan insan, Allah'ın verdiği güçle yer ve göğün sınırlarını aşabilir.¹⁹ İyiyle kötüyü tanıyabilecek, hayrı şerden ayırt edebilecek²⁰ insan bu niteliği dolayısıyla yaptıklarından sorumlu olan tek varlıktır.²¹ Kötülüğe ve zulme karşı mücadele insanda güçlü bir ahlaki yapıyı gerekli kılmaktadır. Doğru yol üzerinde sebat eden kişiler, karşılaşacakları güçlüklerin üstesinden gelecekler,²² zayıflık ve eksikliklerini ilahi yardım ile gidereceklerdir.²³

Hikmet, bilginin, hakikatin aşığı olmak; külli varlıkların hakikatini bilme ve bu bilgiyi hakikat doğrultusunda gerektiği gibi kullanmak demektir.²⁴ Hikmet vasıtasıyla biz, geri kalan diğer varlıkların Allah'dan nasıl varlık (el-vücûd), gerçeklik (el-hakika) ve 'birlik' (el- vahde) aldıklarını; onlardan her birisinin varlık, gerçeklik ve birlikteki paylarının ne olduğunu ve diğer şeylerin anlamlarını Allah'tan nasıl kazandıklarını biliriz.²⁵ Hikmet, zan, eksik bilgi²⁶ veya hayalden²⁷ birçok bakımdan ayrılır. Hakiki bilgi eksikliği Allah'ı inkar etmeye,²⁸ O'na yalan isnat etmeye ve O'nun yanında başka tanrılara kulluk etmeye²⁹ götürür. Tek emin yol Allah'ın bilgisiyle donanmış vahiy yoludur.³⁰ Yalnızca iman eden ve hikmete sahip olanların derecelerinin ve rütbelerinin yükseltileceği,³¹ yalnızca hikmete sahip kişilerin Allah'dan gereği gibi korkacakları ve

¹⁶ İbrahim, 32-33; Lokman, 20.

¹⁷ Bakara, 34.

¹⁸ İsrâ, 70.

¹⁹ Nahl, 78; Rahman, 33; Mülk, 23.

²⁰ Hicr, 10; İnsan, 3.

²¹ En'am, 164.

²² Al-i İmrân, 186.

²³ Hud, 10-11.

²⁴ Kindî, *Felsefî Risaleler, Tarifler üzerine*, İz yay., İstanbul 1994, s. 71

²⁵ Farabî, *Fusulü'l- Medenî, 'Siyaset Felsefesine Dair Görüşler'*, Çev: Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987, s. 43

²⁶ Necm, 28; İsrâ, 36.

²⁷ Yunus, 36,66.

²⁸ En'am, 108.

²⁹ Hacc, 71.

³⁰ Hud, 14.

³¹ Mücadele, 11.

doğru yolda yürüyecekleri belirtilmiştir.³² Kur'an, Peygambere ilimde derinleşmesi için dua etmesini öğütlemiştir.³³

Kur'an, adaleti ahlakî bir ideal olarak benimsememiz gerektiğini vurgulayan ilahî bir kelimedir. Allah hem insanların birbirlerine karşı adil olmalarını emreder³⁴ hem de müminlere kendileri, aileleri, yakınları aleyhine dahi olsa, zengin yoksul ayrımı yapmadan adaleti uygulamaları emredilir.³⁵ Bir topluma olan düşmanlık bile adaletsizliğe sevk etmemeli, her ne şekilde olunursa olsun adaletli olunmalıdır.³⁶ Sevgi, insanın tüm ahlaki değerlerinin mükemmel bir hülasesi olarak, Allah'ı her şeyden fazla sevmeyi gerekli kılan bir idealdir.³⁷ İyilik de Allah'ın bir sıfatıdır,³⁸ bu yüzden insanların iyilik yapmaya yönelik içgüdülere mutabık davranmaları bir zorunluluk olmaktadır.³⁹ Allah herkese, her şeye iyiliğini yaydığı,⁴⁰ iyilik yapanları sevdiği için iyilik yapmalıdır.⁴¹ Müminlere, kötülüğü en güzel şekilde bertaraf ettikleri takdirde düşman olan kişinin bile yakın bir dost olacağı belirtilerek, kötülüğü en güzel bir şekilde gidermeye çalışmaları tavsiye edilmiştir.⁴² Kur'an'a göre insanları hikmetle, güzel öğütlerle davet eden, onlarla en güzel şekilde tartışan, insanlarla en güzel şekilde konuşandan⁴³ daha iyi kim vardır? Bütün bu öğretiler, ferdin hem dünyada hem de ahirette karşılığını göreceği ahlak prensipleridir.⁴⁴

İslâm'ın ilk yüzyıllarında ahlak öğretileri bütünüyle, yukarıda ana hatlarıyla gösterilen dinî kurallara dayanmaktaydı. İslâm, Kur'an prensiplerinin şekillendirmiş olduğu Hz. Muhammed'in (s.a.v) örnek hayatını (üsve-i hasene) kendilerine ölçü kabul edip hayatlarını O'nun getirdikleri doğrultusunda düzenleyen bir toplum meydana getirmiştir. Hz. Peygamber zamanında sistemli bir ahlak felsefesinden söz edilemez

³² Fatır, 28.

³³ Tâ-hâ, 114.

³⁴ A'râf, 29; Nahl, 90; Şurâ, 15.

³⁵ Nisa, 135. ; Maide, 45.

³⁶ Maide, 8.

³⁷ Bakara, 165.

³⁸ Nahl, 53; Haşr, 23.

³⁹ Bakara, 158.

⁴⁰ Kasas, 77.

⁴¹ Bakara, 195.

⁴² Fussilet, 34.

⁴³ Nahl, 125; Yûsuf, 33; İsrâ, 53.

⁴⁴ M.M. Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, İnsan Yay., Cilt: 1, İstanbul 1990 ss. 185-195,

ancak o dönemlerde cahiliyye yerine bir saadet düzeni, iman ile iç içe mükemmel bir ahlaki yaşantı hayata geçirilmişti. Hicrî II. Yüzyılın başlarından itibaren Kur'an öğretilerinden, Hz. Peygamber'in ve ashabın yaşantılarından oluşan ortak bir aklın ya da ahlakın oluştuğu, bu ahlaka yeni karşılaşılan durumların ve farklı kültürlerin etkisinin de olduğu bir gerçektir. Böylece genel anlamda ahlaka ve bu alanın özel konularına dair eserlerden oluşan zengin bir literatür meydana gelmiştir. Daha ziyade o dönemlerde hadis ve fıkıh âlimlerince yapılan bu çalışmaların başlangıcını hadislerin tasnif dönemine kadar götürebiliriz. Nitekim başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hemen bütün hadis mecmualarında “Kitâbü'l-Edep”, “Kitâbü'l-Birr”, “Kitâbü'l-Hüsni'l-Hulk” gibi başlıklar altında özellikle ahlak hadislerini ihtiva eden bölümler mevcuttur. Abdullah b.Mübârek'in (736-797) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'i, Buhârî'nin (810-869) *el-Edebü'l-Müfred*'i yalnızca ahlaka dair oluşan eserlerdir. Ayrıca **kırk Hadis** geleneğinin de ilk hadisleri ahlakîdir.⁴⁵ İslâm'ın tavsiyesi gereği “**kıyas**” ve “**icmâ**”⁴⁶ ahlakî konularda da uygulanmıştır. Bununla birlikte İslâm'ın hukuk sistemi içerisinde de yerini bulan örf ve âdetler genel anlamıyla ‘*efkâr-ı umumiye*’ toplumda, ahlakî kaidelerin ortaya çıkmasına etkin bir sebep olarak hukukî müeyyideden kabul edilmiştir.⁴⁷ Bütün bunlardan hareketle söyleyebiliriz ki, genelde İslâm Ahlakı, özelde İslâm nesâyih geleneği, başta Kur'an ve Sünnet olmak üzere ki buna sahabe hayatı ve katkıları dâhildir, İslâm düşüncesinin her daim öne çıkardığı “akıl” ve toplumun ortak kabulüyle ortaya konan algılayışın karışımıyla meydana gelmiş zengin bir kültür olarak karşımıza çıkar.

Geleneksel İslâm ahlâkı, kültür tarihimizde eser sayısı bakımından oldukça zengin bir alandır. İslâm ahlâkına dair eserler, ilmî anlamdaki alanları itibariyle, ele aldıkları konuları ve içerikleri itibariyle farklı tasniflere tâbî tutulmuştur. Genel olarak ahlak eserlerini, farklı ilmî disiplinler anlamında üç ayrı kategoride toplayabiliriz.

a) Kur'an ve Hadis ahlakı (Sahabe ahlâkı dâhil): Yukarıda zikredilenlere ek olarak *el-Mâverdî*'nin (v.450/1058) *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*'i ve *İbni Hazm*'ın (v.456/1064) *Müdâvâtü'n-Nüfûs*'u zikredilebilir.

b) Tasavvufî ahlak: Bu alanda *el-Muhâsibî*'nin (v.243/857) *er-Riâye*'si, *Cüveynî*'nin *eş-Şâmil*'i gibi eserler zikredilebilir.

⁴⁵ Aydın, Mehmed., *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, ‘Ahlak Maddesi’, Cilt:2, s. 3, İstanbul 1989

⁴⁶ Nisâ, 59; Muhammed, 10; Sa'd, 28.

⁴⁷ Hallaf, Abdulvehhâb, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev: H. Atay, , Ankara 1973, s. 237

c) Felsefî ahlak: Bu grubun müellifleri akli ve aklın verilerini ön planda tutmuşlardır. Felsefî ahlak çalışmalarında temelde Platon ve Aristoteles'in ahlak görüşleri, metotları yer almıştır. İslâmî kaynaklardaki ahlak esasları felsefî anlamda değerlendirilerek farklı bir sistemle ele alınmıştır. Bağımsız felsefî bir kategori olarak ahlak alanında eser yazma geleneği ilk olarak **Fârâbî** (v. 339/950)⁴⁸ ve **İbn Sinâ** (v. 428/1037) gibi erken dönem meşhur filozoflarıyla, detaylı anlamda özellikle siyaset felsefesi alanında başlar.⁴⁹ Ayrıca X. Asrın sonlarında anılan İslâm düşüncesinden ve Grek felsefesinden, yararlanarak özellikle Sokrates, Pythagoras, Platon, Aristoteles, Beydabâ gibi filozofların etkisiyle “*Ahlakın Çeşitli Olmasının Sebepleri*” adlı risaleyi kaleme alıp müstakil bir mecmua hazırlayan **İhvanu's- Safâ** zikredilmelidir.⁵⁰

İslâm düşünce tarihinde İhvanu's- Safâ düşüncesini Kur'an, tasavvuf ve felsefeden istifade ederek sunmuş ve İslâm Ahlâkı alanında birçok ahlak kitabı ve risaleleri yazılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların da Hicrî V./M. XI. asırdan itibaren başlayıp yaygınlaştığını görmekteyiz. Bu eserlerin başlıcalarını Şeyhu'l-İslâm Kemal Paşazâde'ye kadar şöyle sıralayabiliriz.

1. Tehzîbü'l-Ahlak ve Tathîru'l- A'rak, İbn Miskeveyh (v. 421/1030)

İslâm Ahlâkı alanında en derin izler bırakan bu eser, İslâm düşüncesinde felsefî ahlak sahasında yazılmış en kapsamlı ilk çalışma kabul edilir. Aynı zamanda bir tarihçi olan İbn Miskeveyh, İslâm dünyasında ahlak disiplinine önem veren, ahlakî ilimlerin üzerinde tutan ve bu konuda eser yazan bir düşünür olarak diğer Müslüman filozoflardan ayrılır. İbn Miskeveyh, eserini Aristoteles'in “Nikomakhos'a Etik” temelli şekillendirmekle birlikte nefis görüşünü doğrudan Platon'dan almış ki bu, Aristoteles'in nefis anlayışından açıkca farklılık arz eder,⁵¹ ayrıca bu konuda Porphyrius'un yorumlarından da yararlanılmıştır. Onun Eflatun, Aristoteles, Yeniplatonculuk, Pisagor

⁴⁸ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye*, çev. M. Aydın, A. Şener- R. Ayas, İstanbul 1980, ss. 2-3

⁴⁹ Hamid, Dabaşı, “Filozof-Vezir Hâce Nasîruddin Et-Tûsî ve Dönemin Entelektüel İklimi”, *İslam Felsefesi Tarihi*, Editör: Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, Cilt:2, İstanbul 2007, s.217

⁵⁰ Ferruh, Ömer, “İhvân-ı Safâ”, M.M. Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, çev: İlhan Kutluer s.329; Erdem, Hüsameddin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1996, s.27

⁵¹ Leaman, Oliver, “İbn Miskeveyh”, *İslam Felsefesi Tarihi*, Editör: Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, Cilt:1, İstanbul 2007, s.300

gibi daha başka filozoflardan da karışım yaptığı gerçeği, farklı nazariyeleri toplamış olduğunun bir göstergesi değil, daha ziyade mühim meseleleri açıklığa kavuşturmak için bu farklı yaklaşımları kullanma yönünde mübdi' (creative) bir teşebbüsün göstergesi olarak kabul edilmelidir. Hikmetli sözleri bir araya getirdiği, El-Hikmetü'l-Halide (Câvidâni Hired) eserinde de bu yolu izlemiştir.⁵² İbn Miskeveyh, 'Tehzîbü'l-ahlâk' diye meşhur olan eserine 'Kitâbu't-Tahâre' ismiyle atıfta bulunmaktadır.⁵³ Düşünürümüzün ahlak felsefesini ortaya koyan bu eseri, Aristoteles'in görüşleriyle İslâm Ahlâkının birleştirilmesinde, felsefî ahlak konularının ve kavramlarının zenginleştirilmesinde son derece etkili olmuş ve kendisinden sonra gelen çalışmalara da örnek teşkil etmiştir.⁵⁴

2. Ahlak-ı Nâsirî ve Nasîruddin et-Tûsî (v. 672/1274)

Horasan'a bağlı Tûs şehrinde doğan Nasîruddin Tûsî, İbn Meymûn (Maimonides) (1135-1204), Aziz Albertus Magnus ve Aziz Thomas ile birlikte, dönemlerinin İbrahimî dinlerdeki felsefî faaliyetin zirvesini temsil ederler. Tûsî, Şîî skolastik öğretinin en fazla kalıcı olan yanlarını sistemleştirerek pekişmesini sağlamış ve Meşşâî felsefenin seçkin bir temsilcisi kabul edilmiş, önemli başarılarından biri olarak İbn Sina felsefesini güçlendirip canlandırması gösterilmiştir.⁵⁵ Bu yönüyle Tûsî, Osmanlı düşüncesinde güçlü kimliğine ve düşüncesine rağmen tercih sebebi olamamış, resmî Osmanlı düşüncesini temsilen Kemal Paşazâde tercih edilmiştir.⁵⁶

Nasîruddîn Tûsî'nin ahlakla ilgili en büyük eseri, Ahlak-ı Nâsirî'dir. Tûsî'nin ahlaka dair görüşlerinin özünde Kur'an, Hadis ve İslâmî kaynaklar olmakla birlikte genel anlamda görüşlerini doğrudan Grek düşüncesiyle İslâm öncesi İran düşüncesi oluşturmaktadır. Özelde ise Aristoteles'in *Nichomachean Ethics*'i Farabi'nin *el-Medînetü'l-Fâdila*'sı ve İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ı ilham aldığı kaynaklardandır. O bu eserin ilk müsveddelerini İsmâîlî komutan Nasîruddin'in himayesinde iken kaleme almıştır. Daha sonra yeni Hâmisi Hülâgu'nun hizmetinde bulunduğu sırada eserin giriş ve sonuç bölümlerini değiştirip, İsmâîlîlik ile alakalı tüm

⁵² Leaman, Oliver, "İbn Miskeveyh", a.g.e., s.304

⁵³ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, Editör:Tahir Özaktaş, çev:Anar Gafarov,Zaur Şükürov, Litera Yay.,İstanbul 2007, s.341

⁵⁴ Oktay, Ayşe Sıdika, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yay., İstanbul 2005, ss. 23-24;

⁵⁵ Hamid Dabaşı, a.g.m., s.185-205

⁵⁶ Kutlu, a.g.e., s.53

övgü ifadelerini kitaptan çıkarmıştır. Bu eser esas itibariyle İbn Miskeveyh'in 'Kitâbu't-tahâre' adlı kitabının genişletilerek hazırlanmış bir tercümesidir.⁵⁷

Ahlâk-ı Nâsırî bir giriş, üç risale ve sonuçtan müteşekkildir. Giriş felsefe tasnifiyle ilgili genel ifadeleri ihtiva eder. İlk risale ahlakla ilgili olup, ilkeler (mebâdî) ve amaçlar (makâsıd) bölümlerinden oluşur. İkinci risale iç siyasete dairdir. Üçüncü risale şehir siyasetini konu edinir. Sonuç bölümü ise Platon'a atfedilen nasihatleri (vesâyâ) içerir.⁵⁸

3. Ahlâk-ı Celâlî ve Celâleddîn Devvânî (v. 908-1502)

İran'ın Devvân köyünde doğan Muhammed b. Es'ad Celâleddîn ilk eğitimini Seyyid Şerif Cürcânî'nin talebelerinden olan babası Es'ad Efendi'den aldı. Kısa zamanda büyük bir üne kavuşan, müderrislik, sadâret ve Akkayunlu hükümdarlığı zamanında Fars eyaleti kâdilkudâtlığında bulundu. Çeşitli İslâm ülkelerinden ilim tahsili için yanına gelen talebeler sayesinde "Devvânî" ekolü oluştu.⁵⁹ II. Beyazıd zamanında Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapan Kemâl Paşazâde'nin de hocalarından olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi de Devvânî'nin, Tebriz'de öğrenciliğinde bulunmuştur.⁶⁰ Onun sayesinde Devvânî'nin görüşleri ve fikirleri Osmanlı'da tanınmış ve yaygınlaşmıştır. Devvânî özellikle Sühreverdî'nin işrâkî hikmet görüşünü Osmanlı döneminin felsefî düşünce hayatında canlandırmıştır.⁶¹

İşrâkî geleneğin Osmanlı düşüncesinde canlanmasını sağlayan Müeyyedzâde'nin Kemal Paşazâde'ye hocalık yaptığını ve aynı zamanda devlet içerisinde de kendisine güçlü bir referans olduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla düşünce yapısının Kemal Paşazâde'ye de tevarüs ettiğini düşünebiliriz. Hoca talebe her ikisinin de İslâm'ın üç ana disiplini olan felsefe, kelâm ve tasavvufu birleştirmeye yönelik çalışmalar yaptığı söylenebilir.⁶²

⁵⁷ Hamid Dabaşı, a.g.m., ss.217-222

⁵⁸ Hamid Dabaşı, a.g.m., s.222-223

⁵⁹ Oktay, a.g.e., s.27-28

⁶⁰ Sözen, a.g.e., s.56

⁶¹ Sıddıkî, Bahtiyar Hüseyin., "Devvânî", *İslâm Düşünce Tarihi*, c. III, s.103

⁶² Anay, Harun., *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyâset Düşüncesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s.259

Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserini kaleme alma sebebini, ilmi seven Akkoyunlu hükümdarlarından sultan Halil'in değerli imamların ve büyük filozofların sözlerinin derlendiği bir kitap istemesi üzerine yazıldığını zikreder. Ancak Devvânî kendisinin amelî ahlak ve siyaset ilminin tümünü kuşatamayacağını düşünerek sadece amelî hikmetin esaslarını içeren delillerine Kur'an âyetleriyle, hadislerle, sahabe sözleriyle başlayıp, tabiîn, tasavvuf büyükleri, işrak filozoflarının lem'alarını (parıltı), keşf ve şuhûd ehlinin zevklerinin derlendiği ve *Ahlâk-ı Celâlî*'de kullandığı nüshanın içeriğini de koruyan bir eser meydana getirmeye çalışmıştır. Devvânî, eserinde esas olarak *Ahlâk-ı Nâsırî*'den istifade etmiş, işrak felsefesi ve tasavvuf görüşleriyle eserini zenginleştirmiştir.⁶³

4. Ahlâk-ı Alâî ve Kınalızâde Ali Efendi (v. 979-1572)

Isparta'da doğan Kınalızâde⁶⁴ ailesinden kendisine intikal eden yeteneklerin yanında döneminin en seçkin alimlerinden ders almıştır.⁶⁵ Fenârizâde Muhyiddin Çelebi'nin (Çivizâde) Şeyhülislâmlığı döneminde nevbet (kadro bekleme sırası) bekleyen Kınalızâde, Çivizâde'den hoşlanmadığı için tayinini ağırdan alan Ebussuûd'un huzuruna çıkıp çalışmalarını gösterip kendisine müderrislik verilmesini istemiştir. Bu yaklaşımından çok hoşlanan Ebussuûd övgüyle kendisini 20 akçe karşılığında müderris olarak tayin etmiştir.⁶⁶

Bursa'da Hamza Bey Medresesi'nde ve Velîyüddinoğlu Ahmed Paşa Medresesi'nde de müderrislik yapan Kınalızâde 22 sene bu görevi devam ettirmiş ve 54 yaşında sırasıyla Halep Kadılığı, Bursa Kadılığı, Edirne Kadılığı, İstanbul Kadılığı ve ölümünden bir yıl önce 1571 tarihinde Anadolu Kazaskerliği görevine getirilmiştir.⁶⁷ 1572 Ocak Pazartesi günü vefat etmiştir.⁶⁸ Kınalızâde, döneminde Osmanlı'da felsefe ve hikmet ilimleriyle meşgul olan ender kişilerden biriydi. Nitekim

⁶³ Oktay, a.g.e., s. 29

⁶⁴ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ*, Haz:İbrahim Kutluk, Ankara 1989, II, ss. 654-683

⁶⁵ Ferid (Kam), "Kınalızâde Ali Çelebi", D.E.F.M, S. 4, İstanbul 1332, s. 360

⁶⁶ Oktay, a.g.e., ss. 44-45; ayrıca bkz. Hasan Çelebi, *Tezkiret*, II, s. 665

⁶⁷ Kazaskerlik Fatih'in son senelerinde Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kazaskerlik bu tarihlerde ilmiye sınıfının yani müderris ve kadıların en büyük makamı idi; Kazaskerî sayılan bütün sınıfların hukukî ve şer'î işleri bu makamın tayin ettiği nâibler yani vekiller tarafından görülür ve bunlardan alınan resimler kendisine ait olurdu; vilayet sancak ve kaza kadıları bunların işlerine müdahale edemezlerdi. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 589.

⁶⁸ Oktay, a.g.e., s. 46; ayrıca bkz. Hasan Çelebi, a.g.e., II, ss. 667-673

Katip Çelebi yaşadığı dönemde hikmet ve felsefe ile ilgilenen birkaç isim sayarak Kınalızâde'yi bu ilimle uğraşan son kişi olarak gösterir.⁶⁹

Müellifin en önemli ve belki de ona asıl şöhretini kazandıran eseri *Ahlâk-ı Alâî*'yi 1563-1566 Şam Kadılığı yaptığı yıllarda yazdığı bilinmektedir. Yazarken o yıllarda aynı şehri paylaştığı Müverrih Âlî'den⁷⁰ eserinin tashihi noktasında yardım almıştır.

Ahlâk-ı Alâî diğer ahlak kitapları gibi dua ile başlar. Uzunca yazılan giriş bölümünde genel olarak hikmetin önemi, hikmet ilminin bölümleri açıklanır, nefis ve nefsin güçleri üzerinde durulur. Ayrıca hulk (huy) konusu üzerinde de durulmuştur. Daha sonra müellif üç ana kitap (bölüm) kaleme almıştır. Birinci kitap eserin en geniş bölümüdür. Bu kitap, bâb adını alan dokuz ayrı bölümden oluşur ki; erdemler, reziletler, bunların çeşitleri, erdeme benzeyen rezilet, adalet, erdemi kazanma yolları, erdemlerin korunması ve ahlâkî hastalıkların tedavisi gibi konular işlenmiştir. İkinci kitabın konusu *Tedbîr-i Menzil* (Aile Ahlakı) ile ilgili kısım sekiz bâbdan oluşmuştur. İlk dört bâb aile, ailenin önemi, evin geçimi ve ev idaresi gibi konulardan bahseder. Beşinci bâb, evlat ve aile terbiyesini konu edinir. Altıncı bâb, aile ahlakından bahseder ve bu kitabın sonuna kadar devlet ahlakını ilgilendiren konular işlenir. Ahlâk-ı Alâî'nin üçüncü kitabı *Tedbîr-i'l-Medîne* başlığını taşıyıp devlet ahlakını konu edinir. Bu kitabında âdil devlet adamında olması gereken vasıflar, uyması gereken kurallar işlenmektedir. Sonuna doğru iki ayrı konunun ilkinde sultana hizmet edenlerin dikkat etmesi gereken hususlar, ikincisinde ise dost ve dostluk hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın son kısmında ise, "vasıyyet" adı altında tıpkı Nasîrüddîn-i Tûsî'nin kitabını Eflatun'un Aristoteles'e nasihatıyla bitirdiği gibi Devvânî'nin *Ahlâk- Celâlî*'yi Aristoteles'in İskender'e yazdığı *Sırr-ı Esrâr*'daki⁷¹ nasihatler gibi Kınalızâde'de bunlara ek olarak çeşitli tarikat şeyhlerinin vasiyet ve nasihatleriyle kitabını bitirdiğini söyler.⁷²

⁶⁹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn, II*, neş: Kilisli Muallim Rıfat-Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360, s. 680

⁷⁰ Müverrih Âlî o yıllarda Şam'da *Enîsü'l-kulûp* adlı eserini yazmakla meşgul idi. Ayrıca Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr* adlı eseri meşhurdur.

⁷¹ Aristoteles'e ait olarak bilinen *Sırr-ı Esrâr* adlı eserin aslında *Kitâb el-Siyâse fî Tedbîr el-Riyâse* adında Aristoteles'e ait bir eser olmadığına dair bkz. Mahmud Kaya, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, ss. 294-299.

⁷² Oktay, a.g.e., s.74

Kınalızâde'nin eserinde Pisagor, Empedokles, Sokrat, Platon, Aristoteles, Câlînûs (Galen), Hakim Ebrûs (Bryson), Hermes, Diyojen, Batlamyus, Hakim Ebû Katûtîs, Kindî, Fârâbî, İbn Miskeveyh, gibi isimlerden faydalandığı, onlardan örnekler verdiği ve İbn Sînâ'nın eserlerinden istifade ettiği özellikle nefis görüşünde ondan faydalandığı tespit edilmiştir. Bunların dışında Saadettin Teftâzânî ve Fahreddîn Râzî'nin görüşlerine de yer vermiştir. Kınalızâde'nin eserinde benzer eserlere nisbetle daha fazla âyet ve hadise yer verdiği görülmektedir.⁷³

İslâm dünyasında ahlâk düşüncesiyle alakalı çeşitli üsluplarda ve isimlerde pek çok ahlak kitabı kaleme alınmıştır. Biz araştırmamızda genel bir fikir oluşturması için belli başlı olanları ya da meşhur olanları zikrettik. Yazımızın başlığında *nesâyih* geleneği deyişimiz bütün ahlak kitaplarının ilmî alt yapısı yanında tecrübeye dayanan, nasihat temelli olduğunu söylemeliyiz. Bununla birlikte farklı isimlerle de adlandırılmışlardır. Zikredilen müelliflere ve eserlere ek olarak Kınalızâde'nin Ahlâki Alâî'sine kadar elli civarında ahlaka dair eser zikredilmiştir. Mâverdî'nin (v. 450-1058) *Nasihatü'l-Mülûk*, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, *Kitabu'l-Vezâra*(*Edebu'l-Vezîr*), *Tuhfetü'l-Mülûkiyye*, *Edebü'l-Kâdî*, *Teshilü'n-Nazar* ve *Tacîlü'z-Zafer* adlı eserleri zikredilebileceği gibi, Mâverdî'den sonra gelen Muhammed b. Turtûşî'nin (v. 520-1126) kaleme aldığı *Sirâcu'l-Mülûk*, *Birrü'l-Valideyn* gibi eserleri, ağırlıklı olarak siyaset felsefesi hakkında ve yöneticilere nasihatlar ve “mev‘iza” tarzında zikredebilir.⁷⁴ İncelemiş olduğumuz Kemal Paşazâde'nin Kitâbu'n- Nesâyih adlı eseri de XVI. yüzyılın bu türdeki eserlerinden kabul edilebilir.

⁷³ Oktay, a.g.e., ss. 77-79

⁷⁴ Bknz: Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûk* (Siyaset sanatı), çev: Dr. Mustafa Sarıbrıyık, Ark Yay., İstanbul 2004; Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk* (Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair) Haz: Said Aykut, İnsan Yay., İstanbul 1995

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMAL PAŞAZÂDE’NİN HAYATI ESERLERİ ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

I-KEMAL PAŞAZÂDE’NİN YAŞADIĞI XV. ve XVI. yy OSMANLI TÜRKİYESİ’NDE İLİM ve FİKİR HAYATI

Kemal Paşazade’yi iyi anlayabilmek ve hakikî veçheleriyle değerlendirebilmek için, onu yetiştiren ilmî, fikrî, kültürel ve sosyal muhitin iyi bilinmesi gerektiğinde şüphe yoktur. Ancak bu gerekliliği ifa edebilmek oldukça zordur. Zira Osmanlı ilim ve fikir hayatının teşekkül ve gelişme şartlarına nüfuz edebilmek demek, bunlarda etkili olan âmilleri ve yetişen şahsiyetlerin ilim ve fikir hayatına katkılarını çok iyi bilmek anlamına geldiği gibi, ayrıca buradan hareketle Kemal Paşazade’nin, genel anlamda İslam düşünce geleneği içerisindeki konumunu belirlemekle de mümkün olabilecek bir şeydir.

Ne yazık ki bu mahiyette çalışmalara basamak oluşturacak eserlere sahip olmadığımız gibi, Osmanlı dönemi ilim ve fikir adamlarımızın muhtelif yönlerini aksettiren, yayınlanmış monografiler bile mevcut değildir.⁷⁵ Bu sebeple tezimizin bu başlığı altında İbn Kemal’in yaşadığı dönemin ilim ve fikir hayatına oldukça genel hatlarıyla değinerek bir zemin oluşturmaya çalışacağız.

Öncelikle Osmanlı dönemi ilim ve fikir hayatını çalışırken karşılaşılan, yaklaşım problemlerine değinmek istiyoruz. En başta Osmanlı düşünce tarihinin hangi metodoloji ile araştırma konusu yapılacağı, hayati bir önemi haizdir. Bu noktada Osmanlı düşünce tarihinin ilmi bir alan olarak neden hâlâ kuluçka dönemini yaşadığı sorusu, üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Bu sorun nihai noktada Osmanlı düşünürlerinin verdiği eserlerin ilmi ve tenkidi bir tarzda takdimi sorundur. Öyle ki eski eserler kütüphanelerinde yeterli bir tarama ve tanıtmaya çalışmaları yapılamadığı bir gerçektir. Bu, ünik (unique) nüshaların yeni yeni keşfedildiklerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Bugün birinci el kaynakların çok küçük bir bölümü neşredilmiş durumdadır. Ancak bahse konu ettiğimiz metodoloji sorununun, ham malzeme biriktirip oluşturmaktan daha önemli olduğu söylenebilir. Zira elimizin altındaki külliyyatın ne anlam ifade ettiği

⁷⁵ Ocak, Ahmet Yaşar, “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, İbn Kemal Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1986, s. 31.

konusunda bir fikir edinmeden, söz konusu malzemenin felsefi ve işlevsel bir değer kazanması çok zordur. Buna kayda değer bir örnek olarak İbn Sina sonrası İslam düşünce tarihinin yorumu verilebilir. Klasik oryantalizmin, İslam dünyasındaki felsefi faaliyetin İbn Rüşd'ün ölümüyle nihayete erdiği varsayımı, akademik çalışma alanını o kadar çok derinden etkiledi ki bugün bile İbn Sina sonrası İslam düşüncesi üzerine yapılan çalışmalar, İbn Sina öncesi çalışmalarla kıyaslanamayacak kadar azdır. Genelde, İbn Sina sonrası, özelde Osmanlı düşünce tarihini, basit bir şerh haşiye geleneğine indirgeyen bu paradigmanın sorgulanıp aşılması gerçeği, ancak bu dönemlere yönelik ilmi çalışmalarla gerçekleştirilebileceğini göstermektedir.⁷⁶

İslam dünyasındaki felsefi geleneğin, iç dinamikleri açısından düşünüldüğünde inkıtaya uğramadığını, geç dönem felsefi faaliyetlere ise Şii merkezli dikkat çeken Henry Corbin ve o minvalde çalışan Seyyid Hüseyin Nasr, İbn Arabi çalışmalarıyla Tosihiko Izutsu ve William Chittick gibi ilim adamları böyle bir felsefi geleneğin devam ettiğine dair referans çatısı kurmaya gayret edenlerden kabul edilir.⁷⁷

Ne yazık ki Osmanlı düşünce tarihi, düşünce geleneğindeki kayıp halka olma vasfını ilmi anlamdaki ilgisizlik neticesinde korumaktadır. Bu metodolojik yaklaşım sorununun, Osmanlı mirasına karşı takınılan reddedici tavrın Batı ilim dünyasında da Türkiye’de de şüphesiz birden fazla sebebi vardır. Osmanlı, batı için yaklaşık dört asır boyunca siyasi bir tehdit unsuru olmuş fakat siyasi, askeri ve diplomatik alandaki etkileşim, düşünce alanında yeterince vuku bulmamıştır. Katolik kilisesinin, Latin İbn Rüşdçülüğü’nün 1277 yılından itibaren resmen yasaklanmasından sonra Hristiyan Avrupa üzerinde kurduğu güç, bu sürecin kırılma noktası olmuştur. Çünkü artık Thomas Aquinas’ın *SummaTheologia*’sı ile ortaçağ Hristiyan ilahiyatı zirve noktasına ulaşmış ve bir nevi kendi kendine yeten kapalı bir sistem halini almıştır. Latin İbn Rüşdçülüğü’nün yasaklanması ise, Hristiyan Avrupa’nın ‘ortodoks dışı’ eğilim ve akımlara karşı kesin tavrını belirlemiş ve *ex acclsiaum nihil* (kilise dışında kurtuluş yoktur) öğretisini kuvvetlendirmiştir. Gerçi Batı merkezli düşünce geleneğinin, ‘bilim tarihi, birbiriyle etkileşim içerisindeki fikir akımlarının ortak ürünüdür’ anlayışını

⁷⁶ Kalın, İbrahim, “Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu”, Yeni Türkiye yay., Osmanlı, cilt-7., Ankara 1999, ss. 38-39.

⁷⁷ Kalın, a.g.e., s. 39.

görmezden gelerek tek merkezli ilim anlayışlarını hala sürdürdükleri bir gerçektir. Bu konuda Bertrant Russell'in *Batı Felsefesi Tarihi* incelendiğinde ne demek istediğimiz açık bir şekilde görülecektir. Bu reddediş süreci 1492'de Müslümanların ve Yahudilerin Endülüs'ten çıkarılmasıyla zirveye ulaşmıştır. Sonrasında İstanbul'un fethi ve Osmanlının artık bir dünya gücü olmasıyla oluşan süreçte, batı intelijansiyası, İslam düşünce tarihine, kendi düşünce dünyasının meydana gelişine birebir etki eden Arapça çevirilere rağmen sırt çevirir olmuştur.⁷⁸

Klasik Oryantalizmin, Osmanlı düşünce tarihi dahil, Gazali sonrası İslam düşüncesinin şerh ve haşiye geleneğinden öteye geçemediğine ilişkin varsayımı, bu etkiden kurtulamayan İslam düşünürlerince de benimsenmiştir. Mesela son dönemin büyük akademisyenlerinden Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, başucu kitabı olarak nitelendirilen *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı kitabında Osmanlı devriyle ilgili şunları söylemektedir:

“Osmanlı devri Garpla, eski medeniyetlerle bağlarını keserek kendi içine kapandığı için yaratıcılığını kaybetti. Bu devirde yalnız İslam medeniyetinin kelam, mantık ve tasavvufa ait eserleri ifrat derecede şerh edildi, haşiyeler ve ta'likler yazıldı. Bu nevi eserlere ait ihmal edilemeyecek kadar da tercümeler yapıldı. Fakat Latin ve Yunan âleminden hiçbir nakil yapılmadığı gibi, evvelce bu âlemden Arapçaya geçmiş olan eserlere karşı da aynı alakasızlık gösterildi. Büyük Türk feylesoflarının 9-10'uncu asırlarda vücuda getirmiş oldukları Arapça eserlerden mühim bir kısmı tercüme edilmeden kaldı. Bütün fikir faaliyeti, dinî devletin memurlarını yetiştirecek olan medreselere lazım skolastik bilgilerden ibaretti. Akli ilimler zayıflayarak bütün dikkat nakli ilimlere döndü. Bu sahada bile esaslı yeni hiçbir şey yapılmadı. Haşiyecilik fikir uyuşukluğunun en bâriz alâmeti idi.”⁷⁹

İslam felsefesini, düşünce tarihi içinde iç dinamiklerini göz önünde bulundurduğumuzda belli bir zaman dilimiyle sınırlandırmak yani VIII. Yüzyılda başlayıp İbn Rüşd'le ya da Gazâli ile sona erdiğini söylemek ilmi gerçeğe haksızlık

⁷⁸ Kalın, a.g.e., s. 39-40

⁷⁹ Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul 1997, s. 308-309

olarak düşünülebilir.⁸⁰ Gerçek olan, Gazâli ile birlikte başlayan süreçte İslam dünyasında gelişen düşünce hareketlerinin seyrinin Gazâli öncesi ve Gazâli sonrası ayrımının onun bir düşünür olarak değerine işaret etmesidir. Gazâli fıkıhtan felsefeye pek çok alanla derinlemesine ilgilenen bir düşünürdü. Onun ilmi kişiliği ve gerçekte bağlı olduğu ilmi perspektifle ilgili spekülasyonların temelinde de, söz konusu bu ilmi çeşitlilik yatmaktadır. Bize düşen onunla birlikte İslam felsefesinin sona erdiği vs. gibi kesin hükümlerle hareket etmekten ziyade etkilerini anlamaya çalışmak ve oluşan sürecin, her ne ise o gerçeği hakikatine en yakın şekliyle gün ışığına çıkarma gayreti içinde olmamızdır. Gazâli'nin endişesi, ideal bir Müslüman aydınının sahip olması gereken samimiyetten ve hayatını müslüman toplumun problemlerine adanmışlıktan başkası değildi. Ancak İslam toplumundaki bir gencin de, Gazâli'nin kaleminden okuduğu felsefe veya dini olmayan ilimlere ilgi duyması ya da önemini anlayıp bu zor meselelerle cedelleşmeyi göze alması güç görünmektedir. Bununla birlikte onun felsefenin kelamla mezc olmasına, mantık ilminin sistemli bir şekilde Sünni İslam düşüncesine girmesine ve vahiy ışığında aklın değerinin kökleşmesine mühim etkisinin olduğu da bir gerçektir.⁸¹

Bu bahsi sonlandırmadan önce Osmanlı düşüncesinin ana niteliği hakkındaki fikrimizi şöyle özetleyebiliriz. Osmanlı tefekkür tarihi, felsefeden tasavvufa, kelimadan fıkha ve mantığa kadar İbn Sina sonrası İslam düşünce tarihinin genel eğilimlerinin sergilendiği bir buluşma noktasıdır. Bu anlamda Osmanlı'nın geçirdiği fikrî süreci, İslam düşüncesindeki sentez arayışının mühim örneklerinden biri olarak değerlendirebiliriz. İbn Sina ve Gazâli'nin etkisiyle İslam düşünce geleneği içerisinde felsefe, kelam ve tasavvuf arasındaki belirgin hatlar silik bir hal almaya başlamış, genel eğilim Suhreverdi'nin kurduğu işraki felsefeye daha yatkın bir hal almıştır. İslam düşüncesinin, İbn Sina sonrasında Aristoteles geleneğinden uzaklaşıp yeni bir felsefî çatı oluşturması bariz bir şekilde görülür. Osmanlı düşünce tarihinin de bu çerçevede oluşmuş geniş yelpazeli bir numune olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Batılı akademyanın bu yeni felsefî oluşuma ilgi duymaması ve çoğu zaman Yunan felsefesinin etkisini İslam

⁸⁰ Sözen, Kemal, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte kitabevi, Isparta 2001, s. IX.

⁸¹ Aydın, Yaşar, *Gazâli: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa 2002, ss. 21, 30-31, 73-74, 163

felsefesinin incelenmeye değer yegâne konusu olarak görmesi, bir tesadüf olmasa gerektir. Bu anlayış, ilmi ahlakla bağdaşmayan konjonktürel bir faydacılıktan başka bir şey değildir. Bu yaklaşımıyla Batılı akademya düşünce tarihini isabet edemeyen bir yaklaşımla, medeniyetler yarışı haline getirmekte insanlığın hakikat arayışına haksızlık etmektedirler.⁸² Bu konuda Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü* ve Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* adlı eserlerinde oldukça objektif ve ilmi bir yaklaşım sergilemişlerdir. Sağduyulu akademyanın bütün bunları dikkate alarak Osmanlı'nın ilmi ve fikri yapısını incelerken nerelerden beslenerek inkişaf ettiğini titizlikle incelemesi gerekmektedir. Bu anlamda Büyük Selçukluların X. yüzyılın son çeyreğinde topluca müslümanlığı kabul etmeleri Türk tarihine bambaşka bir istikamet kazandıracak ve Sünni İslam düşüncesini temsil eden Maverâünnehir'de bulunan ilim ve fikir adamlarına kucak açacaktır. Böylece bütün Türk tarihi bu oluşumdan hem siyasi hem fikri anlamda etkilenecektir. Maverâünnehir, Harezm ve Horasan mıntıkaları, Ehl-i Sünnet doktrininin en olgun ve muhtevalı yapısına zemin oluşmak ayrıca bu fikri birikim Gazâli tarafından İslam tasavvufuyla mükemmel bir terkip haline getirilecektir. Bu fikri ve ilmi bileşim, etkisi altındaki bölgeleri de etkileyecek, Fahrüddin Râzi (öl. 1209) gibi değerli şahsiyetler yetiştirerek XV. Yüzyılda bile Osmanlı tefekkür hayatına yön verecektir. Anlaşılabacağı üzere Anadolu'daki ilim ve fikir hayatı söz konusu bölgelerdeki mekteplerce oluşturuldu. Riyazi ilimler, felsefe, mantık, kelam, tıp vb. alanlarda daha çok Maverâünnehir ve Horasan mektebi etkili olurken, hadis ve fıkıh alanlarında ise Hicaz, Suriye, Mısır ve Irak mektepleri belirleyici olmuşlardır.⁸³

Osmanlı düşünce tarihinin XV ve XVI. yüzyıllardaki seyrine, İslam Felsefesinin güçlü etkisini görmezden gelemeyiz. Gazâli, Farabi ve İbn Sina'nın naklettiği şekliyle antik çağ Yunan felsefesini hedef alarak *Makasidu'l Felâsife* (Filozofların Maksatları) adlı eseri daha sonra da Aristoteles felsefesinin İbn Sina tarafından sistemleştirilen ana disiplinleri değerlendirmek ve İslami anlamda bu düşüncelerin yerini belirlemek amacıyla *Tehâfütü'l Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) isimli eserde filozofları

⁸² Kalın, *a.g.e.*, ss. 42-43.

⁸³ Ocak, *a.g.m.*, ss. 32-33.

eleştirmiştir.⁸⁴ Böylece ister istemez her iki filozofun eleştirileriyle, İbn Sina felsefesi XIII. Yüzyıl ve sonrasını şekillendirecek, Sünni İslam dünyasında Fahreddin Razi, Şîî İslam dünyasında Nasuriddin Tusî önderliğinde kelam ilmi içerisinde etkili bir hale gelecektir.⁸⁵ İbn Sina Sühreverdî-Şehrezûrî çizgisi bir yandan Osmanlı Türk dünyasına taşınırken, diğer taraftan Safevî Türk dünyasına da aktarılmıştır. Zira bu çizgi Osmanlı Türk dünyasına İbn Kemmune (ö. 1284), Kutbeddin eş-Şirazî (ö. 1311), Ğıyasüddin Mansur eş Şirazî (ö. 1501) ve Celaleddin Devvanî (ö. 1502) aracılığıyla taşınmıştır. Bu sistemin İslam düşüncesindeki etkileri, oldukça törpülenmesine rağmen, Osmanlı dahil modern döneme kadar hissedilmiştir. Bununla birlikte ayrıca Fahreddin Razî ve onun düşüncelerini sistemleştiren öğrencisi Esîrüddin el- Ebherî (ö. 1265), Kadı Beydavî (ö. 1292), Adudiddin el-İci, Sadeddin Teftazanî (ö. 1390), Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 1413) ve Celaleddin Devvanî gibi bilginlerce Aristoteles felsefesi ekseninde Osmanlı düşünce hayatında bir kelam modeli de geliştirilmiştir. Osmanlı fikir hayatında büyük etkisi olan Fahreddin Razî, Gazzali'nin eleştirmiş olduğu bazı metafizik konular hariç İbn Sina felsefesi ile Gazzali'nin Eş'ari akaidinin terkibinden oluşan bir kelam anlayışı sergilemiştir. Böylelikle Aristoteles felsefesine dayanan İslam Meşşâî düşüncesinin bazı temel problemleri “müteahhirûn” adı verilen son dönem Eş'arî kelamcıları tarafından temel meseleler olarak kabul görmüştür.⁸⁶

Gazali'nin, Farâbi ve İbn Sinâ'nın şahsında Yunan felsefesiyle hesaplaşması ya da Meşşâî felsefeyi eleştirisi neticesinde İslam dünyasında Eş'ari kelâmı kuvvetli bir hal almıştı. Dolayısıyla İslâm topraklarında Eş'arîlik, yazılan bol miktardaki eserlerin etkisiyle Mâturidilik anlayışının yerini almaya başlamıştı. Meydana gelen yaygınlaşmada özellikle tasavvuf ve tarikatler etkili olmuşlardır. Bu durum düşünce perspektifinden bakıldığında bir takım menfi tavırları beraberinde getirecek ve Osmanlı

⁸⁴ Bkz. Gazali, *Tehâfütü'l- Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)* (çev: Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981; İbn-i Rüşd, *Tehâfüt et-Tehafüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)* (çev. Kemal Işık- Mehmet Dağ). Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

⁸⁵ Karlığa, Bekir, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi* , C. 7. Yeni Türkiye Yayınları., Ankara 1999, s. 30.

⁸⁶ Karlığa, Bekir., “İbn Sina Çizgisinde Osmanlı Düşüncesinin Gelişimi”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s. 16.

Türk düşüncesinde etkilerini gösterecektir.⁸⁷ Bu tepki ya da bilinçli yöneliş, Osmanlı'nın XV. ve XVI. yüzyıllarında özellikle Sultan Fatih'in inşa ettirmiş olduğu “Medâris-i Semâniye” veya “Sahn-ı Semân” diye bilinen sekiz medrese ve her medreseyi destekleyen” tetimme” adı verilen küçük medreselerle felsefî ve ilmî düşüncenin gelişmesine yapmış olduğu etkiden ve aynı yönde Kanuni dönemindeki gelişme ve yönelişlerden açıkça anlaşılmaktadır.⁸⁸ Osmanlı açıkça, akla ve fenne önem vermekle maturidî itikadını desteklemiş olup yükselme döneminin her safhasında bunu göstermiştir.

Nitekim sûfilik hamuruyla yoğrulmuş Eş'arilik, büyük ölçüde Gazâlî ve Fahrüddin Razî tesiriyle Osmanlıda etkisini göstermiş ancak XV. asırdan itibaren Şii-Sünni çekişmesinin Türk-İran çekişmesine dönüşmesi sonucu İmam Mâtürîdî ve onun Türk din anlayışı bilinçli, biraz da siyasi anlamda yeniden keşfedilmiştir. Osmanlı âlimlerinin Mâtürîdî'den ve onun fikirlerinden bahsetmeye başlaması ayrıca o dönemde *Te'vilât*'ın yazmalarındaki artış, bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. İmam Mâtürîdî'yi Osmanlı döneminde yeniden keşfeden ve Mâtürîdilik kanalını Osmanlıda derinleştiren isimlerin başında Kemal Paşazâde gelmektedir. İkinci büyük etkiye sahip olan şahsiyet ise Akkirmânî'dir (1174-1760).⁸⁹ Akkirmânî'nin *Îrâde-i cuziyye* risâlesinde geçen şu ifadeler oldukça mânidardır: “*Mâlum ola ki ef'al-i 'ibâd hakkında mezâhib-i adîde vardır. Lâkin Şeytân-ı lâ'inin nüz'atından selâmet ve kâidetden teklîfin sıhhati ve taatte medh ve sevâp ve ma'siyette zemm ve 'ikâp ancak İmâmu'l-Huda Ebu Mansûr Mâtürîdî mezhebinde olur.*”⁹⁰

Osmanlı'nın barındırdığı ilmi ve kültürel anlamdaki heterojen yapı, dönemindeki Sünni- Şii çekişmesiyle birlikte, Osmanlı'nın devlet olarak savunduğu Sünnilik anlayışını tetikler nitelikte bir etki yapmıştır denilebilir. Zaten Eşarilik bu çekişmede Sünniliğe zafer kazandırabilecek teolojik özgünlükte görülmediği gibi, Osmanlı'da özgün anlamda Eşarilik de okutulmuyordu. Sufiliğin güçlü etkisi altında daha çok

⁸⁷ Sözen, Kemal, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, s. 8; Sözen, Kemal, “Klasik Dönemde Osmanlı Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Özel Sayısı IV*, Sayı: 46, s. 94

⁸⁸ Sözen, a.g.e., ss. 15-24

⁸⁹ Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, Kitâbiyât yay., Ankara 2007, s. 52-53

⁹⁰ Kutlu, a.g.e., s.53; ayrıca bkz., Akkirmânî, Muhammed, *Îrâde-i Cuziyye Risâlesi*, sad. ve neş. Şamil Öcal, Dini Araştırmalar, c. 2 (1999), sayı: V, s. 234

felsefileşmiş bir Eşarilik söz konusuydu. Bu anlamda Osmanlı, sufiliğin bilgi kuramı içerisinde barındırdığı özelliklerden, bâtinî yorumlara öncelik vermesinden dolayı Şiiliğe muhalefetten ziyade, dolaylı yollardan kapı açtığına farkındaydı. Dikkat edilirse Şiiğin gelişme gösterip devlet kurduğu topraklar daha çok Eşari coğrafya olmuştur. Aynı zamanda Şiiliğe felsefî anlamda da cevap vermek mümkün değildi çünkü benimsenen felsefî tezler, güçlü bir felsefî geleneğe sahip Şii çevrelerce de paylaşılıyordu. Osmanlı idarecileri özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren, bu gerçeğin daha iyi farkına vararak ve halk tabanında Eşariliğin yaygınlaşmaması gerçeğini de göz önünde bulundurarak sufi bilgi kuramına karşı çıkan, Rafizilik ve Bâtiniliğin (Karmatiliğin) eleştirisiyle ilgili pek çok eser yazan, daha sade, akılcı ve Türk kültür çevresinde doğup Türklerin geneli tarafından benimsenen Maturidiliğe bu yüzden daha büyük önem atfetmiştir. Bununla birlikte Türk dünyasında Maturidilik ve Hanefilik etle kemik gibi ayrılmaz bir bütün halini almıştır. Selçuklu devletinde de Osmanlı devletinde de Türk denilince Maturidi ve Hanefî anlaşılıyordu. Maturidi kelimcilerinin eserleri, Nesefî 'Akide'si şerhleri ve *Fıkhu'l-ekber* şerhleri ile Hanefî fıkıh kitaplarının yazmaları, Şafii-Eşari kimliğinin taşıyıcısı olan eserlerle karşılaştırıldığında halk tabanında ve okuryazar kesim arasında bu kültür ürünlerinin elden ele oldukça yaygın bir şekilde nasıl dolaştığı görülecektir.⁹¹

Kemal Paşazâde'nin yaşadığı XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı'nın ilmî ve fikrî hayatında, Gazalî-Razî çizgisi etkili olmuştur. Osmanlıya intikal eden bu düşünce ekolleri ilk olarak Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 1413), Şair Ahmedî (ö. 1413), Hekim Hacı Paşa (ö. 1417), Şeyh Bedreddin Simavî (ö. 1420) ve Molla Fenarî (ö. 1430) gibi alimler vasıtasıyla oluşturulmuştur. Temellerinde Aristoteles, Platon, Plotinus ve Fârâbî gibi filozofların fikirlerinin de bulunduğu İbn Sina felsefesi ile Gazalî felsefesinin bir bileşimi olan ve yeni bir paradigmaya sebep olan Razi'nin fikirleri, ikinci olarak yine onun öğrenci kuşağına mensup olanların açtığı bir başka kanalla Osmanlı'nın XV ve XVI. yüzyılına taşınmıştır. Bu çizgi Kadî Abdullah Ömer el-Beydavî (ö. 1292) vasıtasıyla Adudiddin el-İcî (ö. 1355), Sadedin Teftazanî (ö. 1390) ve öğrencisi Molla

⁹¹ Kutlu, a.g.e., s.53

Fenârî (ö. 1430), Kara Davud (ö. ?) ve Fethullah eş-Şirvanî (ö. ?) gibi şahıslarca şekillendirilmiş diğer bir intikal çizgisi oluşturmuştur.⁹²

Razi mektebinin XV. asırda en önemli temsilcisi, Molla Fenârî diye tanınan Şemsüddin Mehmed'dir. Aklî ve naklî düşünüş tarzının hakim olduğu bu mektep, XV. Yüzyılda ise MollaYeğan (yeğen), Hızır Bey, Sinan Paşa ve Molla Lûtfî ile XVI. asırda Molla Lûtfî'nin hem hemşehrisi hem de öğrencisi İbn Kemal ve onun öğrencisi Ebussuûd Efendi ile en kudretli temsilcilerini bulmuş oldu. Bununla beraber XVI. yüzyılda Râzi mektebinin yanında, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi ile Celâlüddin Devvânî (ö. 1518) mektebi de varlık göstermişse de onun kadar yaygın ve tesirli olmamıştır. Bunun sebeplerinden birisi olarak, Râzi mektebinin XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı Devleti ilmiye sınıfında hakim görüşe sahip olmaları gösterilebilir. Bu iki önemli asırda etkin olan görüşlerin yanında ayrıca etkilerini günümüze kadar sürdürebilmiş Osmanlı ilim ve fikir hayatında sanıldığından daha büyük öneme sahip Râzi mektebinden tamamiyle farklı Birgivî Mehmed Efendi (ö. 1573) tarafından başlatılan mektep, Osmanlı tarihinde devletin temsil ettiği İslam anlayışına karşı çıkan ilk ekol olarak görülmüştür. Buna, İslam tarihindeki ilk tasfiyeci akımın öncüsü kabul edilen İbn Teymiyye (ö. 1328) mektebinin Osmanlı devletindeki temsilcisi ve devamı niteliğindedir. Birgivî, fikirlerini rahatça ve çekinmeden yayabilmiştir çünkü her türlü ikbal yolunu reddedip Birgi kasabasında küçük bir medrese müderrisliğiyle yetinmiştir. “*Kimsenin lütfuna olma tâlip, bedeli cevheri hürriyettir*” görüşünce hareket edip resmî ideolojiye mücerret fikir boyutunda değil inanç, ibadet, ahlak ve bazı müesseseler gibi pratik konularda bid'atlarla halkın İslam'ın özünden uzaklaştırıldığını savunmuştur. Birgivî'nin faaliyetlerine Ebussuûd Efendi sadece ilmi yönden cevap vermiş ve baskın çıkmıştır.⁹³

Devlet kanalıyla başka türlü bir baskı yoluna gidilmemesi de o asırda belli ölçüde fikir serbestliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu sayede Birgivî, ihmal edilemeyecek ölçüde fikirlerini savunan bir zümreye sahip olmuş ve halk üzerinde de

⁹² Karlıağa, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu” Osmanlı Ansiklopedisi, C. 7. Yeni Türkiye Yayınları., Ankara 1999, s. 30-31

⁹³ Ocak, a.g.m, ss. 31-32

belli ölçüde etkili olabilmıştır. Böylece İbn Teymiyye mektebi Birgivî ve onun fikirlerini savunanlar sayesinde Osmanlı Türkiye'si'ne yerleşmiş oldu. Sonrasında XVII. asır'da Sultan IV.Murat zamanında **Kadıızâdeliler Hareketi** adıyla yozlaştırılarak tasfiyecilik hareketine dönüştürüldü.⁹⁴

Orhan Gazi (1324-1362) tarafından 1331 yılında İznik'te açılan ilk medrese ve ilk müderrisi Dâvûdu'l-Kayserî'den itibaren akli ve nakli ilimler gelişme göstermeye devam etmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u bir ilim ve kültür merkezi haline getirme faaliyetleri kendini göstermiştir. Kurulan Sahn-ı Semân medreseleri XV. yüzyıl sonlarına doğru seçkin bilim adamları yetiştirerek gerek müderris gerekse kaleme aldıkları eserlerle dönemin ilmi ve fikri hayatında önemli derecede etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti Sultan Fatih döneminde, birtakım siyasi ve sosyal sebeplerle başka bölgelerden gelen ilim ve fikir adamlarına kucak açmış ve onlara tam bir ilim hâmisliği yapmıştır. Sadedin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi âlimlerce yetiştirilen bu fikir adamları, geldikleri bölgelerdeki düşünce akımlarını ve felsefî tartışmaları da beraberlerinde getirip Osmanlı düşüncesine oldukça canlılık kazandırmışlardır. Moğol istilası (1258) neticesinde Şiiiliğin etkisinde kalan Kuzey Irak, İran ve Maveraünnehir bölgesinde bulunan Sünnî bilginlerin, kendilerine büyük imkânlar sağlanması suretiyle Anadolu'ya davet edilmesi ve bu davetin karşılığını bulması neticesinde, XV. ve XVI. asırlar ilmî anlamda İstanbul bir ilim merkezi haline getirilmiştir. Bu konuda Sultan Fatih'in ilmi kişiliği ve felsefeye olan özel ilgisi, dönemindeki ilmi canlılığın önemli etkenlerinden biri olmuştur. Bizzat kendisi felsefî öğretileri incelemiş, Yunanca ve Farsçadan Arapçaya çevrilen eserleri okumuş, sahanın uzmanlarıyla özel münâzaralar düzenlemiş, kendisi de bu münâzaraları takip edip tartışmalara müdâhil olmuştur. Bu tartışmalarda onun özellikle Aristoteles'in görüşleriyle meşgul olduğu kaydedilmektedir.⁹⁵ Sultan Fatih'in akli ilimlere karşı üst seviyede bir ilgisinin olduğu kaydedilmektedir. O, felsefeyle din arasındaki münâsebeti bilimsel anlamda analiz etmek ve problemi çözmek için Muslihiddin Mustafa (Hocazâde, ö. 1488) ile Alaaddin

⁹⁴ Ocak, a.g.m, ss. 33-35

⁹⁵ İspirli, Mehmet, "Osmanlı Ulemâsı", Yeni Türkiye Yay., Osmanlı Özel sayısı III (Düşünce ve Bilim), Yıl 6, Sayı 33, Ankara 2000, s. 514; Sarıkavak , Kazım, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü Yanyalı Esat Efendi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997, s. 4; ayrıca bkz. Sözen, Kemal, "Klasik Dönemde Osmanlı Türk Düşüncesi ", Yeni Türkiye, Sayı 46, 2002, ss. 95-97; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C. 2, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983,s. 629 (2 nolu dipnot)

Tusî (ö. 1455)'den İbn Rüşd ve Gazali tartışmaları üzerinden birer eser yazmalarını ferman buyurarak İslam düşünce geleneği içerisinde büyük zenginlik kabul edilen *Tehâfüt geleneği*'nin devamına vesile olmuştur. Yazılan Tehafütler felsefe ve kelam arasında ortak olan bazı temel meseleleri üst seviyede tartışan, analiz eden eserlerdir. Osmanlı düşünce geleneğinde felsefe ve kelam tartışmaları belli dönemlerde yapılmış olup, bu yöneliş Şeyhülislam İbn Kemal ile beraber yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Zira, Kemal Paşazade kelâmi meseleleri felsefi bir bakış açısıyla ele alıp meselelere bu tarzda bir derinlik kazandırmış, farklı yorumlarla, izahlarla meseleleri çözümlemeyi hedeflemiştir.⁹⁶

İlmî hareketlilik noktasındaki bu olumlu yaklaşım Sultan Bayezid (1481-1512) zamanında da devam etmiş olmasına rağmen, babasının düşünceye ve araştırmaya duyduğu yoğun ilgiyi sürdüremeyen Sultan Bayezid daha çok tasavvuf alanına meyletmiştir. Döneminde, düşünce alanındaki dinamizmin eski canlılığını yitirdiği şeklinde değerlendirmeler bulunmaktadır.⁹⁷

Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566) Osmanlı Devleti'nin XVI. asırda devletin büyümesiyle orantılı olarak bilim, sanat ve edebiyat alanlarında en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Bilim ve sanat alanında yetişmiş olan bu üstaplardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz: Şeyh Hamdullah, Şahkulu, Pîrî Reis, Ahî Çelebi, Lamiî Çelebi, Matrakçı Nasuh, Mimar Sinan, Kara Memi, İbn Kemâl, Hattat Ahmed Karahisârî, Süleymannâme'nin yazarı Ârifî, Nev'î Efendi⁹⁸ Davud el-Antakî gibi şahsiyetler sayılabilir. Ne var ki Kanuni döneminde Osmanlı Devleti tarihine ait birçok üstadını yetiştirmek suretiyle bilim, sanat alanlarında yüksek bir düzeye ulaşmış olduğundan bir nevi doyum yaşamıştır. Böyle bir anlayış sebebiyle dış etkilere kapalı

⁹⁶ Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yay., İstanbul 1997, s. 509; Kemal Paşazâde, *Tehâfüt Haşiyesi (Hâşiya alâ Tehâfüt al-Felâsife)*, (çev: Ahmed Arslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987; ayrıca bkz. Sözen, Kemal, a.g.e., s. 29 -35

⁹⁷ Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s.58; Stanford, J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I. (çev. Mehmet Harmanlı) E.Yay., İstanbul 1982, s.118

⁹⁸ Ansiklopedik bir eser niteliği taşıyan, Aristoteles fiziğine değinen ilk Türkçe kitap sayılan *Netâyicü'l-Fünûn* adlı eserin yazarıdır.

olması, bu kültürün kendi klasik kalıplarına dönmesine yol açmıştır.⁹⁹ Kanuni Sultan Süleyman, Süleymaniye Camii'nin etrafına kurdurduğu medreselerden birini matematiğe, diğerini de tıbbı tahsis etmiştir. Süleymaniye Vakfıyesi'nde de müderrislerin sahip olmaları gereken nitelikler arasında onların aklî ve naklî ilimlere vâkıf olmaları, dolayısıyla bunlara ilişkin problemleri her düzeyde tartışacak yetenek ve bilgi düzeyine sahip bulunmaları şartı yer almaktadır.¹⁰⁰ Kanuni'nin Süleymaniye medreselerini kurması, medreselerin gelişim sürecinin de son safhasını teşkil etmektedir. Osmanlı bilim literatürüne dair çalışmalar medreselerce oluşturulmuş, medreselerde okutulmak üzere hazırlanan ders kitaplarının haricinde İslâmî ilimlerde, matematik, astronomi ve tıp sahalarında orijinal nitelikli bir çok eser kaleme alınmıştır. Bütün bunların yanı sıra tercüme etkinliklerine de yer verilmiştir.¹⁰¹

Osmanlı düşünce geleneği, felsefe, kelam ve tasavvufun bir terkibi niteliğini taşımaktadır. Farabî ve İbn Sina'nın görüşleri Nasuriddin Tûsî aracılığıyla temsil edilip XIV. yüzyıla taşınmıştır. Oradan da Osmanlı düşünce tarihinde, İdris Bitlisî, Molla Fenârî, İbn Kemal gibi otoriteler tarafından temsil edilegelmiştir. Platon ve Aristoteles'in görüşleri ise aslından oldukça uzaklaşmış bir tarzda Osmanlı düşüncesinin hemen her alanında etkili olmuş ve bunun doğal bir sonucu olarak bilginler bu görüşlerin etkisinde kalmışlardır. Yine Osmanlı düşünce geleneğinde Bâtınî görüşlerin temsilcisi olarak Şeyh Bedreddin Simavî (ö. 1420)'yi ve onun takipçilerini görüyoruz. Öte yandan İbn Rüşd'ün görüşleri yine Nasuriddin Tusî kanalıyla Kadızâde-i Rumî, Alaaddin Tusî ve Nev'î Efendiler tarafından temsil edilerek silsile devam etmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Gazzali'nin görüşleri siyasi otoritenin de yakın desteğini alarak hâkim görüş konumunda Osmanlı düşüncesindeki yerini korumuştur.¹⁰²

Osmanlı düşünce sisteminde mantık oldukça önemli bir yere sahiptir. Gazzali'nin bu konudaki etkisi oldukça büyüktür. Fahreddin Razî, Adudiddin el-İcî,

⁹⁹ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat*, Türk Dünyası El Kitabı, Ayıldız Matbaası, Ankara 1976, s. 984; İsen, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, ss. 9-10

¹⁰⁰ İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı III, Sayı 33, Ankara 2000, s. 482

¹⁰¹ İhsanoğlu, Ekmeleddin, a.g.m, s. 483

¹⁰² Akgündüz, a.g.e., ss. 173-174; Sönmez, a.g.e, s. 2

Kazvinî, Kutbeddin Razî, Seyyid Şerif Cürçânî, Esirüddin el-Ebherî, Celâleddin Devvanî gibi bilginler bu etkinin Osmanlıya yansımada aracı rol üstlenmişlerdir. Osmanlı'da mantık biliminin muhtevasına bakıldığında Arirtoteles'in mantık anlayışına dayalı Farabî ve İbn Sina geleneğine bağlı mantık anlayışı olduğu görülür.¹⁰³

Bütün bu gerçeklerden hareketle Osmanlı'da XV. ve XVI. asırlarda, akılcı, devletin devamını ve toplumun problemlerini çözmeyi hedefleyen ve çözümler üreten bir düşünce sistemi mevcuttur.¹⁰⁴ Daha önce de zikrettiğimiz gibi Osmanlı düşüncesi genel itibariyle felsefileşmiş bir kelâm ve tasavvuf kültürünün bileşimi olarak düşünülmelidir. Ancak bu düşünce geleneği, klasik felsefe ya da kelâm tarzından farklı bir seyir izleyerek sentezci bir tavır sergilemiştir. Bu düşünce oluşumunu önceki düşünce akımlarının bir zincir halkası olarak düşünmeli ve fikrî geleneğe yeni katkılarının olduğu da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.¹⁰⁵

II- KEMAL PAŞAZÂDE'NİN HAYATI ve İLMÎ ŞAHSİYETİ

Şeyhülislam İbn Kemal Osmanlı döneminde yetişen ve önde gelen âlimlerdendir. Kemalpaşazade'nin asıl adı, Şemseddin Ahmed b. Süleyman Çelebidir. Dedesi Kemal Paşa'ya nispetle İbn Kemal ve Kemal Paşazade diye tanınmaktadır.¹⁰⁶ Muhtelif kaynaklarda şeyhülislam, müftî'l-enam, müftî's-sakaleyn, İbni Sina-yı Rûm lakablarıyla anılır. 3 Zilkade 873'de (1468-1469) Edirne'de doğmuştur. Ancak doğum yeriyle ilgili muhtelif görüşler de mevcuttur. Doğum yeri, Heşt Bihişt'de, Hadâiku's-Şakâyık'ta, Sicil-i Osmanî'de, Enisü'l Müsamirin'de, Devhatü'l-Meşâyih'ta, İlmiye Salnâmesin'nde ve nihayet Kâmusu'l-A'lâm'da Edirne; Süllemü'l-Vusûl'da, Latifi Tezkiresi'nde, Eslâf'da, Osmanlı Müelliflerin'de Tokat; Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde Amasya olarak gösterilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰³ Bingöl, Abdulkuddüs, "Osmanlılarda Mantık Bilimi İçeriği, Medrese Eğitimindeki Yeri ve Osmanlı Mantıkçıları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.7. Yeni Türkiye Yay., s. 233

¹⁰⁴ Karlıağa, Bekir, *Islahatçı Bir Düşünür Tunus'lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, Koba Yay., İstanbul 1995, s. 35; Sözen, a.g.m., s. 100

¹⁰⁵ Kalın, a.g.m., s. 44

¹⁰⁶ Uğur, Ahmet, *İbn-i Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 1.

¹⁰⁷ Saraç, M. Ali Yekta, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, Şule yayınları, İstanbul 1999, s. 13.

Düşünürümüzün büyük babası Kemal Paşa, Sultan Fatih devri ümerasından olup komutanlık, defterdarlık yaptığı ve vezirliğe kadar yükseldiği bilinmektedir. Aynı zamanda Şehzade Bayezid'e lalalık yaptığı için “vezir” diye de anılan Kemaleddin Ahmed Paşa, 1470 yılı başlarında vefat etmiştir. Bazı kaynaklar onun İstanbul'da vefat ettiğini, Edirne ve İstanbul'da vakıflarının olduğunu nakleder. İstanbul'da vefat ettiğinde kendi yaptırmış olduğu caminin yanında defnedildiği, daha sonra mezarına bir türbe yaptırıldığı ileri sürülür. Amasya mahkemesi sicil kayıtlarında ise Amasya'da vefat edip, Yakup Paşa Camii yanındaki türbede medfun olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸

İbn Kemal'in babası Şücauddin Süleyman Bey, Sultan II. Bayezid'in şehzadeligi esnasında, Amasya'da vali olarak görev yapmakta iken, onun maiyetindeki komutanlardan biridir. Süleyman Bey 879/1474 yılında Amasya merkez muhafızlığına tayin edilmiş, 883/1479 tarihinde ise Amasya'dan uzaklaştırılmış ve Tokat Sancak Beyliği görevine getirilmiştir. Ancak Karamanoğlu Mustafa Bey'in Karaman'a gelerek hükümet kurduğunu ilan etmesi üzerine, bu hükümet kurma işine onun da yardım ettiği iddiasıyla, tutuklanıp İstanbul'a getirilmiş ve Yedikule'de hapsedilmiştir. Bir müddet hapiste kalan Süleyman Bey, nihayet Amasya'ya dönmüş ve orada vefat etmiştir.¹⁰⁹

Kemal Paşazade'nin annesi, müderris Küpelizade Muhyiddin Efendi'nin kızıdır. Küpelizade (1462-1463) tarihlerinde kazaskerlik de yapmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Kemal Paşazade'nin soyu baba tarafından ümera, anne tarafından ise ilmiye sınıfına mensuptur.¹¹⁰ Taşköprülüzade'nin eş-Şekaiku'n-Numaniye'sinde Kemal Paşazade'nin askerlik öncesi küçük yaşlarda dahi gece gündüz ilimle meşgul olduğu, daha sonradan askeriye dâhil olduğu nakl olunur.¹¹¹

İbn Kemal'in tahsil hayatına bakıldığında, ilköğrenimini dedesi ve babasından aldığı görülmektedir. Kur'an-ı Kerim hafızlığını tamamlayıp babasının Amasya'ya gelmesiyle Amasya ulemasından Arap dili ve edebiyatı, mantık ve Farsça öğrenimi görmüştür. Lügat ezberleyip Kur'an'ın çeşitli okunuş şekillerini (ilm-i kıraat)

¹⁰⁸ Turan, Şerafettin, “İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri”, İbn Kemal, *Tevarih-i Âli Osman*, VII. Defter, (haz. Şerafettin Turan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, ss. XI-XII; Saraç, M. A. Yekta, a.g.e, s.15

¹⁰⁹ Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislam Kemalpaşazade Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, Risale Yay. İstanbul 1995, s. 17

¹¹⁰ Saraç, M. Ali Yekta, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, Şule yayınları, İstanbul 1999, s. 15

¹¹¹ Taşköprülüzade, *eş-Şekaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut 1395/1975, s. 226

sebeplerine inerek eksiksiz öğrenmiş, aynı zamanda edebî sanatlarda kendini yetiştirecek kitaplarla meşgul olmaya devam etmiştir. Daha sonra babası tarafından aile geleneği olan askerlik mesleğini seçmiştir. Bu sıralarda yönetimde olan Sultan II. Bayezid'in bazı seferlerine görev gereği iştirak etmiştir. Kendisinin askerliği bırakıp ilmiye sınıfına girme kararı da böyle bir sefer esnasında gerçekleşmiştir.¹¹² Şekayık-ı Numaniyye'den itibaren birçok kaynakta zikredilen hadise özetle şöyle cereyan eder:

II. Bayezid döneminde genç bir sipahi olarak, Arnavutluk seferi'nde bulunduğu esnada ordunun Filibe'de konakladığı bir sırada Vezir Candarlı İbrahim Paşa'nın meclisinde, bir akıncı komutanı olarak görevli, Evrenesoğlu Ahmed Bey'in önünde ayakta duran İbn Kemal, o sırada ulemadan pejmürde görünümlü, eski elbiseli bir âlimin, vezirin yanına girerek huzurda bulunan hiç kimseye aldırmadan, büyük bir şöhrete sahip olan bu komutanın üst tarafına geçip oturduğunu görmüştür. Halbuki Beylerden herhangi birinin mecliste protokol gereği onun üst tarafına geçip oturması mümkün değildir. İbn Kemal bu duruma şaşırarak meclise bu şekilde giren şahsın kimliğini arkadaşından sorduğunda, onun Filibe medresesi'nde 30 akçe yevmiye ile müderrislik yapan Molla Lütî olduğunu öğrenir. Bu mertebedeki bir şahsın, nasıl oluyor da böyle bir beyin üst tarafına geçip oturabileceğini tekrar arkadaşına sorduğunda, "ulema ilmi için tazim görür. Geride otursaydı, buna vezir de, bey de razı olmazlardı" cevabını alır. İbn Kemal, bunun üzerine düşündüğünü, seferden döndüğünde ise ilimle meşgul olmaya karar verdiğini belirtmektedir. Bu konuyu kendisi şöyle dile getirmektedir: "O zaman kendi kendime düşündüm ve dedim ki: Beylikte adı geçen beyin rütbesine ulaşamam. Ama ilimle meşgul olursam, bu âlimin mertebesine ulaşabilirim. Bundan sonra ilimle meşgul olmaya niyet ettim. Seferden dönünce, Edirne Darü'l-Hadis Medresesi'ne tayin edilen ve kendisine günlük kırk dirhem maaş bağlanan Molla Lütî'nin hizmetine girdim. Kendisinden Şerhu'l-Metâli' haşiyelerini okudum." Taşköprülüzade, Molla Lütî'nin gördüğü saygıyı, ulemanın yöneticiler üzerinde gizil bir otoritelerinin bulunmasına dayandırmaktadır.¹¹³

¹¹² Öcal, Şamil, *Kemal Paşazade'nin Felsefi ve Kelami Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2000, s. 18; Saraç, M. Ali Yekta, a.g.e., s. 15; Turan, Şerafettin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Kemal paşazade maddesi, s. 238

¹¹³ Taşköprülüzâde, Ahmed, eş-Şakayıkü'n-Nu'maniyye (Mecdî terc.)İstanbul 1269., s. 381

İbn Kemal'in, ömrü boyunca kendisine büyük bir şöhret getirecek olan ilmi hayatı bu şekilde başlamış oldu. Kemal Paşazade askerlikten ayrıldıktan sonra, Edirne Darü'l-Hadis Medresesi'nde derslere devam etmeye başladı. Taşköprülüzade'nin verdiği kesin tarihe göre, 25 Rebiulahir 899/2 Şubat 1494 Pazar günü, At Meydanı'nda (bugünkü Sultanahmed), değerli, hırçın, büyük fakat büyük olduğu kadar da kendini beğenmiş olan Osmanlı âlimi Molla Lütfi'nin idam edilmesi¹¹⁴ üzerine İbn Kemal şu hocalardan ders almaya devam etmiştir: Muslihiddin Mustafa Kastalanî (ö. 901/1495), Hatipzade Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 901/1495-1496), Muarrifzade Sinaneddin Yusuf Efendi (ö. ?), Amasyalı Müeyyedzade Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516), Germiyanlı Kasım Efendi(ö. 901/1495).¹¹⁵

İbn Kemal, baba dostu hem de hocası olan Anadolu Kazaskeri Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin tavassutuyla Edirne Taşlık Medresesi'ne müderris olarak atandı (1503). Ayrıca müderrisliğin yanında, kendisine 30.000 akçe karşılığında Osmanlı tarihi yazma görevi de Müeyyedzade'nin teşvikiyle, Sultan II. Bayezid tarafından verildi. Bundan sonra Üsküp İshak Paşa Medresesi müderrisliğine ve Edirne'deki Halebiye Medresesi ve Üç Şerefeli medresesi müderrisliğinde bulundu. 1509'da İstanbul'a çağrıldığında Sahn-ı Seman müderrisliği kendisini bekliyordu. Ancak Müeyyedzade'nin azledilmesini müteakip, tekrar Sultan Bayezid Medresesi müderrisi olarak Edirne'ye gönderildi. Sultan Yavuz Selim'in padişah olmasının ardından yine Müeyyedzade aracılığıyla 1515 yılında Edirne Kadısı olarak tayin edildi. 1516 yılında Rumeli Kazaskeri olan Müeyyedzade padişahın isteğiyle emekliliğe ayrılmıştı. Onun yerine Anadolu Kazaskeri olan Rukneddin Efendi Kazasker olunca, İbn Kemal de Anadolu Kazaskerliğine getirildi.¹¹⁶ Böylece Müeyyedzade'nin himayesi ve teşvikleriyle yetiştiği düşünülen İbn Kemal¹¹⁷ artık Osmanlı Devleti'nde kendini kabul ettirmiş ve mühim gelişmelere Osmanlı Devleti adına damgasını vurmuştur.

Yavuz Sultan Selim döneminde, Safeviler'le ve Şii'lik'le mücadelesi İbn Kemal'e ayrı bir şöhret katmıştır. Safevi ve Şii tehlikesi karşısında, Osmanlı

¹¹⁴ Taşköprülüzâde, a.g.e., s. 297

¹¹⁵ Sözen, Kemal, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Kitabevi Isparta 2001, ss. 53-56

¹¹⁶ Öcal, Şamil, a.g.e.,s. 20; ayrıca bkz. "Kemal Paşazade'nin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri" Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, Ankara 1999, s. 74

¹¹⁷ Sözen, a.g.e, s. 57

idarecilerinin, hem dini hem siyasi alandaki endişeleriyle uyumlu hareket eden İbn Kemal, Osmanlı döneminde Maturidiliği yeniden keşfeden veya bu kanalı resmi din anlayışı noktasında derinleştiren isim olarak görülmektedir.¹¹⁸ Bu arada Yavuz Sultan Selim ile birlikte Anadolu Kazaskeri olarak Mısır seferine katılır. 1516'dan 1519'a kadar üç yıl süren seferde, Mısır'ın Osmanlı valisi Beylerbeyi Hayri Bey'e, tahrir işlerinde yardımcı olarak nezaret eder. Mısır dönüşü, Şam'da Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin türbesinin yaptırılması için padişaha fetva verir.¹¹⁹ Bu seferden dönüş esnasında, atının ayağından sıçrayan çamurların Sultan Yavuz'un harmanisini kirletmesi üzerine padişah: "Ulemanın atının ayağından sıçrayan çamurların medâr-ı zîynet ve bâis-i mefharet olacağını" söyler ve bu çamurlu harmanın ölümünden sonra sandukası üzerine örtülmesini vasiyet eder. Bu hadiseyi, Yavuz Sultan Selim gibi sert ve otoriter bir hükümdarın İbn Kemal'e ve onun şahsında ilme verdiği değerin bir tezahürü saymak icap eder.¹²⁰

Yavuz Sultan Selim'in emniyet ve mahremiyetine mazhar bir konumda bulunan İbn Kemal'in, yalnızca Hammer'in Osmanlı Devleti Tarihi'nde rastladığımız, katledilen hocası Molla Lütüfî hakkındaki görüşleri dikkate değerdir. Şöyle ki:

"Osmanlı ordusunun başlıca kumandanları Mısır'da uzun müddet ikametden usanarak Padişah'ı İstanbul'a avdet için iknaya bir çare bulmasını Kemal Paşazade'den rica etmişlerdi. Bir gün Padişah'ın bir tenezzühünde at başı beraber giderlerken, Sultan Selim asker arasında ne söylendiğini sordu. Kazasker İbn Kemal, Nil kenarında bir neferin Rumeli'ye bir an evvel avdet arzusunu işaret eden bir türkû çağırıldığını işitmiş olduğunu söyledi.¹²¹ Umumi arzunun şu suretle imâ edilmesi Sultan Selim'e nahoş gelmeyerek dönüş hazırlıklarının görülmesini emretti. Birkaç gün sonra İbn Kemal, Padişah'la yine atbaşı beraber giderken Sultan Selim Kemal Paşazade'nin üstadı olan Molla Lütüfî'nin ne sebepten katıldığını sordu. Kemal Paşazade cevaben, Molla

¹¹⁸ Kutlu, Sönmez, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Kitabiyat Yay., Ankara 2007 s. 53

¹¹⁹ Fayda, Mustafa, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1986, ss. 56-57

¹²⁰ Turan, Şerafettin, *İbn Kemal, "Tevarih-i Al-i Osman Defter", I. TTK Yay., Ankara 1991, s. XIV*

¹²¹ Kemal Paşazade'nin Nil kenarında türkû çağırın şahıstan işittim diye okuduğu kıt'a şudur:

"Nemüz kaldı bizüm mülk-i Arab'da
Nice dururuz Şam-ü Halepde
Cihan halkı kamû iyş-ü tarabda
Gel ahı gidelüm Rûm illerine" (Sa'dü'd-din'in Selim-nâmesi'nden)

Lütfi'nin acı istihzalarıyla birçok düşman kazanmış olduğunu ifade etti ve merhumun Şûh tabiatlı olduğunu ve latife tarikiyle söylediği ihtirâî (o anda uydurulmuş) bazı sözleri işitenlerin sahih sandığını ilave etti. Padişah dedi ki:

_ “Sen üstadından böyle şeyler öğrenmedin mi?”

Kemal Paşazade cesurane şu cevabı verdi:

_ “Duâcınız nöbetimi savdım, şimdi nöbet arkadaşım duâcınızındır.”

Sultan Selim:

“Geçen gün söylediğin türkû senin ihtirâm mı idi?” diye sordu. Kemal Paşazade serbestçe itiraf etti. Padişah darılacak yerde yüz duka ihsan verdi. Hoca Sadettin Efendi, saraya geri döndüklerinde Sultan Selim'in, kendisine beş yüz filûri daha armağan verdiğini kaydetmektedir.¹²²

İbn Kemal, Mısır seferi dönüşü tekrar müderris olmaya karar verdi ve 1520'de Edirne Darü'l-hadis Medresesi'ne tayin oldu.¹²³ Daha sonra Edirne Sultan Bayezid Medresesi müderrisliğine getirildi. Aynı zamanda bu dönemlerini İbn Kemal, Kanuni Sultan Süleyman'ın seferlerine iştirak ederek zenginleştirmiştir. 1526 yılında halefi Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin vefatı üzerine Şeyhülislam oldu. Sekiz yıl Sultan Süleyman Döneminde bu görevde kalarak insanlar ve cinler tarafından arz olunan meseleleri şer'i delillerle çözüp fetva vererek “Müfti's-sakaleyn” ünvanını aldı.¹²⁴

Şeyhülislamlığı sırasında, din mezhep düşmanlarına karşı, fikir ve kalemi ile mücadele eder; Yavuz Sultan Selim'in vasiyeti üzerine Kanuni'nin İran seferlerinde fikri anlamda aktif rol alır. Padişahın, Şah Tahmasp'a gönderdiği mektupları bizzat kaleme alır. Molla Kâbız'ın iddialarına karşı, kamuoyunda ortaya çıkan karışıklıkları ve Sultan Süleyman'ın endişelerini, yaptığı muhakeme ve yazdığı risalelerle bertaraf eder.¹²⁵

¹²² Hammer, Joseph De, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, c. 4, ss.1158-1159; ayrıca bkz., Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, (haz. İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yay., Cilt. IV, Ankara 1992, s. 137-138

¹²³ Parmaksızoglu, İsmet, *Kemal Paşazade*, M.E.B.İ.A, C. VI. s. 563.

¹²⁴ Saraç, M.Ali Yekta, a.e.g., s. 19

¹²⁵ Fayda, Mustafa, a.g.m., s. 57

Nihayet İbn Kemal geride, tespit edilen 214 eser bırakarak, son nefesinde “Yâ Ehad neccinâ mimmâ nehâf”¹²⁶ diyerek 2 Şevval 940/16 Nisan 1534 Cuma günü vefat etmiştir. Şeyhülislam Kemal Paşazade’nin İbrahim Çelebi adında bir erkek ve hamisi Müeyyedzade Abdurrahman Efendi’nin oğluyla evlendirdiği kızı Safiye Hatun adında bir de kızı vardı. Vefatına çeşitli kaynaklarda şu tarih düşülmüştür:

İrtehal-e’l-ulûm bi’l-Kemal. (Kemal ile ilimler de göçtü)¹²⁷

III- KEMAL PAŞAZÂDE’NİN FELSEFÎ - KELAMÎ KAYNAKLARI VE ESERLERİ

1. Felsefe ve Kelâm Alanındaki Kaynakları

Kemal Paşazade, Osmanlı’nın oldukça canlı bir düşünce atmosferinde varlığını sürdürmüş bir düşünürümüzdür. Özellikle İstanbul’un ilim ve kültür merkezi olduğu, birçok bilim adamının Osmanlı coğrafyasında barındığı düşünüldüğünde ilmî hayatın zenginliği de tahayyül edilecektir. İbn Kemal, felsefenin, kelâmın ve tasavvufun hemen hemen bir potada eritildiği güçlü bir geleneğin takipçilerinden ders almış, bu anlamda eserlerinde birçok kelamî ve felsefî kaynaktan yararlanmıştır. O, bazı eserlere görüşlerine kaynaklık etmesi anlamında, bazı eserlere de eleştirel yaklaşmak anlamında yer vermiştir. Biz burada çalışmamızın amacını ve sınırlarını aşacağını düşündüğümüzden düşünürümüzün hangi müelliflerden ne derece etkilendiğiyle değil de tespit edebildiğimiz müellifler ve eserlerini kronolojik açıdan dikkate alarak zikretmeye çalışacağız. Çalışma konumuz olan Nesâih’te ellinin üzerinde isimden nakiller yapılmakta ancak biz özellikle Kemal Sözen ve Şâmil Öcal hocalarımızın da tespit ettiği eserleriyle beraber kaynak olarak gösterebileceğimiz müellifleri tercih ettik. Şeyhülislam İbn Kemal’in genel anlamda felsefe ve kelâma dair eserlerine kaynaklık etmiş müellifler ve eserleri şunlardır:

- 1) Aristoteles: *Esolocya (Teoloji)* Gerçekte Aristoteles’e ait olmayan bu eser İslam felsefesinin teşekkül döneminde etkili olmuştur.
- 2) Galen, (Calinus) (ö. ?) adını belirtmediği bir eserinden faydalanmıştır.
- 3) Hasan el-Basrî (ö.728): *el-Ferd*

¹²⁶ “Ey Bir (olan Allah) korktuğumuzdan kurtar bizi” Taşköprülüzade, a.g.e., s. 385; ayrıca bkz., Tahir, Mehmed, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. Fikri Yavuz), Meral Yay., İstanbul 1972, s. 480

¹²⁷ Saraç, M.Ali Yekta, a.g.e., s. 20

- 4) Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 869): *Kitâbu'l-Hayavân*
- 5) Farabî (ö. 950): *Fusûsu'l-Hikem*
- 6) El-Hâkim es-Semerikandî (ö.953): *Şerhu's-Sahâif*
- 7) Ebu Bekr el-Bakillânî (ö. 1013): Eserinin ismi zikredilmemektedir.
- 8) İbn Sina (ö. 1037): *eş-Şifâ, el-İşârât ve't-Tenbîhât, en-Necât, et-Ta'likât, Kitâbu'l-Mebde' ve'l-Meâd*
- 9) Behmenyâr İbn Merzubân (ö. 1158): *et-Tahsîl*
- 10) Abdulkâhir el- Bağdadî (ö. 1037): *el-Fark beyne'l-Fırak*
- 11) İmam-ı Gazalî (ö. 1111): *İhyau Ulûmid-dîn, Tehâfütü'l- Felâsife, el- İktisat fî'l-İ'tikât, Mişkâtü'l-Envâr, el-Mustasfâ min-İlmi'l-Usûl, el-Madnunu bihi alâ gayri Ehlihî, İlcâmu'l Avâm an İlmi'l-Kelâm*
- 12) Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 1153): *el- Milel ve'n-Nihâl, Nihâyetü'l-İkdâm, el-Menâhic ve'l-Beyân*
- 13) Şihabuddîn es-Sühreverdî (ö.1191): *Telvihât, el-Mutârahât, Heyâkilü'n-Nûr*
- 14) Fahreddin er-Râzî (ö.1209): *Kitâbu'l- Muhassal, Şerhu'l-İşârât, Mefatihü'l-Gayb, el-Metâlibü'l-Âliyye, el-Erbain fî Usulü'd-dîn, el-Mulahhas fî'l-Hikme ve'l-Mantık.*
- 15) Seyfeddin el-Âmidî (ö. 1233): *Ebkâru'l-Efkâr*
- 16) Esüriddin Ebherî (ö. 1265): Eser ismi zikredilmemektedir.
- 17) Mevlana Celaleddin er-Rumî (ö. 1273): *Divan-ı Kebîr*
- 18) Nasîruddin et-Tûsî (ö.1274): *Şerhu'l-İşârât, Tecridü'l-Akâidi'l-Kelâm, Kavâidu'l-Akâid, Telhisü'l-Muhassal*
- 19) Necmeddin el-Kâtibî el Kazvinî (ö. 1276): *Hikmetü'l-Ayn, Şerhu'l-Mulahhas*
- 20) Şemsüddin İsfahânî (ö.1349): *Teşyidu'l-Kavâid fî şerh'i Tecridi'l Akâid*
- 21) Hillî (ö.1326): *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*
- 22) Adudiddin el-İcî (ö. 1355): *Mevâkif*
- 23) Sa'duddin et-Teftâzânî (ö. 1390): *Şerhu'l-Akâid, Şerhu'l- Makâsid*
- 24) Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413): *Ta'rifât, Şerhu'l-Mevâkif, el-Havâşii't-Tecridiyye*
- 25) Celaleddin ed-Devvânî (ö. 1502): *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye, ez-Zevrâ ve'l-Havrâ, İsbâtü'l-Vâcib, Havaşî alâ Şerhi'l-Cedîd li't-Tecrîd*

26) Ali Kuşçu (ö. 1474): *eş-Şerhu'l-Cedîd ale't-Tecrîd*

27) Alâaddin Ali Tûsî (ö. 1482): *Kitabu's-Zuhr*

28) Mustafa Muslihiddin Bursavî (Hocazâde) (ö. 1488): *Tehâfüt'ül-Felâsife*

29) Abdurrahman Câmî (Molla Câmî) (ö. 1492): *ed-Dürretü'l-Fâhire, fî Tahkîk-i Mezâhibi'l-Ulemâ ve'l-Mütekellimîn ve's-Sûfiyye fî Zâtillâhi Teâlâ ve Sıfatihî*. Molla Câmî'nin bu eseri adından da anlaşılacağı gibi kelâm, felsefe ve tasavvuf ekollerine mensup olan alimlerin görüşlerinin muhakeme ve mukayesesini yapmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in fermanı ile 1481 yılında kaleme alınmıştır.¹²⁸

Kemal Paşazâde, kelâmî ve felsefî görüşlerini temellendirirken düşünce tarihinde köşe taşları diyebileceğimiz hemen hemen bütün düşünürlerden istifade etmiştir. O, ele aldığı herhangi bir konuda kaynaklara müracaat ederken, onların vermiş olduğu bilgileri analiz etmiş, bazı karşılaştırmalarda bulunarak kendine özgü bir şekilde sentezci bir yöntem sergileyip çözümler üretmiştir.

2. Felsefe ve Kelâma Dair Eserleri

İbn Kemal yaşadığı dönemin bir çok bilgininden ders almış ve kendine özgü bir metot geliştirmiş bir bilgin ve aynı zamanda devlet adamıdır. Akılcı yaklaşımı ve Osmanlı devlet büyükleriyle paralel hareket etmeyi devletin ve ümmetin menfaatine görüp Anadolu topraklarında Mâturidî zihniyetin yerleşmesine öncülük etmiştir. Döneminde ve sonrasında ilim dünyasında fikirlerine başvuru bir konuma gelmiş yazılan eserlerin tashihi konusunda ondan ricada bulunmuşlardır. Bütün bunlardan hareketle o, XVI. asrın Osmanlı ilim ve kültür hayatının sarsılmaz bir kalesi, başka bir deyişle temel taşı hüviyetinde görülmüştür. İbn Kemal Arapça ve Farsça'nın bütün inceliklerine hâkim olup Türkçe de birçok eser kaleme alarak Türkçe'nin ilmî eser vermeye yeterli bir dil olduğunu kanıtlamıştır.¹²⁹ Ayrıca İbn Kemal eserlerinin çokluğu ve ilminin genişliği yönüyle Suyutî'ye benzetilmiş hatta onu geçtiği ifade edilmiştir.¹³⁰

¹²⁸ İbn Kemal'in yaralandığı kaynaklar konusunda bkz. Şamil Öcal, a.g.e., ss. 52-53; Kemal Sözen, a.g.e., ss. 93-96; Müracaat ettiği bazı kaynaklar hakkında da bkz. Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yay. İstanbul 1997, s. 68

¹²⁹ Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 21-22

¹³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yay., Örnek Matbaası, Ankara 1995, ss. 458-459

Osmanlı Devleti'nin XIX. Asrına damgasını vuran Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)'nın Fatih Camii haziresindeki mezar taşı kitabesinde “*Asrımızın İbn Kemal'i idi...*” ibaresi yer almaktadır. Cevdet Paşa'nın değerine işaret etmek için İbn Kemal'e benzetilmesi bizlere İbn Kemal'in ilmî değerinin ne denli yüksek kabul edildiğini göstermektedir.¹³¹

İbn Kemal'in ilmî hayatındaki başarısından Taşköprülüzâde'de ve XVI. ve XVII. Yüzyılları işleyen Peçevi Tarihi'nde övgüyle bahsedilir. Peçevi İbrahim Efendi'nin İbn Kemal'i oldukça mübalağalı bir şekilde tanıttığı ifadeler şöyledir: “...En güzel bilgileri, bütün erdemleri şahsında toplamış, gerçekler güneşinin yörüngesi, bütün ince fikirlerin merkezi, dinin güneşi, erdemin kaynağı bir alimdi ki, çoktandır ne Arap ne de Acem ülkelerinde bir eşinin daha dünyaya geldiği görülmüş değildir.”¹³²

İbn Kemal, eserlerini çeşitli maksatlarla kaleme almıştır. Ansiklopedi niteliğindeki Tevârih-i Âl-i Osman adlı eserini yöneticilerin isteği üzerine hazırlamıştır. Farklı konularda yazdığı eserlerin çokluğuna vurgu yapmak için “hakkında eser yazmadığı ilim dalı yok gibidir” değerlendirmesinde bulunulur.¹³³

Felsefe literatürüne hakimiyeti aynı zamanda felsefî düşünüşe ve analitik bakış açısına sahip olduğu, eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu özelliklerini *Haşiye Ala't-Tehafüt* adlı eserinde sergilemiştir. O, ele aldığı meseleleri skolastik bir tarzda işlemektedir. İspatlamaya çalıştığı her bir hipotezi mantıksal bir forma sokmak suretiyle ele almaktadır. Dilemma gibi belli bir kıyas formunda ortaya konulan bir mesele, bütün şıklarına ayrılıp, her bir şık birer birer sonuna kadar analiz edilmekte, bu süreçte gerekli bölmeler ve tasnifler yapılmaktadır.¹³⁴ İbn Kemal'in telif metodundaki karakteristik özelliği, ilmî bir anlayışla taraf tutmaksızın ve taassup göstermeksizin, yani objektif bir tavırla, kaynaklara inerek tam bir ilmî ahlak örneği gösteren nitelileri taşımaktadır. Ancak döneminin bilimsel anlayış metodundan dolayı eserlerinde referans

¹³¹ Sözen, a.g.e., ss. 80-81

¹³² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.I, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Mersin 1992, s. 41

¹³³ Sözen, a.g.e., s. 85

¹³⁴ Arslan, Ahmet, *Haşiye Al't-Tehafüt Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 1987, s. 393

göstermemiştir. O sadece nakilci değil, yüksek seviyede düşünen ve araştıran bir bilgindir.¹³⁵

Biz, çeşitli bilim dallarına ait birçok eser veren düşünürümüzün, çalışma alanımızı ilgilendiren eserlerini, yani felsefe, ahlak ve kelâmla ilgili telifatını kısaca vermenin yeterli olacağı kanaatini taşıyoruz.¹³⁶ Bu eserler şöyle sıralanabilir:

- 1) *Haşiye ale't-Tehâfütü'l Felâsife: (A)* Hocaîade adıyla meşhur olmuş Muslihiddin Mustafa (ö. 1488)'nın Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserinin bir haşiyesidir.
- 2) *Haşiye ale'l-Mekâvif: (A)* Adudiddin İcî (ö. 756-1355)'nin Mevâkıf adlı eserine Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 816-1413) tarafından yapılan şerhin haşiyesidir.
- 3) *Risale fi'l-vücûdi'z-Zihnî: (A)* Zihnin tanımları ve zihinsel varlığa ilişkin olarak filozofların delillerinden ve bunlara karşı kelâmcıların ileri sürdüğü karşı delillerden bahseden bir eserdir.
- 4) *Risale fi Tahkiki Mana'l-Ca'l ve Mecûliyyeti'l-Mahiyye(A)*
- 5) *Haşiye alâ Şerhi't-Tecrîd: (A)* Nasîruddin Tûsî (ö.1273)'nin Tecrîdü'l-Kelâm adlı tanınmış eserine Seyyid Şerif Cürcanî'nin yazmış olduğu şerhin haşiyesidir.
- 6) *Risâle fi'l-Kaza ve'l-Kader: (A)* Kelâm ilmine ait olup, *Risâle fi'l Cebr* adıyla da anılan bir eserdir.
- 7) *Risâle fi Ziyadeti'l-Vücûd ale'l-Mahiye: (A)* Kelâma ait bir eser olup, varlığın mahiyete üstünlüğünden bahseder.
- 8) *Risâle fi Enne'l-mümkinê la Yekûnü Ahadü't-Tarafeyn: (A)* Varlık problemini ele alan bu eserde, imkânın varlık ve yokluk açısından konumu incelenmektedir.
- 9) *Risâle fi Tekaddümi'l-Îlleti ale'l-Ma'lûl: (A)* İllet-malûl ilişkisinden bahseden bir eserdir.
- 10) *Risâle fi Beyani'l-Akl: (A)* Akıl ve aklın mahiyetine ilişkin bir eserdir.

¹³⁵ Sözen, a.g.e., ss. 92-93

¹³⁶ Eserlerin tasnifi için bkz. Şamil Öcal, a.g.e., ss. 26-48; Kemal Sözen, a.g.e., ss. 88-92; ayrıca eserler Süleymaniye kütüphanesi arşivinden de taranmıştır.

- 11) *Risâle fî Tahkiki Muradi'l-Kâilîn bi-enne'l-Vâcib Teâlâ Mucibun bi'z Zât:* (A) Mutasavvıfların, kelâmcıların ve filozofların, Allah'ın yaratması hususunda zorunlu olup olmadığı konusundaki görüşlerinden bahsetmektedir.
- 12) *Risâle fî Tahkiki Vücûbi'l-Vacib:* (A) Allah'ın Vacibü'l-Vücud (Zorunlu Varlık) oluşu hususunda kelâmcılarla filozofların görüşlerini içermektedir.
- 13) *Risâle fî Hakikati'z-Zâti'l-Îlâhiyye* (A)
- 14) *Risâle fî Beyâni Sırrı Ademi Nisbeti'ş-Şerr ila'llahi Teâlâ* (A)
- 15) *Risale fî Tahkiki İnnemâ Yesduru bi'l-Kudreti ve'l-İhtiyar la bi'l-Kerhi ve'l-Iztırar* (A)
- 16) *Risale fî Ulûmi'l-Hakâik ve Hikmeti'd-Dakâik:* (A) Allah'ın sıfatlarından bahsetmektedir.
- 17) *Risale fî'l-Mes'eleli'l-Kâil:* Hel Yecûzü en Yestenîde'l-Kadime'l-Mümkin ile'l-Müessir, em lâ ? : (A) Kadim farzedilen mümkün varlığın müessrire istinat edilip edilemeyeceği konusundadır.
- 18) *Risale fî't-Temsil ve'n-Nefsi'n-Nâtıka:* (A) Allah'ı hayalde canlandırmanın mümkün olmadığı hakkındadır.
- 19) *Risale fî Tahkiki'l-Kelâmi'n-Nefsî:* (A) Adudiddin Âcî'nin Akâid-i Adudiyye isimli eserinin “Kelamullah” kısmına yazılmış olan bir şerhtir.
- 20) *Risale fî Tahkiki mana'l-Leys ve'l-Eys:* (A) Varlık ve yokluk hakkındadır. Mümkünün varlığa ve yokluğa göre durumunu ele alır.

- 21) *Risale fî Şahs-ı İnsânî: Risale fî Tahkiki'l-Heykeli'l-Mahsusi'l-İnsânî, Tavriya, Ruh, en-Nefs ve'r-Ruh (A/F)* gibi isimlerle müstensihler tarafından kaleme alınmıştır.
- 22) *Risale fî ma Yeteallaku bi-Halkı'l-Kur'an: (A)* Kur'an'ın okunmuş veya yazıya geçirilmiş haliyle mahluk olup olmadığından bahseder.
- 23) *Risale fî Tahkiki Neveyi'l-Husûl alâ Sebili't-Tedric: (A)* Hikmete ait bir risale olup, yavaş yavaş hasıl olan bir şeyin karşıtının bir defada mı, yoksa yavaş yavaş mı olduğu hakkındadır.
- 24) *Risale fî Mes'eleti Luzûmi'l-İmkan li'l-Mümkin: (A)* Mümkün varlıklar için imkanın gerekli olduğu hususu ele alınmaktadır.
- 25) *Risale fî Tahkiki Makâli'l-Kâilîn bi'l-Hâl min Ashabina ve Ashabi'l-İ'tizal: (A)* Kelâma ait olup, “Hâl Risalesi” diye anılmaktadır. Mutezilenin ve bazı Eş'ari kelâmcılarının hâl konusundaki görüşlerine karşı reddiyedir.
- 26) *Risale fî Tahkiki Hakikati't-Tafrâ ve Hakikati'l-Cism: (A)* Cismin neden yaratıldığından bahseden felsefeye dair bir eserdir.
- 27) *Tecvidü't-Tecrîd: (A)* Nasıruddin Tûsî'nin *Tecrîdu'l-Akaid* adlı kelâma dair eserinin tenkididir.
- 28) *Risale fî Beyâni'r-Ruh ve'l-Cesed (A)*
- 29) *Risale fî Beyâni Hakikati'n-Nefs ve'r-Ruh (A)*
- 30) *Risale fî Subûti'l-Mahiyye: (A)* Mutasavvıfların mahiyet hakkındaki görüşleri çeşitli açılardan ele alınmaktadır.

- 31) *Risale fi Şerhi Dibace Tehzibu'l-Mantık ve'l-Kelâm: (A)* Taftézânî (ö. 1390)'nin Kelâma dair eserinin önsözünün şerhidir.
- 32) *Risale fi'l- Anasır: (A)* İnsanın yaratılış evrelerinden bahseder.
- 33) *Risale der Vücûd-ı Hüda: (F)* Allah'ın varlığı konusu ayet ve hadisler ışığında, mutasavvıfların yorumlarıyla ele alınmaktadır.
- 34) *Risale fi'l-Fakr: (A)* Bu risale bazı nüshalarda “İhtiyacu'l-Mümkin” ismiyle yer almaktadır. Risale hadisle ilgili gibi gözükse de esasen tamamen felsefî nitelik taşımaktadır.
- 35) *Haşiye ale'l-Muhakemât min Şerheyi'l-İşarât: (A)* Kutbuddin Râzî (ö. 1364)'nin “Kitabu'l-Muhâkemât beyne'l-İmâm ve'n-Nasr” adlı kitabının haşiyesi olup, tamamlanmamıştır. Kutbuddin Râzî'nin bu eseri, İbn Sina (ö. 1037)'nin el-İşarât ve't-Tenbihât adlı eseri üzerine Fahrettin Râzî ve Nasuriddin Tûsî tarafından yazılmış olan iki şerhin değerlendirilmesidir.
- 36) *Risale fi Şerh'i İsbât-ı Vacibi'l-Kadîm: (A)* Celaledin Devvanî (ö. 1502)'nin İsbâtü'l-Vacib adlı kelâma dair risalesinin şerhidir.
- 37) *Risale fi İhtilaf beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye: (A)* Eş'ariyye ile Mâturîdiyye arasındaki ihtilafları konu edinir.
- 38) *Risale fi Şerh-i Cevâb-ı İbn Sina li-Ebi's-Sa'd: (A)* Baştafta müellif adı bulunmaktadır. Mutasavvıf olarak bilinen çağdaşı Ebî Sa'd b.Ebî'l-Hayr'ın, ziyaretin keyfiyeti, duanın ve onun tesirinin hakikati konularda İbn Sina'ya sorduğu sorulara filozofun verdiği cevabın şerhidir.

- 39) *Enne'l-Akle mâ Hüve?:* (A) Baştafta müellif adı geçmektedir. Kemal Paşazâde burada aklın mâhiyeti ve Allah indindeki şerefi ile ilgili bilgi vermektedir.
- 40) *Ta'rifü'l-'Akl:* (A) Eser, filozoflar ve kelâmcıların akıl kavramına getirdiği tanımları ele alır.
- 41) *Risale fî Şerh-i Dibâceti't-Tehzîbi'l-Mantık ve'l Kelâm:* (A) Taftazânî'nin eserinin önsözü için yazılan şerhdir.
- 42) *Risale der Mantık:* (F) Elimizde tek yazma nüshası bulunan bu eser mantık kurallarını açıklar.
- 43) *Haşiyetün 'ala, Haşiyeti'i-Metâliu'l Envâr:* (A) Kadı Sirâceddin Urmevî (ö. 1283)'nin mantıkla ilgili olan el-Metâliu'l-Envâr'ına, Cürcânî tarafından yapılan haşiyenin haşiyesidir.
- 44) *Risale fî Âdâbi'l-Bahs:* (A) Münazara adabına dairdir.
- 45) *Risale fî İlmi'l-Âdâb:* (A) Aynı konuya ait diğer bir eser.
- 46) *Risale fî'l-Mantık:* (A) Tek nüshadır
- 47) *Telhisu'l-Âdâb:* (A) Münazarada soru sorma hakkındadır
- 48) *Şerhu Âdâbi'l-Bahs:* (A) İcî'nin aynı adlı eserinin şerhidir.
- 49) *Nigeristân:* (F) Sa'dî'nin Gülistân'ına nazîre olarak yazılmıştır. Ahlaki ve Edebi bir eserdir.
- 50) *Nesâyih:* (T) Tek nüsha olan eser ahlak ve siyaset üzerine hazırlanmıştır.
- 51) *Risale fî's-Siyâse* (A)
- 52) *Risale fî medhi's-Sabr* (A)

- 53) *Risale fî ma'na'l-Hamd (A)*
- 54) *Risale fî Medh's-Sa'y ve Zemmi'l-Batâlâ (A)*
- 55) *Vasiyetnâme (T)*
- 56) *Ah ah Nâme (T)*

İKİNCİ BÖLÜM

KEMAL PAŞAZÂDE’NİN NESÂYİH ADLI ESERİNİN FELSEFÎ TAHLİLİ ve TRANSKRİBİ

I- NESÂYİH’İN BÖLÜMLERİ (BAB) ve İHTİVA ETTİĞİ KONULARIN FELSEFÎ TAHLİLİ

Müellifimiz Kemâl Paşazâde, eserine Allah’a hamd Hz. Peygambere salât ile başlar ve eserini muteber kitaplardan istinbâ ettiğini ifade eder. Ardından bu kitabı iyi bilenlerin dünyaya ait işleri düzenleme hususunda itibar sahibi bir padişaha vezir olmak, ahirete ait işlerde ise insanları doğru yola irşad etmeye ehil olacaklarını dile getirir. Eserinde ele aldığı konuları herkesin anlayabileceği sade ve öz bir anlatımla kaleme aldığını söyleyen Kemâl Paşazâde eserin on beş bâbdan müteşekkil olduğunu dile getirip bu babları şöyle sıralar.

1. Akıl
2. İlim ve bilgi hakkında
3. Cahilliğin kötülenmesi hakkında
4. Söz âdâbı
5. Hikmet ve nasihatler
6. Dostluk hakkında
7. Dostluk hukuku hakkında
8. Düşmanlık, zarar ve sebepleri hakkında
9. Oğul terbiye ve ta’limi
10. Sultanlar ve yöneticilik hakkında
11. Beylere hizmet etmenin yolu
12. Sabır ile acelecilik hali
13. İyi huyun ve yaramaz huyların neticeleri
14. Sır gizlemek kanunu
15. Dünyâ hırsı ve açgözlülüğün zikri

1. Birinci Bâb: Akıl

Kemâl Paşazâde’nin akıl bölümünü en başa almış olmasını ve akıl konusunu Nesâyih’de en uzun bab olarak ele almasını akla verdiği önemin bir göstergesi olarak

değerlendiriyoruz. Kemâl Paşazâde'nin akıl konusunda bağımsız risâleleri de vardır. Bunlardan *Ta'rîfû'l-'Akl*, salt aklın tanımıyla ilgili yaklaşımları ele alırken, *Risâle fî Beyâni enne'l-'Akl ellezî bihi Şerefû'l-İnsan ve enn'l-'Akle mâ hüve* adlı risâleleri ise aklın mahiyeti ve akıl sahibi bir varlık olarak insanın anlaşılması konularını ele alan risalelerdir. Bunlardan başka akılla ilgili *Risâle fî Beyâni'l-'Akl*, *Akl Risâlesi*, *Risâle fî Tahkiki'l-'Akl fî İlmi'l-'Usûl* adlı, risâleleri de mevcuttur.

Nesâyih'de, İbn Kemal akıllı, ahlak felsefesi içerisinde ele almıştır. Başka bir ifadeyle akıllı, aklın pratik kullanımına yönelik ahlak içerisinde incelemiştir. Müellifimiz akıl bölümünü iki kısımda işlemiş ilk kısmını aklın değeri üzerine yapmış olduğu değerlendirmelere ayırmış, ikinci kısmında ise akıl sahiplerinde olması gereken vasıfları sıralamıştır.

Birinci Kısım:

İbn Kemâl birinci kısma akıllı vasıflandırarak başlar ve akıl için “dürr-i şerîf ve cevher-i nefîs” (nefis bir inci şerefli bir cevher) ifadelerini kullanır ki “Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır”¹³⁷ hadisinden hareketle yaptığı sıfatlandırmalardan da daha zengin ve derin anlamı ve değeri olduğuna işaret eder.

Aklın cevher mi yoksa araz mı olduğu konusu filozoflarca da kelâmcılarca da uzunca tartışmalara konu olmuştur. Osmanlıda Mâturidîliğin yerleşmesinde önemli bir yeri olan Kemâl Paşazâde'nin, “ilk aklın” cevher olduğu görüşünün temelini, Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl olduğunu söyleyen hadis oluşturmaktadır.

Kemâl Paşazâde'ye göre, Allah'tan ilk sâdır olan aklın ‘araz olması mümkün değildir. Çünkü akıl Allah'ın ilk ma'lûlû olması sebebiyle aralarında cevherlerin de bulunduğu kendisinden sonra gelen tüm mümkün varlıkların illetidir. ‘Arazlar

¹³⁷ Bu rivayet Goldziher'e göre Yeni Platoncuların sudûr teorisini yansıtmaktadır ve Kur'an'ın yaratılışla ilgili anlatımlarıyla bağdaşmaz. Ahmet Yıldırım'ın değerlendirmesine göre, rivayet uydurmadır. (bkz. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2000, s. 102). Benzer değerlendirmelere Mehmet Bayrakdar'da da raslamaktayız. Ona göre böyle bir söz hadisleştirilmiş Yeni Eflatuncu bir kozmoloji kırıntısıdır. (bkz. *İslâm Felsefesine Giriş*, A.Ü., İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1998, s. IX). Ancak Saffet Yetkin, bu rivayetin sahih ve sabit olduğunu söylemektedir. (bkz. Sühreverdî, *Nur Heykelleri*, (çev. Saffet Yetkin), M.E. Basımevi, İstanbul 1995, s. 17, 1 nolu dipnot). İbnü'l-Arabî de Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl olduğunu, bunun hakikat-ı Muhammediyye (Hz. Muhammed'in hakikati) olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. İlk akla değişik isimler verir. (Bkz. Nihat Keklik, *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları için Misdak Olarak el-Futuhât el-Mekkiyye*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 409-411. Ayrıca eserde “Allah'ın ilk yarattığı şey, ilk akıldır” sözünün hadis olduğu da belirtilir. (bkz. Aynı eser, s. 404).

cevherlere illet olamayacağına göre aklın ‘araz olarak kabul edilmesi mümkün değildir.¹³⁸

Burada Kemâl Paşazâde’nin İslâm düşüncesindeki “sudûr” meselesiyle ilgili düşüncelerine de değinmek gerek. İbn Kemâl sudûr meselesini oldukça önemli ve yüksek bir mesele olarak kabul eder. İbn Kemâl, Tanrı’da bulunan sıfatlar konusunda bazı meselelerde Eş’arî kelâmcılarının düşüncelerinin aksi istikametinde görüşler sergilemiştir. O, filozofların Tanrı’dan çokluğun çıkması meselesine yönelik geliştirdikleri sudûr nazariyesine benzer bir mekanizmayı, hakiki sıfatları Tanrı’nın özüne nisbet etmeleri, ve sıfatların Tanrı’nın birliğini zedelemeyecek ve O’nu mürekkep varlık yapmayacak bir şekilde O’ndan çıktığını izah eder. Ancak İbn Kemâl’in sistemi ile sudûr arasında farklar mevcuttur. Bu mesele, Ahmet Arslan’ın *Haşiye Ala’t-Tehâfüt Tahlili* adlı kitabında şöyle anlatılmıştır:

“Tanrı, ilk önce bir sıfatının fâili olurken, daha sonra bu sıfatından dolayı ortaya çıkan çokluk vasıtasıyla diğer iki sıfatının, bu sıfatları aracılığı ile de diğer başka sıfatlarının fâili konumundadır. Esasen bu sistemde sıfatların hepsinin sahibi Tanrı’dır. Fakat bu sıfatlar tek bir mertebede Tanrı’dan çıkmış değildir. Halbuki filozofların sudûr teorisinde Tanrı sadece “ilk aklın” (el-aklu’l-evvel) kaynağı olurken, geri kalan şeyler birbirlerine kaynaklık yapmaktadır. Yani on akıl, Tanrı’nın kaynaklık, fâillik durumuna iştirak etmektedir. İşte gerek kelâmcılar, gerekse filozoflar, bütün bu güçlüklerden dolayı, yani her bakımdan “Bir” olan varlıktan, doğrudan çokluğun çıkmasının imkânsızlığını kabul etmeleri ve bu nedenle ara formül geliştirmeleri gerektiğinin bilincindedirler. Bütün bu değerlendirmelerden hareketle, kelâmcıların da filozofların teoriye ilişkin ana görüşlerini temelde paylaşmak durumunda oldukları söylenebilir.”¹³⁹

Farabî ve İbn Sinâ’ya göre Tanrı’dan, önce birinci akıl sudûr etmiş, bunun da kendini ve Bir’i akletmesiyle sistemde çokluk başlamış, nihayet sistem onuncu akılda, yani faal akılda son bulmuştur. Faal akıl ise bütün dış âlemi kendisinde form ve fikir olarak barındırmakla hem akıl, hem akleden ve hem de akledilendir.¹⁴⁰ Sühreverdî’ye

¹³⁸ Öçal, a.g.e, s. 432

¹³⁹ Arslan, Kemal, *Ala’t-Tehâfüt Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s. 295, 12 no’lu dipnot

¹⁴⁰ Farabî, *Arâ’u Ehli’l-Medineti’l-Fazıla (İdeal devlet)*, çev. Ahmet Arslan, Vadi yayınları, Ankara 2004, ss. 44-47; Fazlur Rahman, *İbn Sinâ maddesi*, M.M. Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, c. 2, İnsan Yayınları

(ö. 1191) göre idrak, aklın aydınlatmasıyla ve nurunu akıtmasıyla hasıl olur. Onun nefislere nispeti, güneşin gözlere nispeti gibidir. Bu da filozofların zikrettiği gibi onuncu akıldır, yaratılan ilk akıl değildir.¹⁴¹ Daha önce bahsettiğimiz sistemi geliştiren İbn Kemâl bu görüşlere kısmen katılmamaktadır.

Bütün bunlardan sonra Kemâl Paşazâde'nin akıl görüşüne devam edersek, aklın diğer cevherlerden farklılığını ortaya koyan hususlardan biri de Paşazâde'nin "*Ta'rîfu-l Akl:99b*" risâlesinde bahsettiği üzere cisim, madde, suret, nefis ve akıldan oluşan beş cevher arasında yalnızca aklın mürekkebe varlıkların illeti oluşudur.¹⁴²

Âyette geçen akıl sahipleri ifâdesiyle Allah insanın bu özelliğinin üzerine hitap etmiş ve kelâmının ulaşacağı yerin akıl sahipleri olacağını söylemiştir. İslâm düşüncesinde akılla ilgili bir çok tanımlamalar yapılmıştır. Sözlük bağlamak, men etmek, engellemek, tutunmak, sığınmak, korumak, anlamak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴³ Kindî, genel olarak akıllı "varlığın hakikatini kavrayan basit cevher" olarak tanımlamış.¹⁴⁴ Cürcânî ise yeri baş ve kalp olan akıllı maddeden bağımsız bir cevher olup, bu güç sayesinde varlığın hakikatini kavrarız demiştir.¹⁴⁵ Felsefî açıdan bakıldığında akıl, "birbirine uygun nesneler ve kavramlar arasında bağlantı kurmayı sağlayan bir vasıta"dır¹⁴⁶

Sudur nazariyesinde ifade edilen "birden ancak bir çıkar" kuralı gereğince Allah'tan ilk sâdır olan şeyin akıl olduğunu kabul eden Kemâl Paşazâde, bu cihetle aklın Allah'tan sonra tüm varlıkların illeti olduğunu da kabul etmektedir.¹⁴⁷ Böyle bir ifadeden de aklın Allah nazarında ve yaratılmış varlıklar arasında ne kadar kıymete sahip bir cevher olduğu anlaşılır. Şiir dilini iyi kullanan hatta divan sahibi olan Kemâl Paşazâde, daha sonra aklın Allah katındaki azizliğini ve Allah'ın emirlerine eksiksiz itaat edişini hadislerden mülhem bir şiirle anlatmaya başlar. Ona göre aklın Allah

İstanbul 1996, ss. 100-106; Peter Adamson, Richard C. Taylor, *İslâm Felsefesine Giriş, İbn Sinâ Bölümü*, çev: Cüneyt Kaya, Küre yayınları, İstanbul 2007, ss. 118-126

¹⁴¹ Sühreverdî, *el-Hayâklü'n-Nûr (Nur Heykelleri)*, çev. Saffet Yetkin, M.E. Basımevi, İstanbul 1987, s. 20 vd.

¹⁴² Öçal, Şamil, a.g.e, s. 432

¹⁴³ Ragıb el-İsfahânî, "akl", *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986

¹⁴⁴ Kindî, *Risâle fî Hudûdi'l-eşyâ ve rûsûmihâ*, ("Felsefî Risâleler" içinde), tercüme ve inceleme Mahmut Kaya, İz yay., İstanbul 1994, s. 57

¹⁴⁵ Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, ts., s.152

¹⁴⁶ Keklik, Nihat, *Türk İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 192

¹⁴⁷ Arslan, a.g.e., ss. 188-190

katındaki şöhreti Allah'ın emirlerine eksiksiz uymasından ve insanların Allah'a yakınlaşmasına vesile olmasındandır. Devamında Kemâl Paşazâde, aklın öne çıkarıldığı ve aralarında ayrılmaz bir bütünlük gördüğü akıl, hayâ¹⁴⁸ ve îman üçlüsünü kendi içerisinde bir bütünlük oluşturacak tarzda İslâm potasında eritilmiş özgün metaforunu uzunca bir şiirde anlatmıştır. Özetle şöyle ki:

Allah, Cebrâil'e (a.s) akıl, hayâ ve îmanı Hz. Âdem'e hediye olarak sunmasını ve üçünden birini seçebileceğini ona iletmesini emreder. Üçü de birbirinden güzel, nurlu ve cezbedicidir. Hz.Âdem üçüne de nazar eder üçüne de müşteriymiş gibi dururken aklın gönül alan güzelliği ona görünür, da akli tercih eder. Cibrîl, hayâ ve îmâna haydi dönün nakl edeyim sizi, Cenâb-Kibriya'ya der. Fakat önce îmân, kadr-u celâlinin ve fark-ı cemâlinin ancak akılla anlaşılabilirliğini, kimsenin akıl olmadan kendisini idrâk edemeyeceğini ve Allah'ın kendisini akla refik ettiğini, aklın kendisi için hakiki sevgili olduğunu, ondan bir an bile ayrılamayacağını dile getirir ve Cebrâil'den aman diler. Daha sonra hayâ dile gelip kendisinin îmânın bir parçası olduğunu, parçanın bütünden ayrılmasının yakışık almayacağını, her nerede kime îmân yerleşirse kendisinin de orayı yurt edindiğini, ancak îmân vatanında rahat ettiğini Allah'ın bildiğini dile getirir. Kemâl Paşazâde kıssanın neticesini ise şu beyit ile bağlar:

Hayâ îmâna ve îman akla tâbi
İkisini dahi akl oldu câmi

Paşazâde, konuyu en sonunda şu arapca kelâm-ı kibar ile özetler: “Tûbâ limen kâne ‘akluhû emîren ve nefsu hû esîren; veylûn limen in‘akese” yani (Müjdeler olsun akli emir, nefsi esir olana... Yazıklar olsun aksini yapanlara!). Böylece hevâ ve hevese uymayıp da aklın gerekli gördüğü ahlâki erdemleri gösteren ve nefsinin isteklerini dizginleyenlerin ilâhî emir ve yaradılışa uygunluk arz edeceğine işaret etmektedir. Bu uygunluğu gösteren en önemli özelliklerden birinin de *güzel söz* olduğunu Platon'dan bir alıntıyla destekler. Platon'a göre en kıymetli, ulu cevher akıldır, onun da en güzel yansıması güzel ve şirin sözlü olmaktır. Kemâl Paşazâde “Güzel söz sadakadır”, “Size güzel söz ve yemek yedirmeyi tavsiye ederim”, “Bir hurma parçası ile de olsa kendinizi ateşten koruyunuz. Bu olmazsa güzel sözle kendinizi koruyunuz” hadisleriyle ve “Eğer

¹⁴⁸ Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, çev: Saffet Babür, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997, 1128b, s. 89-90; hayâ kavramını *Nikomakhos'a Etik* adlı kitabında utanma (aidos) kavramıyla karşılamış olup, akıl, karakter ve ahlâkî erdemler konularında birbirleriyle ilişkili kavramlar olarak görülmüştür.

kötü sözlü ve katı kalpli olsaydın elbette etrafından dağılır giderlerdi. (Âli-i İmrân/159)” ayetiyle düşüncesini desteklemiştir.

Daha sonra Paşazâde aklın herkes için gerekli olduğunu ancak ülke yöneticilerinin ülkeyi yönetirken akıldan başka ortaklarının olmadığını söyler. Memleket işlerinin adalet üzerine yürütülebilmesi ve bu minvalde istikamet üzere olabilmesi, aklın rehberliği ve ortaklığı olmadan zor, hatta imkansızdır. İslâm felsefesinde kullanılan bir metafor olan özellikle Farâbî’nin işlemiş olduğu, insan bedeninin ülkeye benzetilmesini vücûdun zâhir ve bâtın yönetiminin ülke yönetimiyle karşılaştırılmasını Kemâl Paşazâde’nin de kullandığını görmekteyiz. Cismin şâhı akılsa akla denk gelen de ülkelerin önderleridir. Liderler akı ve aklın özelliklerini temsil etmek zorundadırlar. Eğer ten mülkiyetinin efendisi akıl olursa endâmı (vücûdu) temiz ve itidal üzere olur. Bâtınî melekeleri de aklın yardımcısı ve refiki olur. Olumsuz bütün hasletleri akla teslim olur. Kim böyle haset ve kıskançlık gibi düşmanları alt ederse dünya ve âhiret mutluluğunu elde eder.¹⁴⁹

Kemâl Paşazâde, nefsinin hevâ ve hevesine esir olanın akılsız olduğunu, akıl nuruyla göremediğini belirtir ve böylesinin de dünyada ve âhirette yok mesâbesinde olduğuna işaret eder.¹⁵⁰ Mevlânâ’dan “Âdemî dîde est bâkî pust est” yani, insan dediğin gözden ibarettir gerisi posttur sözünü nakleder. Paşazâde, bilgi edinmede duyu organlarının önemini inkâr etmez. Fakat bu süreçte aklın öneminin duyulardan daha fazla olduğunu, baş gözüyle görülemeyen şeylerin akıl gözüyle görülebileceğini ya da idrâk edileceğini söyler. Akıl gözünün katkısı olmaksızın baş gözü görmüş sayılmaz çünkü idrâk etmez, idrâk eden kalptir. Baş gözüyle gördüğümüz şeyleri akıl gözüyle anlamlandırırız. Baş gözü zamanla ve mekânla sınırlıdır ancak böyle bir sınırlama akıl gözü için geçerli değildir. Kemâl Paşazâde’nin ifadesiyle “Arap diyarında olduğu halde Acem diyarında olanları seyreder.”¹⁵¹ İnsan akıl gözünden fazlasını da akıl nuruyla ve doğru yapılan kıyas kuvvetiyle elde edebilir. Bunu misallendiren Paşazâde şu rivayeti Şâtıbî’den nakleder. İmam Şâtıbî’nin gözleri görmez olduktan sonra Padişaha şifreli bir mektup gelir. Padişahın çevresindeki hiçbir ulema şifreyi çözemez. Padişah iç geçirir, keşke İmam Şâtıbî olsaydı diye, ancak gözlerinin görmediğini bile bile Şâtıbî’nin akıl

¹⁴⁹ Kemâl Paşazâde, *Nesâyih*, S.K., Esat Efendi 1781, s. 10

¹⁵⁰ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 11

¹⁵¹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, ss. 11- 12

gözünün nuruna güvenerek şifreyi İmama gönderir. Şâtıbî hemen kendinin bir hamama gütürülmesini söyler ve iş bilir bir kâtime şifreyi buz ile sırtına yazmasını buyurur ve sırtına buzla yazılan şifreyi hemen çözüverir.¹⁵²

Kemâl Paşazâde'nin "Arab diyarında olduğu halde Acem diyarında olanları seyrederek" ifadesi adeta *M. Scheler*'in geist teorisini hatırlatır. Bu teori Takiyyettin Mengüşoğlu'nun *İnsan Felsefesi* adlı kitabında şöyle izah edilir. İnsanın geist varlığı, psiko-vital varlığından öte bir anlam ifade eder ve kişinin karşısına dünyayı serer. Akıl ve algılama atkını kapsayan geist-varlık (insan olmaklık) insanı dış dünyadan özgürleştirerek yani çevresine bağlı olmaktan kurtararak farklı dünyalara açar. Bununla birlikte insan biyolojik bir varlık olmanın getirisiyle çevresine mahkûm bir varlıktır.¹⁵³

Müellifimizin, "akıl" ve "göz" konusunda yapmış olduğu değerlendirmelere ek olarak İbn Kemâl'i oldukça etkilediğini düşündüğümüz Gazâlî'nin bu konudaki mukayesesine değinmeliyiz. Şöyle ki, Gazâlî *Mişkât el-envâr* adlı eserinde akıl ile Tanrı arasında bir benzetmede bulunup, akla bir tür tanrısal nitelik atfetmektedir. Gazâlî'nin "göz" ile akıl karşılaştırması bir bakıma, sensüalizmle¹⁵⁴ (duyumculuk) rasyonalizmin bir mukayesesine gibi değerlendirilmiştir. Bu mukayesede akılda olmayıp, gözde var olan yedi eksiklikten söz edilmektedir. Bunlar:

- I. Göz kendini göremez, ama akıl hem başkasını hem de kendi sıfatlarını algılar.
- II. Gözden farklı olarak aklî algıda uzaklık ve yakınlık, aklın kavrayışını etkilemez.
- III. Gözden farklı olarak akıl fizik ötesi varlıkları ve bütün hakikatleri kavraya bilmektedir.
- IV. Göz dışta olanı algımlarken, akıl nesnelerin derununa ve sırlarına nüfuz ederek onların hakikatlerini ve özlerini algılar; nedenlerini, gaye ve hikmetlerini yani, neden, nasıl, niçin yaratıldığını, hangi anlamlardan oluştuğunu, varlıktaki mertebesini, yaratıcısına ve diğer yaratılmışlara nispetini idrak eder.

¹⁵² Kemâl Paşazâde, a.g.e.,s. 13

¹⁵³ Öcal, a.g.e., s. 434; Bkz. Takiyyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, İstanbul 1998, ss.20-21

¹⁵⁴ Duyumculuk (sensüalizm): Genel olarak, tüm bilgilerimizin duyumlardan türediğini ifade eder. Ahlakî ve estetik anlamda, hayatın nihaî ve en yüksek amacıyla, güzelliğin özünün hazdan ve son çözümlemede, duyumların sağladığı hazdan ibaret olduğunu dile getiren öğretiyeye karşılık gelir. Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*,Paradigma yayınları, İstanbul 1999, s. 272

V. Göz sınırlı bir algı alanına sahipken, akıl, bütün varolanları idrak etme gücüne sahiptir.

VI. Göz sınırlı olanı idrak ederken , akıl sınırsız olanı idrak eder.

VII. Salt kaba müşahadeye dayanan göz, büyüğü küçük, hareketliyi hareketsiz olarak algılayabilirken, akıl nesneleri kendi hakikatleri içerisinde kavramaktadır.¹⁵⁵

İkinci Kısım:

Kemâl Paşazâde bu kısmı akıl ehlinde bulunması gerekli özellikleri on madde halinde sıralayarak işlemiştir ki bu hasletlerden birisi akıl sahibinde olmaz ise eksik akıllı olarak kabul edilir.¹⁵⁶

Birinci Haslet

Allah'tan Korkmak: İbn Kemâl'e göre aklın muktezâsı (gereği) Allah'ı bilmektir. Kişi Allah'ı tanıdıkça korkusu da o denli ziyâdeleşir dedikten sonra "Allah'tan en çok alimler korkar"¹⁵⁷ ve "Rabbinin azametinden korkan ve nefsinin arzularını engelleyene gelince, işte cennet onun gideceği yerdir"¹⁵⁸ ayetlerini zikreder. Devamında da "Allah'ı en çok bileniniz en çok korkanınızdır."¹⁵⁹, " Allah korkusu bütün hikmetlerin başıdır" ve "Her kim Allah'tan korksa Allah her şeyi ondan korkutur. Kim korkmazsa onu her şeyden korkutur." hadislerini zikreder.¹⁶⁰

İkinci Haslet

Aklı Nefsin Arzularına Hâkim kılmak: Yöneticiler arasında nefsinin arzularına aklını hâkim kılanların daha üstün olduğunu ve bu hal üzere bulunan liderlerin sebab-i sa'âdet ve devâm-ı devlet sahibi olacaklarını bildirir.¹⁶¹

Üçüncü Haslet

Doğru Sözlü ve Düşünerek Konuşmak: İbn Kemâl, bu çerçevede Resûlullah'ın, birinin büyük günah işlediğini duysa bile o kişiye karşı yüzünü ekşitip insanlara belli etmediğini ancak birinin yalan söylediğini anladığında o kişiye karşı yüzünü ekşitip hoşlanmadığını açıkça belli ettiğini nakleder.

¹⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Aydın, a.g.e., ss.77-78

¹⁵⁶ Kemâl Paşazâde, a.g.e., s. 13

¹⁵⁷ Fâtır, 28

¹⁵⁸ Nâziyât, 40-41

¹⁵⁹ Buhari, Edep/72

¹⁶⁰ Kemâl Paşazâde, a.g.e., ss. 13-14-15

¹⁶¹ Kemâl Paşazâde, a.g.e., s. 15

Dördüncü Haslet

Her İşini Tedbirle Yapmak: Paşazâde Peygamber Efendimizin “tedbir ömrün yarısıdır ve tedbirden daha ziyâde akıllılık yoktur” dediğini nakleder. Kadınların erkeklere nazaran daha duygusal olup tedbirsiz davrandıklarına olayların arka planını hesap edemediklerine işaret eder.¹⁶² Meşveret ve tedbir aklın önemli göstergeleri olarak işlenir.

Beşinci Haslet

İşi Danışarak Yapmak ve Danışmayı da Tecrübe Ehliyle Yapmak: Hz. Peygamber’in insanların en akıllısı olmasına rağmen her işi meşveretle yaptığına ve dört seçkin arkadaşını kendine vezir ettiğine değinir. Danışmanın en büyük güvence tecrübenin en sağlam hakîm olduğuna vurgu yapar. Danışmanın peygamber yolu olduğunu söyler.¹⁶³

Altıncı Haslet

Tathî ve Güzel Sözlü Olmak: Güzel sözlü olanların sevileceğini belirtir ve halk arasında itibarlı olacağından bahseder.

Yedinci Haslet

Hayâ Sahibi Olmak: Hayâ imanın olmazsa olmazlarından. Bir kişide utanma yoksa verdiği sözleri çabuk bozabilir. Aristoteles’den naklen utanma duygusu olanlarla dostluk kurulmalı eğer dost hayâsız ise dostluk çabuk bozulur, sözünde durmaz diye bildirir.¹⁶⁴

Sekizinci Haslet

Yumuşak Huylu Olmak, İnsanlarla İyi Geçinmek: Bu hali yakalayanlar dünyada asayiş ve huzur içinde ömür sürerler. Ahirette ise sayısız mükâfat görürler.¹⁶⁵

Dokuzuncu Haslet

Allah İçin Alçak Gönüllü (Mütevâzî) Olmak: Alçak gönüllülük insanı yüceltir. Makbul olan tevâzu, şeref ve mevki sahiplerininkidir der. Fakirlerin ise gurur

¹⁶² Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 17

¹⁶³ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 20

¹⁶⁴ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 21

¹⁶⁵ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, ss. 21- 22

yapacakları bir halleri olmadığından zaten mütevâzi olmak zorundadırlar şeklinde özetlenebilir.¹⁶⁶

Onuncu Haslet

Üzerine Vazife Olmadığı Halde Bazı İşleri Gönüllü Olarak Yapmak:

Başkalarının çöküntüsünde kendi imarını görmemek. Yaptığın işlerde arzuladığın Allah'ın rızası olsun ki murâdına ulaşabilesin. Hırsı ve tamâhı kendinden uzaklaştır ki dünyada ve ahrette saadet bulasın.¹⁶⁷

İbn Kemâl'e göre akıl, eşyanın hakikatini, zaman bakımından herhangi bir aralık olmaksızın idrak edebilir. O, aklın kalbin bir nuru olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Paşazâde'ye göre akıl, insanda potansiyel bir güç olarak mevcuttur. Ancak, başlangıçta olgunluğa erişmemiş olup, zamanla güçlenerek ışığını kalbe ulaştırır. Duyu verileriyle elde edilen algılar, önce akla ulaştığından, kalbin eylemleri de aklın nuruyla işlevsellik kazanır.¹⁶⁸

Müellifimize göre insanda potansiyel olarak var olan idrak kuvveti ancak akıl cevheriyle bilfiil hale dönüşebilir. Nasıl ki görme gücünün objeleri idrak etmesi ışığın aydınlatmasına bağlı ise, kalbin görmesi de, ancak ruhanî nitelikli ışık vericilerin doğması ile mümkündür. İbn Kemâl cismanî âlemin ışık kaynakları olan güneş, ay, yıldızlar ve ateşi sırasıyla ruhanî âlemin ışık kaynaklarıyla eşleştirmiştir. Mebde-i Evvel (Tanrı) güneş ile, kutsal ruhların en şerefli olan büyük ruh ay¹⁶⁹ ile, dereceleri yıldızlar gibi olan melekler yıldızlarla, insan ruhu ise ateş ile eşleştirilmiştir. İbn Kemâl, Peygamberlerde ve velilerde olduğu gibi insanların ruhlarını, kuvvetli ve aydınlık yapabilmeleri için, nefislerini Allah'tan başka her şeyden arındırmaları gerektiğini, filozofların ve ilâhiyatçıların ruhlarının ise, kesin bilgi ve delillerle güçlendiklerini belirtmiştir.¹⁷⁰

Akıl, Kemâl Paşazâde'ye göre değişime uğrayan bir potansiyeldir. Akıl ilk başta insan için tam olgunluğa ulaşmamıştır. Doğal bir güç (el-garîze el-fitriyye) olarak

¹⁶⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 22

¹⁶⁷ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 23

¹⁶⁸ Sözen, *a.g.e.*, ss.217-218; bkz, İbn Kemâl, *Enne'l-Akle ma hüve?*, Tırnovalı, 1864, vr. No:100a.

¹⁶⁹ Kemâl Paşazâde, bu ruhun kime ait olduğundan belirtmez.

¹⁷⁰ Sözen, *a.g.e.*, ss. 220-221; bkz. İbn Kemâl, *Risâle fî Beyâni enne'l-Akl ellezî bihi Şerefü'l-İnsan*, vr. No:163a

bulunur. Sonraları güçlenir ve ışığını kalbe ulaştırır. Müellifimiz *Ta'rîfû'l-Akl* adlı risâlesinde akla nur denilmesinin sebebini şöyle izah eder:

*“Zira nur kendi zâtında zâhir, başkası için ise mazhar (görünülen yer) dır. Akıl bu anlamda kendi özünde zâhir; ancak basîretin mazharıdır. Basîret bu anlamda, tıpkı güneş ve kandil gibidir. Duyusal algılarımız ilk önce akla geldiklerinden kalbin eylemleri aklın nuru ile işlevsel hale gelir.”*¹⁷¹

İnsan kainat karşısında yapmış olduğu gözlemlerin çıkarımlarını ve akı ile elde etmiş olduğu bilgilerin ışığını kalbe ulaştırır. Görmüş olduklarının mümkün ve hâdis olduğu ve her hâdisin bir muhdise ihtiyaç duyduğu sonucuna ulaşacaktır.¹⁷² Anlaşılabileceği üzere müellifimize göre düzenli ve mantıksal bilgilerin üretildiği yer kalptir. Müslüman düşünürlerin idrâkin gerçekleştiği yer olarak kalbi kabul etmelerinin nedeni deneysel değil dinî bir çıkarsamadır.

Nitekim İbn Kemâl, *Enne'l-'akle mâ hüve* adlı risâlesinde *“Hiç şüphesiz bunda kalbi olan ya da bir şâhit olarak kulak veren kimse için elbette bir öğüt vardır.”*¹⁷³ ayetini delil olarak kullanıp akıl sahiplerini ikiye ayırır. Birincisi, üstün bir olgunluğa ve sezgi gücüne (işrâk) sahip olan akıl ki bu akıl türüne sahip olabilenler herhangi bir mantıksal öncüle gereksinim duymadan bilgiye doğrudan ulaşırlar. Bunlar ayette geçen “kalbi olanlar” ifadesini temsil edenlerdir. Kemâl Paşazâde'ye göre nadiren bulunan bu kutsal akıllar arzu edilen bilgiye işrâk yoluyla ulaşırlar. Daha önce bahsettiğimiz gibi bunlar Peygamberler ve velilerdir. İkinci olarak ise ayetteki ifadesiyle “bir şâhit olarak kulak verenler” ancak eğitimden geçmek suretiyle (teallüm) ya da eğitim aracılığıyla bilgiye ulaşırlar. Bunlar nazari bilgileri elde etmede tedrîsâta, onları hatalardan koruyacak mantıksal yasalara (kanun-ı sınaî) muhtaçtırlar.¹⁷⁴

Özetle şöyle diyebiliriz ki düşünürümüz bilgi edinme yollarını üç sınıfta incelemiştir. Bunlardan birincisi kudî nefsin bilgi kaynağı olarak vahiy, ikincisi velilerin bilgi kaynağı olarak ilham ve keşfdir.¹⁷⁵ Bu noktada Gazâlî'nin düşüncelerini hatırlarsak O, sezgi(hads) ile ilhamı birbirinden bazı hususlarda ayırmakla birlikte son

¹⁷¹ Öcal, a.g.e., s.430; bkz. İbn Kemâl, *Ta'rîfû'l-Akl*, 100b

¹⁷² Öcal, a.g.e., ss.430-431; bkz. İbn Kemâl, *Ta'rîfû'l-Akl*, 100b

¹⁷³ Kâf, 37.

¹⁷⁴ Öcal, a.g.e., ss. 431-434

¹⁷⁵ Alper, Ömer Mahir, *İbn Kemâl'in Risâle fî Beyânî'l-Akl'ı*” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, İstanbul 1999, ss. 238-239

dönem eserlerinde yalnız ilhamdan söz etmiştir. Gazâlî bilgi kaynağı olarak akıldan sonra sezgiyi (hads) zikretmiş, sanki akılla elde edilen tecrübî bilgilerden hareketle disiplinli ve saf bir akla sahip olduktan sonra sezgiye ulaşılacağına işaret etmiştir. Ona göre sezgi, düşüncenin prensiplerinden neticelere vasıtasızca intikal etmektir. Sezgi bilgileri (hadsiyât), tecrübe ile kazanılmış bilgiler kabilindendir.¹⁷⁶ Bu bilgiler saf zihinde ortaya çıkan doğrudan bir biliş ve yakalayıştır. Üçüncüsü kelimacı ve filozofların bilgi kaynağı olarak, akıldır.¹⁷⁷

İbn Kemâl'in aklî şüphecilik konusundaki tavrı, aklın nurunun birtakım kusurları da içerdiği yönündedir. Bu konuda Gazâlî gibi düşünen İbn Kemâl aklın insanı şüpheye düşürebileceğini farklı örneklerle analiz etmektedir. Zira Gazâlî de akla büyük bir önem atfetmektedir. Hatta 'hemen hemen bütün eserlerinde aklı, dünya ve ahiret mutluluğunun en önemli unsuru olarak değerlendirmekte ve yüceltmektedir. Bununla beraber, Gazâlî, kendi başına aklın nüfuz edemeyeceği bir alanın bulunduğu dair inancından hiçbir zaman taviz vermemektedir.'¹⁷⁸ Ona göre akıl, matematik ve mantık sahasında gerçek bilgiye ulaşmaya imkân verirken, aklın, metafizik alan için yeterli olabileceğini söylemek mümkün değildir.¹⁷⁹

Nitekim İbn Kemâl de aklın metafizik alanda yetersizliğini dile getirmek için *Risâle fî Beyâni enne'l-Akl ellezî bihi Şerefü'l-İnsan* adlı eserinde ateşin nuru ile aklın nurunu mukayese etmiştir. 'Nasıl ki ateşin yoğun dumanı aydınlatmasını bulanıklaştırıyorsa, aklın nuru da bazı şüphelerle etkilenebilir. Akıllı bir kandile benzeten İbn Kemâl'e göre, kandilin aydınlatması, aydınlatacağı mekânın büyüklük ve küçüklüğü ile doğru orantılı ise, akıl kandili de böyledir. Zira kandil, küçük bir evi aydınlatmaya yetebilirken, bu durum çok geniş bir alan için mümkün değildir. Böyle bir mekânda ışığı azalır ve âdeta sönükleşir. İşte akıl kandili de riyazî ilimler gibi küçük maksatlarla kullanıldığında nuru belirgindir, fakat yüce maksatlarla kullanıldığında ışığı sönükleşir. Düşünürümüz, eserinde aklın bir başka niteliğine daha işaret etmektedir. Kandile benzeyen akıl, temiz ruhlar karşısına konulduğunda sönükleşir. Şöyle ki, kandilin ışık

¹⁷⁶ Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, ss. 83-84

¹⁷⁷ Alper, Ömer Mahir, "İbn Kemâl'in *Risâle fî Beyâni'l-Akl*'ı" a.g.e., ss. 238-2239

¹⁷⁸ Aydın, a.g.e., s. 79

¹⁷⁹ Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl (Dalâletten Hidâyete)*, çev. Ahmet Suphi Fırat, Şâmil yayınevi, İstanbul 1978, s. 61

vermesi için kendisi ile güneş arasında güneşin ışığını kesen bir engel olması gerekir. Eğer böyle bir engel olmaksızın kandili, doğrudan güneş ışığına çıkarılır ise kandilin ışığı sönükleşir ve fark edilmez olur.’¹⁸⁰

Anlaşılabacağı gibi İbn Kemâl, akla çok büyük önem atfetmekle birlikte akli bir araç olarak görüp onun fonksiyonelliğini bazı şartlara bağlamaktadır. Güvenilir bilgiye ulaşabilmek, aklın her türlü şüpheden arındırılmasıyla mümkündür. Bununla birlikte akli her alanı kapsayacak şekilde bilgi kaynağı olarak görmeyen İbn Kemâl aklın tıkanıp noktasında vahyî ve keşfî bilgiye değer vermektedir. Zaten İbn Kemâl’in, eserlerinde aklî ve naklî delillerle birlikte mükâşefe ehlinin görüşlerine de atıfta bulunduğunu görmekteyiz. Müellifimiz, akılla ilgili oluşturmuş olduğu epistemolojik çerçeveyi aklî, vahyî ve keşfî yöntemin üçünü bir arada kullanarak eserlerinde sergilemiştir.¹⁸¹ Netice olarak, bu noktadan hareketle Kemâl Paşazâde’nin akıl konusunda eklektik bir yaklaşım sergilediği sonucuna varabiliriz.

2. İkinci Bâb: İlim ve Bilgi Hakkında

İbn Kemâl, ilmi ve bilgiyi yaratılmış her şeyden daha şerefli ve daha aziz görmektedir. İlmin ve bilginin yüceliğini, şerefini ifade etmek için “Allah, kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.”,¹⁸² “Kime ilim verilmişse ona çok hayır verilmiştir”¹⁸³ ayetlerini delil getirir. “Çok hayır verilmiştir” ifadesinden hareketle “İlim tükenmez bir hazinedir” hadisini zikredip, her nesne, ne kadar çok olursa olsun harcandığında tükenir ancak ilim harcandıkça ziyadeleşir diyerek devam eder.¹⁸⁴ Daha sonra Fars, Çin ve Hint filozoflarından bazı iktibaslarla bulunur. Ayrıca Minûcehr, Mu’tasım, Sultan Melik Şah, Harun Reşid gibi tarihi şahsiyetlerden de alıntılar ve hikâyeler nakletmiştir. Bu rivayetler genel itibarıyla ilmin üstünlüğüne yönelik olup yöneticilerin, ilme ve âlimlere karşı tutumlarıyla alakalıdır. Özetle padişahların, sultanların, yönetimlerinin barış, huzur içinde olmasının, devletlerinin devamını

¹⁸⁰ Sözen, a.g.e., ss. 232-235

¹⁸¹ Alper, a.g.m.,s. 238-240

¹⁸² Mücadele, 11.

¹⁸³ Bakara, 269.

¹⁸⁴ Kemâl Paşazâde, *Nesâyi*, s. 12b

sağlamalarının, âlimlerin gönüllerini hoş tutup, onlarla istişarelerde bulunup, görüşlerine değer vermekten geçeceğine işaret etmektedir.

Kemâl Paşazâde, yapmış olduğu iktibaslarında ilmi, geceyi aydınlatan bir lambaya, dünyayı süsleyen en güzel zînete benzetmiştir. Hz. Süleyman’dan naklen, “eğer bir kişi din ve dünya işlerinden fırsat bulup ilim” ehliyle birlikte ilim adına faydalı bir şey gerçekleştirse, bu işin paha biçilemeyeceğini bize aktarır. Liderler için akıl ve tecrübe ehlinin görüşleri, mühim kararların alınacağı zamanlarda büyük zararlara uğranmasına mani olur ya da insanlığın menfaatini sağlar. Eğer insanın ahlâkı ve alâmetleri ilim ve bilgi üzerine olmazsa lüzumsuz ve rahatsız edici varlıklar gibi görülür. “Avam haşarat gibidir” Arap atasözünü de naklederek avam, ilme itibar etmeyen kesim olarak gösterilmiştir.¹⁸⁵

Sonrasında insanın, varlığının değerinin ilim ve bilgi ile kazanılacağına işaret etmek için “Ya âlim ol ya talebe ya da dinleyici ol, dördüncüsü olma helak olursun” hadisini zikretmiştir. Daha sonra İbn Kemâl, âlim şahsiyetlerin yüceliğine ve hükümdarların onlarla ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine örnek olarak Abbasi Halifesi Harun Reşid’in iki oğlu Me’mun ve Muhammed Emin’in ilim alanında döneminde otorite kabul edilen hocaları Kisai’ye hürmetle davrandığını gördüğünü ve bu durumu acayip bulduğunu nakleder. Haber Kisai’nin kulağına gelince üstadın, “sen dahi onlarla beraber olsaydın yine az olurdu, ben onların ruhlarını sen ise cesetlerini terbiye ediyorsun ” dediğini nakleder.¹⁸⁶

Döneminde ilk defa din âlimlerine, İslâm karşıtlarına karşı kitap yazmayı emreden el-Mehdî’nin (775-785) oğlu olan Harun Reşid, (786-809) ve özellikle onun oğlu Me’mun (813-833) Abbasi döneminde gerçekleştirilen büyük çeviri faaliyetleriyle özdeşleşmişlerdir. Me’mun’un hızlandırmış olduğu, siyasi ve ideolojik kaygılarla devam ettirilen çeviri ve propaganda kampanyası, yansımalarını el-Câhız’ın (ö. 255-868) eserlerinde ve ünlü filozof el-Kindî’nin (ö. 256-870) çalışmalarında da kendini göstermektedir.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, ss. 13a-13b

¹⁸⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 15b

¹⁸⁷ Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lutfi Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, ss. 69- 87-90-122

İbn Kemâl ilim ve bilgi konusunu genişleterek hikmet ve marifetle vasıflanmak isteyen ilim adamında olmazsa olmaz on özelliği şöyle sıralamıştır:

1. Her zaman kendini eksik ve kusurlu görüp başkalarının kusurlarıyla uğraşmamak.
2. Bilgin ve tecrübe ehlinin sohbetine arzulu ve istekli olmak.
3. Kendi tedbir gücüne ve görüşlerinin güzelliğine güvenmeyip, âlimlerle, hikmet ehli tecrübeli insanlarla da istişare etmek onlara danışmak.
4. Faydasız, boş söz söylememek, doğru sözü yeri geldiğinde söylemekten geri durmamak.
5. Bir kimseyi defalarca tecrübe etmeden, sınamadan tam olarak güvenmemek.
6. Cahilin dostluğuna güvenip yardım beklememek. Çünkü cehaleti sebebiyle cahilin işleri faydadan çok zarar verebilir.
7. Cahile ve cehalete uzak olmakla, Allah’a yakın olduğunu bilmek.
8. İnsanlarla az konuşup çokça kızmamak. Çok konuşmak ve çok kızmak cehalet göstergesidir.
9. Dostlarının iyiliğine karşılık iyilik ettiği gibi kötü kimselerin kötülüklerine dahi Peygamberlerin yaptığı gibi iyilikte bulunmak.
10. Sürekli kendini kontrol etmek. Hangi fiilinden iyilik gelmişse o fiilini ziyadeleştirmek, kötü fiillerinden, fesat ve şerden sakınıp bu fiilleri terk etmek.¹⁸⁸

Kemâl Paşazâde bu özellikleri saydıktan sonra ilmin dünya malından daha üstün olduğunu anlatmak için bir çok üstünlükten yalnız beşini zikretmiştir. Şöyle ki:

1. Her sultan ya da padişah ilim ehlini, bilgili tecrübeli insanları el üstünde tuta gelmişlerdir; onlara saygılı ve itibarlı duruşlarını, yönetimlerinin selâmeti açısından gerekli görmüşlerdir. Ancak mal sahiplerinde durum tersinedir. Onlar sermayelerini koruyabilmek için yöneticilere ve onların hizmetçilerine hizmet ede gelmişlerdir.

¹⁸⁸ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 15b-16a

2. İlim sahibi olanlar bilgileri sayesinde, hata ve kusurların çoğundan korunmuşlardır. Belalardan uzak durmuşlardır. Böylece huzur içerisinde ömür sürerler. Mal sahipleri ise mallarını muhafaza etmek endişesiyle sürekli bir stres ve sıkıntı içerisinde dirler. Mukimken kendilerini huzurlu hissedemezler, ayrıca güvende de hissedemezler. Seferdeyken zaten kendilerini huzursuz ve güvensiz hissederler.
3. Mal harcandıkça biter, ancak ilim harcandıkça artar ve derinleşir.
4. Şartlar öyle bir hal alabilir ki mal sahibi bütün varlığını kaybedebilir, bütün emekleri zayi olup müflis kalabilir. Ancak ilim, sahibini asla terk etmez, hatta cümle alem bir araya gelse ilim ehlinin ilmini yok edemezler.
5. İlim dünyada insan için manevi olarak kurtuluşuna sebep olur; ayrıca ilim ehli ilmiyle de mal kazanabilir. Ancak sadece mal, dünyada yük; ahrette azap olabileceği gibi; sadece mal sahibi olup da ilmi olmayanların, sermayeleri ile ilim sahibi olmaları da çok zordur.¹⁸⁹

3. Üçüncü Bâb: Cahilliğin Kötülenmesi Hakkında

Kemâl Paşazâde, bu bâbda ilmin ve bilginin zıddı olan cahilliği üç bölümde ele almıştır. Birincisi cahilliği kötölemek, ikincisi cahilliğin alametleri, üçüncüsü cahilden uzak durmanın lüzumu hakkındadır.

İlk bölüme Paşazâde, “Bu dünyada kör olan, yani hakkı göremeyen, ahirette de kördür”¹⁹⁰ ayeti ve “Cahillikten daha şiddetli fakirlik, akıldan daha değerli mal yoktur” hadisleriyle başlamıştır. Paşazâde bir şekilde cahillikle, körlüğü, göremeyişi, bilgisizliği, idrak edemeyişi, akledemeyişi özdeşleştirmiştir. Hz. Ali’den naklen kişinin ancak bilmediği şeye düşman olacağını bizlere hatırlatmıştır. Daha önce Mevlâna’dan zikretmiş olduğu “Âdemî dîde est bâkî pust est” insan dedikleri gözden ibarettir gerisi posttur, sözünden ilhamla insanı gören varlık olarak bizlere tanıtmıştır ki, kastedilen akıl gözüdür, eğer ki insan görmezse aklını kullanmaz ise kör demektir. Yani cahil demektir ya da ilimden fenden uzak demektir. Ayette ve hadiste kastedilen bu

¹⁸⁹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 16b

¹⁹⁰ İsrâ, 72.

olduğundan Paşazâde, ilmi ve bilgiyi böylece yüceltmış, cahilliği ve bilgisizliği de böylece yermiştir.¹⁹¹

Müellifimiz, Hz. Ali'den insan bilmediği şeye düşmanlık eder sözünü aktardıktan sonra Batlamyus'dan¹⁹² bilgisiz, cahil insanların eline imkan ve yetki geçse bile sonlarının iyi olmayacağını ya da fesada uğrama korkusundan (hatimet havfı) dolayı başarı elde edemeyeceklerini nakleder. Batlamyus'un ahlak ve siyasete dair *Kanon Basileor (hükümdarlar yasası)* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Kemâl Paşazâde'nin Batlamyusun hangi eserinden yaralandığını ya da nakillerini hangi kaynaktan yaptığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Ancak elimizdeki eserinde yaptığı nakiller ahlak ve siyasete dairdir. Mesela üç özelliğin cahillik alametlerinden olduğunu Batlamyus'dan nakleder. Şöyle ki:

a-) İnsanın kendini kusursuz görmesi cahilliğindendir. Zira kusursuzluk Allah'a aittir ve peygamberlerin ismet sıfatları dolayısıyla onlarda bulunabilir.

b-) Eline geçen fırsatları yanlış değerlendirme ve hatalı kıyaslarla zarar görürüm diye elinden kaçırmak cahillik alametidir.

c-) Kendi bilgi gücüyle gururlanıp kendini üstün görmek cahilliktendir.

İkinci bölüme cahilliğin alametlerini Müeyyed ve Kaykurak¹⁹³ adlı filozoflardan naklen şöyle sıralar:

a-) Sebepsiz ve gereksiz yere öfkelenmek ki insanın içindeki ayıpları ve noksanlıkları açığa çıkarır.

b-) Faydasız ve lüzumsuz konuşmak. Böylece kendini küçük ve değersiz gösterir.

c-) Güvenilmezliği tecrübeyle bilinen kişiyle sırrını paylaşmak.

d-) Kendisine iyilik eden kişiye kötülük etmek ve aşırı derecede insafsız olmak.

e-) Çevresindeki insanların sahte dostluk gösterilerine aldanıp herkesi kendine mahrem ve sırdaş edinmek.¹⁹⁴

¹⁹¹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 17a

¹⁹² Batlamyus (Ptolemaios Kleudios), Yunan astronomu, matematikcisi ve coğrafyacısı, M.S. 168 yılında Mısır'da doğup İskenderiye'de yaşamıştır. Astronomi, matematik, kronoloji, hüküdarlık yasaları, coğrafya ve müzikle ilgili eserler vermiştir. En ünlüsü, *Almagest*, Arapların çevirisiyle, *Kitap-al-Macisti* diye bilinir.

¹⁹³ Filozof hakkında bir kayda ulaşamadık.

¹⁹⁴ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 17b

Paşazâde, naklettiği bir ahlak hadisini anlamıyla birlikte bizlere şöyle aktarır: Olması gereken ihtiyat, kişiyi defalarca sınamadan ona karşı iyi zannı layık görmemektir.

İbn Kemâl, cahillerin sohbetinden zevk almayı cahilliğin açık bir belirtisi olarak ifade eder. O, ayrıca cahil kimseyi sohbet ehli olarak görmez cahilin sohbetini ancak cahile layık görür. Ona göre cahil kimse alimlerin meclisinde bulunsa, bilgin insanların kötü halleri konusundaki uyarılarını dinlemeyip inatla onlara karşı gelir. Paşazâde burada bir benzetme yapar, çirkin görünüşlü bir zenci ay yüzlü güzellerin meclisinde kendini onlardan biri zanneder hatta kendini ay yüzlü güzellere layık görmez ve nazlı davranır. Cehâlet ehlinin, alimler meclisindeki durumu buna benzetilir.¹⁹⁵

Üçüncü bölüme Aristoteles'in, her durumda cahilden ve kötü ahlaklı kimselerden uzak durmak gerekir, çünkü bu insanlar insanın güzel ahlakını bozabilirler. İnsan yaradılışı gereği birlikte zaman geçirdiği insandan etkilenir, anlamındaki sözüyle başlar. İbn Kemâl'e göre kötü insanlarla beraber olmaktansa yalnız kalmak daha hayırlıdır. O, ahmak kimselerden uzaklaşmayı Allah'a yakınlaşmak olarak görür. Paşazâde cahillerden ve ahmak kimselerden uzak durmak gerektiğini o kadar ilerlere götürür ki cahilin yüzüne bakmak, onların bastığı yere basmak bile hatadır. Cahillik Paşazâde'nin gözünde o denli değersiz ve zararlı bir durumdur ki cahile nasihat etmek sarhoşa öğüt vermeye denktir.¹⁹⁶ Anlıyoruz ki bütün bunlar İbn Kemâl'in, aklı, ilmi ve bilgiyi insanın en şerefli ve en mühim özelliği olarak görmesinden ileri gelmektedir.

4. Dördüncü Bâb: Söz Edebi Hakkında

Ömrünün son sekiz yılını şeyhülişlâmlık makamıyla tamamlayan Paşazâde, akıl, ilim ve bilgi ve cahillik bablarından sonra fikrî örgüye uygun olarak ilmin ve fikrin taşıyıcısı olan söz üzerinde durmuştur. Her bölüme başladığı gibi önceliği yüce yaratıcının, bahsedilen konuya ne kadar değer verdiğiyle ilgili sözlerini ifade ederek başlar.

Dil, Allah'ın kudretinin yarattığı anlaşılması zor şeylerden biridir. Hakikatte ne kadar yüce şey var ise dil kolaylığıyla ifade edilir. Dilin kendisi küçük bir et parçasıdır, ancak tüm azametli anlamlar onunla temsil edilir ve akla yardımcılık görevi ona

¹⁹⁵ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 18a

¹⁹⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 18a-18b

verilmiştir. İbn Kemâl, dilin ıslahının önemini “Allah dilini ıslah edene rahmet eylesin” hadisini zikrederek vurgular. Buna karşılık “kişiyi yüzüstü ancak dilinin belası düşürür” hadisini de dilini ıslah etmeyenlere bir tehdit olarak zikreder. İnsanların hayvanlara olan üstünlüğünün dil ile olduğunu Şeyh Sa’dî’den¹⁹⁷ bir beyitle aktarır. Söz söylerken dengeli ve dikkatli olmak gerekir, insan konuşurken nerde ne konuştuğunu bilmeyecek derecede kendini koyverirse (irha-i ‘inan) başına büyük işler açabilir. Ayrıca gereğinden fazla sözden kaçınmalıdır. Malayani sözleri men eden Hz Peygamberin “müjdeler olsun sözünün fazlasını tutana, malının fazlasını infak edene” hadisini zikreder.¹⁹⁸

Sözün üstünlüğünü, Kur’an’ın, Cenâb-ı Allah’ın sözü olmasını delil getirip, Hz. Peygamberden ve Cafer-i Sadık’tan naklen şöyle ifade eder. Er kişinin güzelliği dış görünüşünden değil, dilinin fesahat ve halavetindendir. Ayrıca insana, Allah bundan daha fazla nimet vermemiştir. Paşazâde, devamında konuyu zengin bir şekilde tarihi anekdotlarla, filozofların hikmetli sözleriyle tamamlamıştır. Özetle, insan dilini, sözünü muhafaza etmelidir. Ok yarası iyi olur, dil yarası iyi olmaz. Söylenen şeyler doğru ya da güzel dahi olsa yerinde ve zamanında söylenmez ise insanı töhmet altında bırakabilir. Dilin cirmi (cismi) küçük cürmü büyüktür, bu sebeple yerinde fesahatle kullanılmazsa insana büyük zararlar verebilir. İbn Kemâl konuyu şu beyitle bitirmiştir.

Dildir kişiyi muhterem edip veren şeref

Dildir yıkan vakarı ve nefsi eden telef

5. Beşinci Bâb: Nasihatler Hakkında

Kemâl Paşazâde bu bölümü bilgece söylenmiş hikmetli sözlerle ve nasihatlere ayırmıştır. Siyaset ve nasihat kitaplarında ayrı bir bölüm olarak da işlenen “ öğüt ve nasihatleri kabul bölümü” aslında tüm insanlara özellikle yöneticilere yöneliktir. Paşazâde, Nesayih’inde bu geleneği bir numune niteliğinde de olsa devam ettirmiştir. Özetle şunlardan bahseder:

Dünya ve nimetleri tümüyle geçicidir; nimetleri kalıcı hazlardan ve kendisi daimi bir mekandan ibaret değildir. Hz. Peygamber bir hadisinde “dünyaya rağbet

¹⁹⁷ İran edebiyatının büyük temsilcilerinden olan Sa’dî Şirazî 1209 yılında doğdu. Gezgini ve şöhretli bir hayat sürerek 1291 yılında Şiraz’da vefat etti. Bostan ve Gülistan adlı meşhur eserin müellifidir.

¹⁹⁸ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 19a-19b

insanın hüznünü çoğaltır” buyurmuşlardır. Yani, dünya malına ve onun artığına, pisliğine (müzahrefât) olan düşkünlük gâm ve kederi artırır. İnsan kaybettiği şeylere ya da elinde olmayan şeylere üzülmemeli, sahip olduğu şeylere de gereğinden fazla değer vermemelidir. Öyleyse insan dünyadaki kısa ömrünü keder ile geçirmeyip temiz kalbini ve şerefli hatırını Allah Te‘âlâya ihale etmeli, her şeyi ondan beklemelidir. Nitekim Allah (c.c) “Sizin hoş görmediğiniz bir şey sizin için hayırlı, muhabbet beslediğiniz bir şey sizin için şer olabilir. Allah bilir siz bilmezsiniz.”¹⁹⁹ buyurmuştur.²⁰⁰

İbn Kemâl bu bölümde de diğer bölümlerde olduğu gibi hadislerin yanı sıra filozoflardan ve bazı tarihi şahsiyetlerden nakillerde bulunur. Mesela bu bölümde, İskender, Afrasiyap meliki Menuçehr, Erdeşir, Eflatun ve Acem, Hind filozoflarından rivayetlerde bulunur. Özellikle İskender-i Zülkarneyn’in²⁰¹ hocasının ona yapmış olduğu nasihatlerden bahseder. Burada bahsedilen hocanın Aristoteles olduğu kanaatindeyiz. İbn Kemâl’de, *Aristoteles’in İskendere olan mektupları*²⁰² diye İslâm dünyasında meşhur olan kaynaklardan yararlanmıştır.²⁰³

Bu nasihatlerin bir bölümünde şunlar geçmektedir: Kötülük sana hiçbir şekilde yol bulamasın, her zaman aziz olasın, Allah’ın fermanına muhalefet etmeyesin. Meluna hiçbir şekilde aman verme, bütün işlerinde doğru ol, iki nesneden sakın ki, birisi işlerini bitirmekte acelecilik yapma, diğeri işlerini sadece kendi görüşünle yapma, istişare ile yap.²⁰⁴ Bütün işlerini itina ile gör ve sürekli gözet. En zayıf düşmanlarına en güçlü muamelesi yap. Halkın malını elinden almaya kalkışma! Onları zayıf düşürürsün ve

¹⁹⁹ Bakara, 1/216.

²⁰⁰ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 23a-23b

²⁰¹ İskender Büyük, Yun. Aleksandros (M.Ö. 356-323) Makedonya kralı Filip ile Olympias’ın oğludur. Aristoteles’in babası Nikomakhos, Makedonya sarayında Filip’in babası II. Amyntas’ın özel doktoru olarak bulunmuştu. Bu yüzden Kral Filip Aristoteles’i iyi tanımaktaydı ve oğlu İskender onbeş yaşlarına gelince M.Ö. 343 yıllarında Aristoteles’i oğluna siyaset, adalet, yiğitlik ve ahlak öğretmesi için saraya almıştır. Bkz. Meydan Larousse, s. 423; Mahmud Kaya, *a.g.e.*, s. 37-38

²⁰² *Aristoteles’in İskendere mektupları* şeklinde bilinen ve İbn Kemâl tarafından da kaynak olarak kullanılan bir takım yazılar, A. Bedevî’nin kanaatine göre Aristotalese atfedilen, ancak Aristoteles’le ilgisi olmayan, İbn Miskeveyh’in *Câvidan-ı Hired* isimli eserini *el-Hikmet el-Hâlîde* adıyla neşreden, baştan aşağı dinî motiflerle dolu olan bu gibi mektuplar, nasihat ve vasiyetler, Helenistik çağın sonlarında uydurulmuş ve İskenderiye mektebi aracılığıyla şark dünyasına yayılmış olan eserlerdir. Aslında Aristoteles’e izafe edilen bu mektupları, Emevî halifesi Hişam İbn Abd el-Melik (724-743) in azaldı kölesi ve sekreteri olan Sâlim Ebu’l-Alâ’nın Arapça’ya tercüme ettiği ya da ettirdiği bilinir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi (fatih) No:5323, (Ayasofya) No: 4260 ve Köprülü Kütüphanesinde No:1608’de Mario Grignaschi Les Rasâil Aristâtâlîse ila’l-İskender adıyla yayınlanmıştır.

²⁰³ Kaya, Mahmud, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983, s. 304-305

²⁰⁴ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 23b

sana karşı kin duyarlar. Onlardan vergi olarak aldığın malları ise hepsinin yararına kullan; bunu halkın arasına yayarsan mutlu olursun. “Yardım isteyeceksen sana nasihatini esirgemeyen kişiden yardım iste” diyen Aristoteles, İskender, halkını, memleketini kaybetmiş, düşman saldırısına uğrayan kimse gibi idare etmesini ve acelecilikten uzak durup, sakın ve tedbirli davranmasını öğütlemiştir.²⁰⁵

Nasihatlerine Arap bilgilerden nakletmiş olduğu, “tedbirli kişinin elindeki az şey tedbirsiz kişideki çok şeyden daha iyidir” diyerek devam eden Paşazâde, çile ve meşakkatle sabrederek istediğine ulaşamayan kişinin hazırda konmuş sabırsızdan daha üstün olduğunu ekler. Nuşinrevân’a sordular: Kişinin canından da çok koruması gereken nedir? Dedi ki: Dinidir. Dediler ki: Hangi asker kuvvetlidir. Dedi ki: Adaletli olan. Hüsrev dedi ki: Kim ki kendi canına dostluk etmek isterse günahlardan uzak durup Allah’a asi olmaktan sakınsın. Kişi kendi evladını sevdiği gibi mü’min kardeşlerinin de evlatlarına aynı şefkat nazarıyla bakmalıdır. Bütün hünerlerin başı açgözlülüğü terk etmektir ve iyiliklerin ulusu isyan ve gûnahtan geri durmaktır, suçlama mevzi’nden uzak durmaktır. Cömertliğin en itibarlısı gönül kırmamak, gücü yettiğince gönül okşamaktır. Kim ki batıla meylederse Allah’a düşman olur, yaratılanları kendinden önde tutarsa Allah’a yardımcı olur, Allah’ı kendinden hoşnud eder ve insanları kendine hizmetkâr eder. Acelecilik ekseriyetle gençlerde bulunur, yaşlılarda pek bulunmaz. Bu yüzden Hz. Peygamber “Bereket yaşlılarınızla beraberdir.” buyurmuştur.²⁰⁶

Platon demiştir ki: Kim kendi gözüne büyük görünürse halkın gözünde hor görünür. Güneşten karanlık gelmediği gibi edepsizden de dostluk gelmez, baldan acılık gelmediği gibi kerem sahibinden ve iyilik ehlinde de edepsizlik gelmez.

İnsan her türlü gûnahtan uzak durmalıdır. Bir kişi gizli gûnahlar işlese bile kişinin siması onu ele verir.

Her yavuz iş ki yaramazlar içinde gizlenir.

Mücrimin benzinden ol şûm işin izi izlenir.

Hind bilgisi demiştir ki: Kim bir işle meşgul iken başka bir işin endişesini çekiyorsa o kişi hakkıyla başarılı olamaz. Bilgeye sordular. Hangi adalet ki zulüm

²⁰⁵ Mâverdi, *Siyaset Sanatı (Nasihatü'l-Mülûk)*, Çev. Mustafa Sarıbyık, Ark yayınları, İstanbul, 2004, s.350. ve 362.

²⁰⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 24a-24b

suretinde görünür. Bilge cevap verdi. Gerçek dahi olsa sert ve öfkeli cevap vermektir. Nefsi incitir ve düşmanlığı çeker. Büzürçmehr demiştir, kim ki edep ile gömleğin dahi giyse o kişinin ayıpları gizlenir. Kim ki boş bulunmayıp dilini korusa, tutsa o kişi hakikatte kendini korumuş saklamış sayılır. Zira yaramaz dil kişinin başına belâ gelmesine sebep olur.²⁰⁷

6. Altıncı Bâb: Dostluk Hakkında ve İnsan Hukuku hakkında

Kemâl Paşazâde, dostluk konusunu yazmanın girişinde tek başlıkla ifade etmiş ancak bâb sınıflandırmasında bu bölümü dostluk ve dost denilen kişide bulunması gereken belli başlı özelliklere ayırmıştır. Hz. Peygamberin “ Aklın başı imandan sonra insanlarla dost olmaktır” ve “Allah (c.c.) kimin hakkında hayrı dilerse, ona ihlaslı bir dost ihsan eder.” hadislerini zikretmiştir.²⁰⁸

İbn Kemâl dostluk konusunu filozoflardan yapmış olduğu alıntılarla ele almış ve dostlukla ilgili tarihi bazı ibretlik rivayetlere de yer vermiştir. Sindbâd hakîm²⁰⁹ der ki, kim ilim süsüyle hallenir, marifet ziynetiyle kendini tezyin ederse o kişinin çok müşfik dostları olur; o müşfik dostlar ki sohbetleri insanın gönlüne aydınlık bir kandil gibi gelir demiştir. Feridun’un kasrında yazılıydı ki, menfaatlerin en ulusu faydaların en hayırlısı akıl sahipleriyle dostluk kurmaktır, ziyanların en kötüsü de cahillerle sohbet edip onların dostluğuna inanmaktır.

Müellifimiz daha sonra Aristoteles’ten de dostlukla ilgili şu sözü nakletmiştir: İki şey gönülden kederi, gamı, tasayı def eder. Dostların yüzü (didarı), ariflerin sözü. Yine aktarılmıştır ki dostsuz kişiler gözsüz başa benzerler.²¹⁰ İbn Kemâl, Aristoteles’ten dostlukla ilgili yapmış olduğu alıntıyı ne Aristoteles’in *Nikomakhos Ahlakı*’ndan ne de İbn Miskeveyh’in *Tehzibu’l-Ahlak*’ındaki filozofların dostluk hakkındaki görüşlerinin bulunduğu ilgili bölümlerden almamış bir başka kaynaktan aktarmıştır. Bahsettiğimiz kitapların birincisinde, dostluk, yalnızca yardım severlik değil, karşılığında beklenen bir

²⁰⁷ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 25b

²⁰⁸ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 25b

²⁰⁹ Sindbâd: Adı binbir gece masallarında da geçen Hintli denizci ve bilge. Ayrıca Âban bin Abdulhamid Lâhikî (ö. 815) tarafından yazılmış Sinbâdnâme adlı kitabın kahramanıdır. Burada bir çok hikmetli hikayeler anlatılmaktadır.

²¹⁰ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 26a

şeydir. Aristoteles'te dostlukta sevmek sevimekten daha temelde yer alır.²¹¹ Bir insan dostunun iyiliğini kendi mutluluğunun bir aracı olarak değil, dostunun iyiliği için ister.²¹² Dostluk ona göre hayat için en gerekli erdemdir.²¹³ O, dostu “başka insanlarda olan sen” ya da “sen demek olan bir başkası”²¹⁴ olarak nitelendirir. Bir insan ilgilerini öylesine genişletebilir ki, bir başkasının esenliği, kendi mutluluğu kadar doğrudan ilgi konusu olabilir. Örneğin bir annenin, evladının canı yandığında kendi canı yanıncasına acı duyması gibi bir insan da dostuyla böylesine özdeşleşebilir.²¹⁵

İkinci kitap olan Tehzîbu'l-Ahlak'ta dostluğa dair Sokrat'tan şunları nakleder: “Ben, çocuklarına hükümdarlarla ilgili bilgileri, tarihi olayları öğreten, savaş ve kinleri, öç alan ve hasmının üzerine atılan kimselerin durumlarını anlatan, onlara dostluğu ve yakınlaşmayla ilgili sözleri, sevgi ve yakınlıkla bütün insanlar için meydana gelecek iyilikleri anlatmayan kimselere çok şaşıyorum. Hiçbir kimsenin sevgisiz yaşaması mümkün değildir. İsterse dünya bütün iyilikleriyle ona yönelmiş olsun. Dostluk konusunun küçük olduğunu sanan kişinin kendisi küçüktür. Dostluğun varlığı ve kolayca elde edilebileceği farz edilse de, felaket anında güvenilecek bir dostluğun varlığı ne kadar güç ve zordur!” Sokrat şöyle devam eder: “ Fakat bence dostluğun değeri ve önemi, Karûn'un altınlarından, hükümdarların hazinelerinden, insanların elde etmek için yarıştıkları bütün kıymetli taşlardan, deniz ve karada bulunan her şeyden ve beğenilen diğer mal ve eşyanın hepsinden daha büyüktür. Bütün bunlar, benim kendim için seçtiğim dostluk faziletine denk değildir. Bütün bu saydıklarım, dostunun başına bir felaket geldiğinde fayda vermez. Burada ki dost, ister kan kardeşi, ister yabancı, ister çocuk, ister baba olsun, sen demek olan bir başkasıdır. Yeryüzündeki şeylerin hiçbirisi, mühim bir işte yardımına güvenilen bir dostun yerini tutamaz. Şimdiki ve gelecekteki tam mutluluk onla gerçekleşir. İktidardan uzak olduğu halde, kendisine böyle büyük bir nimet verilen kimseye ne mutlu! İktidarda olduğu zaman böyle bir dostu olan kimse daha da mutludur! Çünkü tebaanın işlerini üzerine olan, onların durumlarını bilmek ve onların işlerine hakkıyla bakmak isteyen kimseye iki kulak, iki göz ve bir kalp yetmez.

²¹¹ Aristoteles, a.g.e., 1159a

²¹² Aristoteles, a.g.e., 1155b

²¹³ Aristoteles, a.g.e., 1155a

²¹⁴ Aristoteles, a.g.e., 1161b-1166a-1169b

²¹⁵ Aristoteles, a.g.e., 1159a

Eğer güvenilir dostlar bulursa, onların gözlerinden, kulaklarından ve kalplerinden, hepsi kendisine aitmiş gibi yararlanır. Böylece ona uzak yerler yakın olur ve en uzak yerdeki ufak tefek işlere de gözüyle görmüşçesine vâkıf olur. İşte bu fazilet dosttan başka kimde bulunur ve bu, müşfik arkadaştan başka kimden beklenir?”²¹⁶

İbn Kemâl devamında sadık dostun, dostundan bir defa cefa görmekle ondan vazgeçmeyeceğini belirtir. Feridûn’un²¹⁷ kasrında şunların yazılı olduğunu nakletmiş:

Dosttan gelen her zahmet düşünülmez.

Yardan gelen her zulümle küsülmez.²¹⁸

Bin dostun bir kişi için az, bir düşmanın bile çok olduğunu belirten Paşazâde, Allah için kurulan dostluğun yüceliğini ifade etmek için diğer konularda da yaptığı gibi tarihi bir olayı hikaye eder? Dünyalık için, menfaat için kurulan dostluklar, istekler karşılanmadığı zaman sadakat binasını zedelediği için sebatsızdır, uzun süreli kalmaz bozulur. Allah için kurulan dostluklar ise menfaat üzerine kurulmadığı için sadece yüce yaratıcının rızasını kazanmak için karşılıksız bir sevgi ve muhabbete sahip olduğundan hem dünya hem ahiret için mutluluk ve huzur kaynağıdır, hatta en büyük hazinelerden biridir. İbn Kemâl, Hz. Peygamberin hadisinden naklen, kıyamet günü Allah’ın (c.c.): “Hani benim için birbirlerini sevenler? Bugün ki mahşer günüdür. İnsanların beyinleri harareten kaynarken benim için dost olanları arşın gölgesinde gölgelendireceğim, cennette nurdan kürsüler üzerinde rahat ettireceğim” diye hitap edeceğini bildirir.

Paşazâde bölümün sonlarına doğru dostluk hakkında filozoflardan alıntılar yapar. Özetle şunları ifade eder: İyi dostluğun kanunudur ki” dosttan bir zarar geldiğinde bunu içine atıp dostluğu bozmamaktır. Tecrübe ettiğin ve sır paylaştığın dostunun hatalarını geçmiş dostluğunun hatırına affetmelisin. İyi kişiler affetmeyi severler ki” dost denilen kişi affetmeye en layık olandır. İbn Kemâl, ulu kişilerden naklen kendisinde şu üç özelliği barındırmayanla dostluk yapılamayacağını söyler:

²¹⁶ İbn Miskeveyh, *Ahlakî Olgunlaştırma*, çev:Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara ts., s. 140-141

²¹⁷ Feridûn: (yk. M.Ö. 750) Pişdâdiyan sülalesinden gelen efsanevi İran hükümdarı. Bilgeliği ile ünlü olan Feridun hakkında Zend-Avesta ve Şehnâme’de bir çok hikaye nakledilir.

²¹⁸ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 26a

- 1- Güzel huylu olmak. Ahlakı bozuk olanlar hiçbir neden yok iken bir şeyleri bahane edip, büyütüp yıllarca dostluk hukuku gözeten dostunun dostluğuna vefasızlık gösterirler, bir sürü güzel emeği ve hatırayı rüzgara bırakabilirler.
- 2- Vakar sahibi, sukûnet ehli, yumuşak huylu, iyilik ve cömertlik ehli olmalı. Zira kendini beğenmiş bencil, sabırsız kişilerden vefa beklenmez.
- 3- İyi ve faydalı işlerde gayretli ve iştiaklı olmak. Hayır konularında yarışmalı. Kendisinden bir günah sâdır olduğunda itiraf edip, Allah'tan korkup istikamet konusunda gayretli olmalı. Allah'tan korkmayanla dostluk kurulmaz, böyle bir girişim Allah'tan hakkıyla korkmamaktan ileri gelir. Zira Allah (c.c.) Kehf sûresi 28. Ayette “Kalbini zikrimizden gafil kıldığımız ve hevâsına tabi olanlara tâbi’ olma.” buyurmuştur.²¹⁹

7. Yedinci Bâb: Dostluk Hukuku Hakkında

İbn Kemâl, bu bölümde dostların dostlar üzerinde 10 türlü hakkı olduğunu söyleyip bunları teker teker sıralamış ve hikayelerle de bu özellikleri belirtip zenginleştirmiştir.

- 1- İhtiyaç anında dosttan malını esirgememek, kendinde varken dostu başkalarına muhtaç etmemek. Bu amaçla İslam'da *Îsâr*²²⁰ kavramının kaynağı olan “İhtiyaçları olsa bile kardeşlerinin nefislerini kendi nefislerine tercih ederler.” Haşr/9. ayeti zikredilir.
- 2- Dost dosta yardım etmeli ve ihtiyaç anında dostunun ihtiyacını kendi ihtiyacı bilip ihtiyacı görmelidir. İki dost varmış. Birisi maddi olarak zor bir duruma düştü, diğer dostu ihlasla gayret edip dostunu bu sıkıntılı vartadan kurtardı. Kurtulan kişi evindeki kıymetli bir halıyı ihtiyacını gören kardeşinin evine götürüp, harcadıklarının bir kısmının karşılığı olarak ,bu halıyı kabul et dedi. Kerem sahibi sadık dostu dedi ki:

- Bu müşkülâtlı durum senin başına geldiğinde, ben Allah'a senin bu borcunu ödemem ve yetmezse borç edinip tamamlamam konusunda yalvardım. Bütün hamd ve minnet Allah'adır. Az emekle sıkıntıyı çözmek nasip oldu. Bu ihsan bana Melik-i

²¹⁹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 27a-27b

²²⁰ Îsâr: Kendi ihtiyacı varken mü'min kardeşinin ihtiyacını düşünerek cömertlik yapmak.

Mennân tarafından arz edildi. Onun şükrânesi için mal değil can vermelidir. Neticede bu ihsan ve dostuma yardım edebilmenin ruhuma verdiği huzur, senin mübarek tâkatin ve gücün sayesinde olmuştur. Dolayısıyla bu mübarek sohbetin hakkı için senden dileğim malını yine hanene geri götürmendir. Benimdir kabul ettim, ancak yine sana lâayık gördüm.

3- Hakkında iyi konuşmak ve öğrenmiş olduğu ayıplarını örtmek. Dostunun yüzüne karşı muhabbetin, ne ise ardından da aynı şekilde olmalı.

4- Dosta olan sevgi gönülden olmalı ve ona duyulan ihlas ve muhabbet kendisine de açıkça belli edilmeli.

5- Dostunun din ve dünya işlerinde kendisine yardımcı olup ihtiyaçlarını görmek. Ahiret işlerinde ona yardımcı olmak, dünya işlerinde yardımcı olmaktan daha önemlidir. Bilmediklerini ona öğretip bildikleriyle amel etmeye onu ikna etmek dostluk hukukundandır.

6- Dosttan kötü bir durum sâdır olduğunda ondan yüz çevirmeyip affedici olmak gerekir. Günahı konusunda Allahtan yardım isteyip tatlı dille, dostça kendisine doğru anlatılıp o gûnahtan vazgeçirmek için gayret etmelidir.

7. Dostun yüzüne yapılan güzel duaları gıyabında da yapmak. Hz. Peygamber “ Kardeşin kardeşe gıyabında yaptığı dua reddolunmaz.”²²¹ buyurmuştur. Ebu’d-Derdâ demiştir ki: Her namaz sonrasında secdeye gidip secde içinde dostlarımdan yetmiş kişiye ismen dua ederim. Sen ahiret yurduna çıktığında evlâd ü ıyâlin mirasınla meşgul iken, hakiki dostun ayrılık denizine dalmışlığın kederiyle sana gece gündüz dua ile meşguldür.

8. Dosta vefa göstermek dostluk şartlarının en yücelerindendir. Bu vefa dostun senden önce vefat ederse onun evladına ve ahabına gösterilen vefadır. Eğer dostun vefatından sonra onun evlat ve ahabından ilişki kesilirse hayattaki bütün gayret ziyan olur, geçmiş hakları da batıl olur. Dostluk Allah için kurulur. O yüzden denmiştir ki: “Vefa ölümden sonradır” ya da “ ölümden sonra gösterilen az vefa hayatta gösterilen çok vefadan daha hayırlıdır.” Hz. Peygamber. “ Dostluk evlatlara miras kalır.” buyurmuştur.

²²¹ Tirmizi, Birr, 50.

9. Dosta gösterilen iyiliklerin karşılığını bekleyerek dostu külfet altında bırakmamak gerekir. Eğer dostunun gücü yetmez de karşılık veremezse incineceğini düşünmelidir.
10. Dost dosta ne kadar iyilikte ve ihsanda bulunsa bütün yaptıklarını az görmelidir. Her zaman dostluğunda kendini eksik bilip ziyadesiyle davranmalı. Dostuna karşı hep neşe kaynağı olmalı ve karşılık beklememelidir. Çünkü kereme kerem ummak adet-i ekremden değildir. İyililiğe ve cömertliğe karşılık beklemek, çok şeref sahibi ve cömert olanların ahlakı değildir.²²²

8. Sekizinci Bâb: Düşmanlık ve Sebepleri Hakkında

Düşmanlığın tehlikeli bir iş ve zor bir durum olduğunu belirterek başlayan Kemâl Paşazâde, düşmanlığın insanı her zaman sıkıntıya ve huzursuzluğa sürükleyeceğini ifade eder. Düşmanlık insanın dünyası ve ahireti için zarardır. Özellikle yöneticilerin düşmanlık ve sebeplerini iyi bilmesi gerekir ki, yönetimi barış içerisinde geçsin.

Kemâl Paşazâde düşmanlığın içinde kıskançlık ve çekememezliği barındıran hased kavramını da kullanmıştır. Hz. Peygamberden naklen “Nasıl ki ateş odunu yer bitirir, hased de aynı şekilde salih amelleri yer bitirir.” hadisini bildirmiştir. Meşhur filozoflardan naklen düşmanlığın doğuş sebeplerini beş olarak zikreder.

1. Bir kişinin elindeki herhangi bir şeye, müstehak olmadığı halde göz dikmek, o şeye karşı aç gözlülük etmek.
2. İslâm hukukuna aykırı bir şekilde bir kişinin malına veya mevkisine el uzatmak.
3. Güç ve kuvvetine güvenip zâlimlik yapmak ve haddi aşmak.
4. Bir kimseyi boş vaatlerle ümitlendirip sonra sözünde durmayıp ümitsiz bırakmak.
5. Adaletli ve doğru dahi olsa kaba ve soğuk söz söylemek düşmanlığa sebep olur.

²²² Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 28a-30a

Kemâl Paşazâde düşmanla münasebetin nasıl olması gerektiğiyle ilgili olarak özetle şunları belirtir. Özellikle düşmanın dost görüneninden sakınılmalıdır. Tatlı sözlerine ve sıcak tavırlarına karşı uyanık olmak gerek, çünkü düşmandan her zaman düşmanlık değil hileli yaklaşımlar da görülebilir. Ya da düşmanlığını aşikare göstermemesi mecalinin azlığındandır, güçlendiğinde yıkıcı olacaktır. Eflatun’dan şöyle nakledilir: Korkulması gereken düşman, dost oldu sanılan ve düşmanlığını gizli tutandır. Böylesi kara demire benzer ki altınla yaldızlanmış olup altın zannedip alırsın satacağın zaman aldatıldığını anlarsın. Sen de düşmanını etkisiz hale getiremezsen ve senden oldukça güçlü ise tedbirli bir şekilde ona yakın görünmelisin ki, şerrinden emin olasın. Düşmana karşı her zaman tedbirli ve stratejik olmak gerek. Çünkü sert rüzgar heybetle eserek ağaçların yapraklarını dökebilir budaklarını bükebilir, ancak nadiren bir ağacı kökünden sökebilir. Fakat ahesteliği ve yumuşaklığıyla akarsu mülayim bir şekilde ağacın altına girip kökünden söküp yere vurabilir. Düşmanla karşılaştığında gazabını asla ona belli etme, her zaman uygun zamanı ve mekanı kolla. Zaman rüzgarı uyanmış ateşleri dinlendirir ve uyumuş bahtları uyandırır. Yanlış vakit olduğuna inanıldığında düşmanla olan mücadele başka zamana bırakılmalıdır. Nitekim Hz. Musa Firavun’un şerrinden emin olmak maksadıyla ve doğru zaman olmadığına inandığı için hicret kararı almıştır. Kemâl Paşazâde bazı durumlarda düşmanla olan mücadelede muvaffak olmak için geri çekilmeyi Peygamber, metotlarından biri olarak anlatır.²²³

Yeri geldiğinde düşmanın bazı ihtiyaçları giderilmelidir ki, senin bilgin dışında doygun olmasın. Cafer-i Sadık’ın şöyle dediği nakledilir: “Düşmanım benden müsteğni olup ihtiyacını başkasından karşılamasından çekindiğimden onun ihtiyacını karşılarım.” Düşmanla olan işlerde dost gibi görünüp aceleci olmamak gerekir. Eğer ki aceleci davranılırsa daha büyük zarar görülebilir. Paşazâde bu konuda çakal ile tavşancıl kuşu arasında geçen çok hoş bir hikayede anlatmıştır. Sindbâd hakîm şöyle demiştir: Düşmanından istediğin şekilde intikam almak istiyorsan arkasından kötü söyleme yüzüne karşı da sert olma, hatta yumuşak konuş ki fırsat bulasın.²²⁴

²²³ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 31b-32a

²²⁴ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 33a-33b

9. Dokuzuncu Bâb: Oğul Terbiye ve Ta'limi Hakkında

Kemâl Paşazâde diğer ahlak kitaplarında *Tedbîr-i Menâzil* (ev idaresi) bölümünün bir alt başlığı olan çocuk terbiyesi ve eğitimi adlı konuyu da bu bâbda ele almıştır. Ev idaresi deyince evin düzeni ve kendisi, eş, çocuk hatta mal ve para da içine girer. Ancak Paşazâde ev idaresine ait müstakil bir bâb olarak çocuk eğitimi almıştır. Ev idaresiyle ilgili diğer hususlarla ilgili idarelere yardımcı olacak bazı hususları farklı bâblarda kısmen işlemiştir.

Paşazâde ilk olarak insana bahşedilen erkek ve kız evladın Allah'ın bir emaneti olduğunu, onların bizlere tertemiz bir fitratta teslim edildiğini, sanki bir mum gibi olduklarını ve her türlü nakışı ve mührü kabul edeceklerini bize hatırlatır. Bir anne ve babanın mesut bahtiyar olabilmeleri için evlatlarının eğitim ve terbiyesine çok önem vermeleri gerektiğinden bahseder. Eğer ihmal edilirlse insana dünyada ve ahirette eziyet olabileceğinin işaretlerini verir. “Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyunuz” ²²⁵ ayetini zikredip kötü eğitilmeleri durumunda işledikleri günahlardan dolayı eğitimcilerinin, anne ve babaların sorumlu olacaklarını ifade etmektedir. Aynı şekilde iyi eğitilen bir evladın işlediği bütün güzel amellerden eğitimci ve ebeveynin manevi hesabına yazılacağını ifade eder.

İbn Kemâl eğitimin, çocuğun ana rahmine düşmesinden önce başlayarak ana karnında devam ettiğine işaret edip çocuk terbiyesi aşamalarını özetle şöyle sıralar.

- 1- Evvela kişi, Hz. Peygamberin kameri ayların başında ortasında ve sonunda cima yapıp çocuk sahibi olmama tavsiyesine uymalıdır İbn Kemâl'e göre. Bu zamanlarda ana rahmine düşen çocuklara şeytanın vesvesesi galebe çalarmış. Ancak bu tür rivayetler hadisçilere göre zayıf kabul edilen rivayetlerdir.²²⁶ Fakat Gazzâlî İhya'sında bu tür rivayetler kullanmıştır. İbn Kemâl'de bir Şeyhü'lislâm olarak döneminin ilim anlayışı doğrultusunda bu rivayeti ahlak konuları içerisinde kullanmakta sakınca görmemiştir.
- 2- Çocuk doğduğunda ona güzel huylu, helal lokmal, salih bir sütannesi dadı bulmak gerektir. O, sütün karakteri etkilediğini hadislerle de

²²⁵ Tahrim, 66/6.

²²⁶ Canan, İbrahim, *Hz Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, Türedav Yayınları, 1982, İstanbul, s. 59

destekleyerek iddia etmektedir. İbn Kemâl ayrıca sütün ne kadar önemli olduğunu pekiştirmek için ilginç bir hikaye de anlatmaktadır. Şöyle ki:

Hiz. Perverdgâr Allah bir gün ölüm meleğine sual eder, bunca zamandır ruhları kabz edersin. Ruhları kabz ederken hiç kimseyi esirgedin mi yoksa adet olduğu üzere esirgemekten uzak mısın? Ölüm meleği cevaben “ya İlâhî sana malumdur ki bazı ruhları kabz ederken aşırı şefkatten başka haller olur. Fakat geçmiş zamanda denizde bir geminin içindekilerinin ruhunu kabz etmemi emretmiştin, o gemi helak olup içindekiler denize döküldü fakat bir tahta üzerinde süt emen bir oğlancık ile anası boğulmadı. Daha sonra buyurdun ben de anasının da ruhunu aldım ve bebek tahta üzerinde hem yetim hem yalnız kaldı. Ya İlâhî sana her şey malumdur ki, o yetime neden ve nasıl gönlümün acıdığını sen daha iyi bilirsin” dedi. Ve yüce yaratıcıya ölüm meleği sual etti. Ya İlâhî “o bebeğin hali ne oldu bu zayıf kuluna haber verir misin” dedi. Rahman cevaben dedi ki: Hafif sabah rüzgarına emrettim tahatayı sukûn içerisinde deniz kenarına götürdü. Daha sonra emrimle kuvvetle esip güçlü bir dalga çıkarıp oğlancığı sahilde kuruluğa çıkardı. Her yer her çeşit yemişlerle dolu. Yattığı yerde ipekten yumuşak çimen, başının üstünde ulu ve korunaklı bir ağaç var ettim dedi. Devam ederek rüzgara emrettim olabildiğince hoş ve yumuşak es ki oğlancık huzurla yatsın. Tam o sırada yavrusu ölmüş sütlü bir kaplan vardı ki, sütü kendine zahmet vermeye başlamıştı. Oğlancığın olduğu yerden geçerken onu gördü. Hemen kudretimle oğlanın gözlerini kaplan yavrusunun gözlerine benzer kıldım. Kaplan şevk duyarak gidip oğlanı emzirdi. Oğlan kısa zamanda serpilip büyüdü, ayaklandı ve gezerken bir yer vardı ki, oradan geçerken periler ay yüzlü oğlanı görünce hemen onunla ilgilendiler ve onu terbiye ettiler. Onların dilini öğrenip onlarla sohbet ederdi. Sonra bir gün yine bir gemiyi rüzgar oraya getirdi ve oğlanı buldular, alıp gittiler. Ölüm meleği tekrar Rabbine sordu. “Oğlan şimdi ne yapıyor”? dedi. Yüce Rab buyurdu ki, Mısır’a sultandır. İbn Kemâl buradan şu sonucu çıkarır. Süt kesin olarak karakteri etkiler ve kimin sütü içilmişse onun

özellikleri de geçer. Süt veren de, terbiye eden eğitici de kesinlikle çocuklar üzerinde çok etkindir.

- 3- Çocuk büyüyüp söyleneni anlar duruma gelince ona hem ilmi, bilgiyi hem de edebi adabı öğretecek bir eğitici bulmak ve çocuğu haramlardan kendi akranı olanların ellerinden bir şey alıp sahiplenmesinden men etmek ve kötü sözleri duyabileceği, öğrenebileceği yerlerden uzak tutmak gerekir. Ta ki bütün bu sakınılması gerek en davranışlarla övülmeyen hallerden nefret etmek ve güzel ahlakla ilgili bütün haller, ona ait kültürel değerler, tabiatı gereği kendi tercihiyle meylettiği şeyler olsun. Karakterine iyice yerleşmiş olsun.
- 4- Çocukları kötü ve yaramaz huylu arkadaşlardan uzak tutmak gerektir. Bunlar şu beş özellikte olanlardır. Bu kişilerden uzak durmak gerekir.
 - a) Utanmayan cilveli kadın
 - b) Yalan söyleyen
 - c) Çok inatçı
 - d) Temiz olmayan her türlü işe meyleden
 - e) Fâcir (günahkar, şikayetçi, rezil) kişi ki, dostluğu ve sohbeti öldürücü zehir gibidir.
- 5- Metinde atlanılmıştır.
- 6- Ana rahminde çocuk belli bir seviyeye geldiğinde cinsi münasebetten uzak durmalıdır. Kötü kadınlarla beraber olanlar ise çocuğuna kötülük yapmış olur. Çünkü çocuklar böyle şeylerden etkilenirler.²²⁷

Devamında Hz Peygamberden naklen “Kişi Allah’ın huzuruna aile fertlerini cahil bırakmasından daha büyük bir günahla gelemmez” hadisini zikrederek, çocuklarımızın eğitiminin önemine işaret etmiştir. Paşazâde hiç kimsenin devlet derecelerinde ve saadet mertebelerinde kendinden üstün birinin olmasını istemeyeceğini, ancak evladının kendinden üstün olmasını isteyeceğini ve evladın her hususta candan daha aziz olduğunu ifade eder. Paşazâde, “eğer çocuklarımıza ilme sabretmeyi öğretirsek Allah da onları edebin rahatlığıyla faydalandırır, diyen Hz Ali efendimizin sözünü bizlere hatırlatır. Çocuk eğitim ve öğretiminin aslında bir o kadar da

²²⁷ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 34a-36a

zor ve zahmetli bir iş olduğunu, ancak böyle bir zahmet ve gayretle insanın asalet ve ululuk kazanabileceğini ifade eden Paşazâde ayet, hadis ve filozof sözleriyle ilmin ve eğitimin önemini anlatan söz ve bir takım tarihi olaylarla konuyu destekleyerek bu bâbı tamamlar.

10. Onuncu Bâb: Devlet Başkanları ve Yöneticilik Hakkında

İslâm Felsefesi geleneğinde hükümdarlarla ilgili hususlar siyaset ve ahlaka dair kitaplarda işlenegelmiştir. Kemal Paşazâde, hükümdarların özelliklerini ve onlarla ilgili meseleleri Nesâyih adlı eserinde sıralamakla birlikte daha geniş olarak *Risâlefi's-siyâse* (A) “S. K. Kasidecizâde 300.” adlı eserinde değindiğini düşünmekteyiz. Ancak bu eseri elde etme imkanımız olmadı. Liderlik hakkında bilgiler, ayrıca Paşazâde, Sa'di'nin *Gülistân*'ına nazire olarak kaleme aldığı *Nigeristân*²²⁸(F) adlı edebî eserinin birinci bölümünde geniş olarak ele aldığı hükümdarların sîreti (hal tercümesi) adlı bölümde mevcuttur. Genel anlamda siyaset felsefesine, özelde sultanlığa dair görüş beyan eden düşünürler bir şekilde Fârâbî'nin görüşlerinden yararlanmışlardır ki siyaset felsefesi üzerine yazılanlar tümüyle Fârâbî'nin açmış olduğu kanalın dışına çıkamamıştır. Erdemli toplum için erdemli hükümdarın zorunlu olduğuna inanan Fârâbî tartışmasız Ortaçağ İslâm dünyasında siyaset felsefesinin kurucusu olarak kabul edilir.²²⁹

Kemal Paşazâde sultanlarla ilgili bu bölüme devlet başkanlarının adaletli olanlarının Allah'ın sevgilisi olma şerefine ereceğini, zalim devlet başkanının ise Allah'ın düşmanı olduğunu söylemekle başlamıştır. Bununla birlikte ayette adil devlet başkanına itaatin Allah'a ve peygambere itaatten hemen sonra zikredildiğini (sizden olan emirlerinize itaat edin)²³⁰ hatırlatır ve böyle bir yönetim altında bulunan halkın işlemiş olduğu her hayırdan bir mislinin de adil devlet başkanına yazıldığını zikreder. Adalet üzere olabilmenin sevabı, her gün altmış siddîk müctehidin ibadet sevabına denktir. Bütün bunları desteklemek mahiyetinde, şu da belirtir ki, bir saatlik adaletle hükmetmek altmış yıl ibadete bedeldir. Aynı zamanda hadiste geçtiği üzere “ Kıyamet

²²⁸ Çiçekler, Mustafa., *Kemal Paşazâde ve Nigeristân*’ı, (basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı, İstanbul, 1994

²²⁹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.8,36

²³⁰ Nisa, 59.

günü arşın gölgesinde gölgelendirilecek yedi sınıftan ilki adil devlet başkanıdır.” diyen Kemâl Paşazâde bu dereceye ulaşabilmesi için devlet başkanının şu on özelliği kendine libas (elbise) edinmesi gerektiğini söyler.²³¹

1. Yönetimi altındakiler şefkat ve merhamet yönüyle kendi nefsi gibi görüp kendi için istediklerini onlara da layık görmek.

2. Kendisine gelen ihtiyaç sahiplerini bekleterek onları hakir görmemelidir. Aristoteles’in İskender’e olan nasihatlerinden bu konuyla ilgili alıntı yapar.

3. Vaktini nefsinin arzularının ve hayvanî isteklerinin peşinde değil de sorumluluğunda olanların eğitim ve öğretimiyle geçirmesini gerekir.

4. Devlet başkanı işlerini rıfk, lütuf, ve uyumlu olma üzerine kurmalı ve saltanatının gücüne güvenip gazap etmemelidir.

5. Gücü yettikçe gayretli ve sabırlı olmalıdır. Fedâkar ve vefâkar olmalıdır ki yönetimi altındakiler hoşnut olsunlar.

6. Hatırlı kimselerin isteklerini Allah’ın emirlerine ve rızasına uymadığı takdirde yerine getirmemelidir. Bir kişinin hatırı için nice insanın hakkını harap etmemelidir.

7. Beyler üç özelliği taşımalıdır. Şöyle ki: Hüküm verdiğinde adaletli ve merhametli olmak, merhamet edilmesi gerektiğinde bağışlayıcı olmak, düşman bile olsa verdiği sözünde durmak.

8. Alimlerin sohbetlerine istekli olmalı ve akıl sahibi sâlihlerin nasihatlerine rağbet edip bu nasihatlere uymalıdır. Kısacası bilgili, tecrübeli, salih kişilerin sözlerine kıymet vermelidir.

9. Kibirden ve nazdan uzak durmalıdır. Bu özellikler bulunursa etrafındakilere gereksiz yere çok zulmedebilir.

10. Devlet başkanı, merasimlere, kalıcı olmayan gösterişli kutlamalara ağırlık ve önem vermemeli memleketin uzak yerlerinde bulunan ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamaya azim ve kararlılık göstermelidir. Böylece yönetimi ve

²³¹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 39a-39b

kanunları, sağlam ve kendisine saygı gösterilen, yürürlükte uzun süre kalabilen kanunlardan olur.²³²

Kemâl Paşazâde ayrıca devlet başkanlarının akıllı ve tecrübe sahibi kişileri yakınında tutması gerektiğini, farklı bölgelere yönetici olarak yeni atamalar yaptıklarında da bu özellikleri araması gerektiğini vurgular. Akıl sahibi, bilgili, tecrübeli olan seçkin insanları her zaman yönetimine yakın tutmalı ki, sıkıntı anında hemen hizmetten vazgeçilmesin ya da büyük yanlışlıklar yapılsın. İbn Kemâl, ilme ve bilgiye değer veren, varlığını ilme ve tecrübeye dayayan devlet başkanının yönetim süresinin uzun ve huzurlu olacağına işaret eder²³³

Rum meliki Nuşirevan'a²³⁴ Ülkenin imarını ve dirlik içerisinde muhafazasını nasıl sağladın sormuşlar ayrıca muhalifin de yok demişler. O da cevaben kendisinde şu yedi özelliğin olduğunu söylemiştir.

- 1- Dilimi kaba, çirkin söz ve küfürden muhafaza ettim
- 2- Bir şey buyururken söze alay ve eğlence karıştırmazdım.
- 3- Her ne vaatte bulunduysam, hata ve bahşiş bile olsa sözümde durdum.
- 4- Verilecek olan işleri ehline ve hak edene verdim. Herhangi bir murâd gözetip sevdiklerime büyük iş vermedim.
- 5- Her kime ceza verdiysem terbiye için verdim, nefsim için ceza vermedim.
- 6- Hükümlerimi adaletle verdim ki yönetimim altındakiler hükümlerime razı oldular.
- 7- Hak gördüğüm şeyleri başkalarına yaranmak için değil ve öfkelenmeden hakka güvenerek söyledim.²³⁵

Daha sonra kuvvetli ve sağlam bir saltanat kurmanın en kâmil sebebinin ehil bir vezir olduğunu Hz. Süleymanın veziri Asaf'ı örnek vererek delillendiren Kemâl

²³² Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 40a-40b

²³³ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 41a

²³⁴ Hüsrev I. Anorşarvan: (531-579) yılları arası pers kralı olan Anorşarvan Bizansla mücadele etti ve başarılar kazandı. Türklerden yardım alıp sınırlarını genişletti. Hatta Göktürklerden İstemi Kağan'ın kızıyla evlenip bu evlilikten Sasanî kralı Hürmüz IV. doğdu. Anorşarvan adalet, iffet ve hoşgörü bakımından oldukça büyük bir üne kavuştu.

²³⁵ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 41b-42a

Paşazâde, donanımlı ve yeterli bir vezirin diğer beylerin ve yönetimi altındaki tüm oluşumlara devlet başkanını doğru bir şekilde anlatıp onun isteklerini ve ahlakını onlara da temsil ederek gösteri neticede devlet başkanına sadık ve onu seven bir ortam meydana getirir. Devlet başkanı bir ülkede mâhir bir mühendise benzer ki memleketinin düzeltilmesini ve alınacak tedbirleri fıkır edip vezirine memleketin îmarını verir. Böylece ülkede âsâyîş kurulur ve mükemmel bir huzur ortamı meydana getirilip cennete çevrilebilir. Allah muhafaza eğer devlet başkanı amaçlarından birinde gaflete dalsa, memleketin düzeltilmesiyle ilgili bir yanlışlık yapsa şaşırıp kalabilir vezir de günahkar olur çıkan fesadın ıslahı da zor olur diyen Kemâl Paşazâde devlet yönetimine tâlip olanların ne kadar hassas ve tedbirli olmaları gerektiğine işaret etmektedir.²³⁶

Kemâl Paşazâde, düşünürlerden naklen devlet başkanında şu üç hususu olmazsa olmaz kabul eder.

- a. Mülkünü ve hazinesini bayındır hale getirmek.
- b. Yönetimi altındakilere şefkat ile adaleti uygulamak.
- c. Büyük işlerini akılsız ve uşak kişilere vermemek.

Paşazâde Hz. Peygamberin, uzun yıllar hüküm sürmenin sırrının raiyyete şefkat ve beldeleri mamur etmekten geçtiğini ifade ettiğini nakleder.²³⁷ Devamında devlet başkanlarının usulünce ve sabırla hareket etmelerini, acele davranmamaları gerektiğini ifade eden Paşazâde, yöneticilerin işlerinde bilgili ve tecrübeli kişilere danışarak hareket etmelerinin, güvenilir dostlarından yardım istemelerinin ve yönetimleri altındakilerin mülkünü hazineden kabul edip zor zamanlarda para toplamalarını kusur sayılmayacağını ifade eder. Bu konuyu çeşitli tarihi olaylarla ve filozof sözleriyle delillendirerek bitirir.

11. Onbirinci Bâb: Devlet Başkanlarına Hizmet Hakkında

İlk olarak Nisâ sûresi 59. ayetin mealıyla başlayan Kemâl Paşazâde Allah’a ve Peygambere itaatten sonra, sizden olan emir sahiplerine itaatinde dinin bir gereği olduğunu vurgular. Esasen, kişinin kendi isteğiyle emir sahiplerinin hizmetine tâlip olması kişiye âfet getirir, diyen Paşazâde bu düşüncüyü sultan kapısına yakın olmanın insana nasıl zarar verebileceğiyle ilgili hadislerle ve şiirle destekler. Ancak İbn Kemâl,

²³⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 42a

²³⁷ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 42b

takdir-i ilâhi gereği kaderinde devlet büyüğüne yakın olmak var ise ona itaatsizliğin Allah'ın gazabını çekeceğini unutmamalıdır diyerek devlet büyüklerinin hizmetinde bulunanların şu on kurala dikkat etmeleri gerektiğini vurgular.

- 1- Emir sahibinden doğru olmayan ve uygunsuz bir tavır gördüğünde hemen karşı çıkılmamalı, bilakis dikkatli ve tedricen vazgeçirmeye çalışılmalı.
- 2- Devlet başkanına karşı tatlı sözlü, güzel davranışlı olmalı ve mütevazi bir şekilde hizmet edilmeli.
- 3- Onun arzu ettiğine muhalif düşünce üzerinde uzun uzadıya konuşmamak gerekir.
- 4- Hiçbir zaman devlet büyüğünün övgü ve iltifatına aldanıp gururlanmamak gerek.
- 5- Devlet büyüğünün yanında diline sahip olmak ve onun huzurunda suçluya kızmamak gerekir ki, devlet büyüklerinin yanında öfkeyi açık etmek uygun değildir.
- 6- Devlet başkanını dinlerken gözüyle ve kulağıyla başka bir şeyle ilgilenmek büyük hatadır, böyle bir davranıştan sakınılmalı.
- 7- Devlet başkanıyla konuşurken ona karşı delil getirmemeli ve sözüne inandırmak için yeminli konuşmamalıdır.
- 8- Liderin yanında konuşurken itibarım var diye gururlanarak konuşmamalıdır. Zira bu hal kişinin değerini düşürür ve kişiyi kıymetsizleştirir.
- 9- Devlet başkanının yanında mütebessim olunmalı, asık suratlı olunmamalı ki ekşi yüzlü olmak halk arasında bile hoş karşılanmazken, başkan yanında hiç hoş karşılanmaz.
- 10- Emire yakın olarak hizmet edenlerin küstahlığını affedicilikle karşılamak, düşmanlık beslememek gerekir.²³⁸

Kemâl Paşazâde edeb ve âdâba en fazla dikkat edilmesi gereken yerlerden birinin de devlet büyüklerinin huzuru olduğunu, bunun zıddı olan dengesizliğin ise çok

²³⁸ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 45a-45b

büyük zararların doğmasına sebep olacağını vurgulayan filozof ve devlet adamlarının sözleriyle bahsi sonlandırır.

12. Onikinci Bâb: Sabır ve Acelecilik Hakkında

Methodilmiş olan sabrın, Allah'ın sevdiği huylardan birisi olduğunu söyleyerek başlayan Kemâl Paşazâde, “Acelecilik şeytandan, teennî²³⁹ Rahmandandır.” hadisini zikreder; ayrıca “sabır sıkıntıdan kurtuluşun anahtarıdır.” ve “zafer sabırla beraberdir” hadisleriyle de konuyu iyice pekiştirir. Paşazâde sabırda bulunan beş özelliği hadislerden de ilhamla şöyle sıralamıştır.

- I. Sabırda herhangi bir sıkıntıdan sonra ferahlığa erme ümidi vardır. Acelecilikte ise hataya düşme ihtimali çok yüksektir.
- II. Sabır, sevincin ve ferahlığın anahtarıdır.
- III. Sabırda muvaffakiyet ve zafer vardır. Acelecilik hezîmete götürür.
- IV. Sabırda iyilik ve güzellik vardır. Tevrat'ta da kişinin sabırdan daha güzel bir iyilik yapmadığı nakledilir.
- V. Sabretmek peygamber ahlakıyla ahlaklanmaktır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de “ulû'l-azm peygamberlerin sabrettiği gibi sabret” buyruluyor.²⁴⁰

Halife Me'mûn'dan naklen şu üç taifenin naz, niyaza cefasına zaruri olarak sabretmek gerekir.

- a. Sitem eden devlet başkanına sabredilmelidir.
- b. Ağlayan inleyen hastaya sabredilmelidir.
- c. Gönülden hararetle sevilen sevgiliye sabredilir.

Ayrıca Hz. Ali'nin şu dört şeyden uzak olan kişinin istemediği şeylerin kendisinden uzak olacağını, zahmete girmeyeceğini bildirir. İlki aceleci olmamak, ikincisi kendini beğenmiş olmamak, üçüncüsü vakitsiz, hafif sebeplerle gazaplı davranmamak, dördüncüsü kendi menfaati talebinde tembellik ve uyuşukluk yapmamak.

²³⁹ Teennî: Olayların ilerisini düşünerek acele etmeden dikkatli davranmak.

²⁴⁰ Ahkaf/35.

Hiz. Peygamberin acele etmeye yönelik ancak şu üç şeyi istisna kıldığını nakleder.

- I. Misafir geldiğinde ona yemek ikram etme hususunda,
- II. Ölünün bir an önce toprağa defnedilmesi hususunda,
- III. Evlilik yaşına gelmiş kız çocuğunun evlendirilmesi konusunda acele edilmelidir.

Paşazâde, diğer bölümlerde de yer yer değinmiş olduğu üzere, olayların üzerinde iyice düşünmeden, usûl ve erkân gözetmeden aceleci davranmanın, konuşmanın insana nasıl zarar vereceğini hatta ehil olmayanların nasıl dönüşü olmayan zararlara sebep olabileceğini Hüsrev ve Haccâc gibi tarihi şahsiyetlerden örnekler bize aktarır. Üç yüz sahabe ile sohbet etme şerefine nâil olmuş olan Hasan Basrî bir gün Basra şehrinde bir mecliste va'zu nasihatte bulunurken ansızın “eyvahlar olsun ki üç yüz şerefli aziz sahabe sohbetinden sizin sohbetinize düştüm” dedi. Orada bulunan bir civan mert insan cevaben Hasan-ı Basrî'ye şöyle dedi: “Ey Şeyhü'l- İslâm sizin bizim sohbetimize düşmeniz mi daha fazla eyvah etmeyi gerektirir yoksa ashabın Resulullah sohbetinden senin sohbetine mi düşmesi daha fazla eyvah etmeyi gerektirir.” Bunu duyan Hasan-ı Basrî hazretleri utanmıştır. Sanki anlatmak istediklerini şu beytiyle özetler:

Sözünden önce düşün eğer, biliyorsan söyle,

Söylemeden önce bir saat düşünmek, ömür boyu pişmanlıktan iyidir.²⁴¹

Paşazâde son olarak hükemâdan şunu naklederek bahsi bitirir. Bir işe endişe etmek bir tohumdur, ilim ve tecrübe o tohumun bitmesidir, söz o tohumun çiçeğı gibidir, sözü fiiliyata geçirmek ise meyve gibidir.

13. Onüçüncü Bâb: İyi ve Kötü Hıyın Neticeleri Hakkında

Kemâl Paşazâde iyiliğın bütün âlimlerce methedildiğini ve bütün dinlerde iyiliğın makbul görüldüğünü zikrederek başlamıştır. İnsan ihsan kudretini elinden kaçırmaması gerekir bir kere elden giderse bir daha geri gelmeyebilir. Kur'an'ı Kerim'de “Allah'ın sana ihsan ettiğı gibi sende ihsan et”²⁴² buyrulmuştur. Resûl-ü zîşan efendimizde “vakti geçmeden önce iyilik yapmaya çalış buyurmuştur.

²⁴¹ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 49a

²⁴² Kasas, 77.

En büyük Yunan filozofu bir refik, kim ki zamanında kendisinden bir yardım talep edilip de bu yardımı esirgerse, o ihtiyaç sahibinin o kişiye düşman olması müstehaktır buyurmuştur. Yani yapılabilecek bir ihsan yapılmazsa düşmanlığa sebep olabilir. Kim ki hak eden birisinden nasihati esirgese ne fenadır ki günahkar olur. Hüsrev'e sormuşlar en çok hangi iyiliği seversin? Demiştir ki: Günah işleyen kişiyi affetmek en çok hoşuma giden iyiliktir. Bir gün Hz. Hüseyin (r.a) oruçlu iken bir hizmetli gayet sıcak bir yemeği Hz. Hüseyin'in önüne koymuş, ayağı takılıp yemeği mübareğin üzerine dökü vermiş. Hz. Hüseyin hışımla hizmetçiye bakınca çaresizlik içindeki delikanlı Âl-i İmrân 134. ayetten "Mü'minler ki öfkelerini yutarlar" deyince Hz. Hüseyin cevaben öfkemi yuttum demiş, hizmetli yine ayete devamla "İnsanları affedenlerdir" demiş, Hz. Hüseyin cevaben affettim demiş, yine hizmetli devam edip "Allah İhsan edenleri sever" kısmını da okuyunca Hz. Hüseyin seni âzad ediyorum demiştir.

Kemâl Paşazâde yapılan iyiliğin düşmanı dost edebileceğini, kötülüğün de dostu düşman edebileceğini hatırlatıp, Eflatun'un, her türlü nimete haset edici çıkar ancak iki şeye değil: Yakınlarına, çevresine, yaşadığı yere ihsanda bulunana, bir de tevazu ehlinin mütevazılığına haset edilmez dediğini nakleder. Sindbad, şeref tevazuda, kerem takvada, ululuk iyilik etmektedir demiştir. Hz Ali, doğru dürüst bir gidişatta olmanı ganimet bil. Her esen rüzgarın bir dinmesi vardır. İyilikten gafil olma, istediğin, ancak yapamadığın bir zaman gelebilir.²⁴³

Paşazâde, her nesnenin bir aslı ve temeli olduğunu, iyi huyun temelini edep ve hayadır, zor zamanlarda güvenilir olmak ve marifet bilgisine sahip olmaktır. Kötü huyun aslı ve esası ise kendini beğenmek bir de nasihatte bulunana utanmaz bir şekilde cevap vermektir deyip kötü şeylerin çok olduğunu fakat üç şeyin kötünün de kötüsü olduğunu Büzürcmîhr'den şöyle nakleder:

- I. İnsanların ayıp ve kusurlarını araştırmak
- II. Ayıbını usul ve erkân bilerek gizli bir şekilde kendine söyleyene minnet duyacağına o kişiye karşı ithamda bulunmak
- III. Daha önce işlemiş olduğu bir kötü fiili akıllanmayıp tekrar işlemek

²⁴³ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 49b-50a

Neticede Paşazâde iki şeyin zahirde iyi batında kötü olduğunu bildirerek bahsi neticelendirir. Birincisi malını istenmediği halde başkasına verip sonra kendisi dilenmeye muhtaç kalan, ikincisi sırrını kişiyi tanımadan, araştırmadan birine söyleyiverir, sonra da aman başkasına söylemesin diye ona yalvarır durur.

14. Ondördüncü Bâb: Sır Saklamak Hakkında

Peygamber efendimizin “Sırrını saklayan, ona sahip olur” hadisini zikreden Paşazâde, sırra layık olmayan bir hasedcinin fitneyle meşgul olacağına işaret eder. Sırrın üç kişiye asla söylenmemesi gerektiğini Büzürcmihr’den naklen aktarır:

- I. Ahmak kişilere
- II. Hakkında çok söylenti olan kişilere
- III. Dostu çok olan kişilere

Sırrı saklamanın iki faydası vardır. İlki bir işe niyet ettiğinde neticesi iyi de kötü de olsa ilk sen duymuş olursun ve duygunu ona göre belirlersin. İkincisi, eğer neticesi kötü olduğunda da halka seni kötüler için bir fırsat vermemiş olursun. Kemâl Paşazâde buradan sır saklamaya yararı olduğuna inandığı için, ya da iyiliğin faydalarına devam etmek için “İnsan, ihsanın kölesidir”, “Hür, iyiliğin kölesidir” özdeyişlerini ve Hz. Ali’den naklen “iyilik dili keser, yani kötü söz söylenmesinin engeller.” sözünü zikretmiştir. Daha sonra Nuşirevan’dan naklen insanda şu dört özellik varsa hak katında da halk nazarında da sevimli olacağını bildirir:

- I. Niyetlerini her daim kalbinde iyi tutmak.
- II. Allah için dost kazanma konusunda gayretli olmak.
- III. İnsanlara şefkati, nezaketi kendine adet edinmek.
- IV. Kendisine gelen kusurları affedici olmak, tahammül ehli olmak, intikam peşinde olmamak.

Hz. Peygamberin “iyilik eken istediği güzelliği, kötülük eden pişmanlığını hasad eder”, “mü’minlerin en faziletlisi ahlakı en güzel olandır”, “kıyamet günü mizana ilk konulacak şey güzel ahlaktır” hadislerini zikredip Batlamyus’un, bir kişiye iyilik ettiğinde ondan minnet umma, başkasından gördüğün iyiliği de unutma mânâsındaki

sözünü yine sanki bir önceki bâb olan iyilik hakkındaki konuyu zenginleştirmek için zikreder.²⁴⁴

İbn Kemâl, Sindbad’dan naklen sırrı, akıllı, işten anlar ehil insandan ve defalarca sınanmış dosttan saklamak caiz değildir der. Sırrı aslen her varlıktan özellikle de kadınlardan saklamak gerek diyen Paşazâde kadınların sır saklama hususunda oldukça zayıf olduğunu tarihi olaylarla destekleyip iddia eder. Eflatun’dan sırrın tek kişiye mahsus olduğunu, iki kişi bildiği zaman sır olmaktan çıktığını, aşikâr olduğunu bizlere aktarır. Kişinin kendi sırrını açık etmesi ayıptır ki başkasının sırrını açık etmesi emanete hıyanet etmek gibidir der Paşazâde. Hz. Peygamberin kötülük görünce ifşa eden, iyilik görünce saklayan komşudan Allah’a sığındığını aktarır. Güzellikleri ifşa etmek, ayıpları örtmek Allah’ın (c.c) sıfatlarından ve bu ahlak üzere olmak tavsiye edilir. Sırları ifşa etmek, ayıpları açık etmekten sakınmamak derin bir manevi hastalıktır. Bu hastalığın belirtisi, nişanı ise kin ve hasettir. Böyle kişilerin derinleri pislik ve murdarlık doludur. Gizli bir şekilde kin tutmaktansa açıktan kötü söylemek daha iyidir. İyi kişilerin gönülleri sır sandığı gibidir. Ahmakların sohbetlerinden uzak durmak gerektir. Ne sır tutabilirler ne de gönülden olabilirler. Gönülleri dillerindedir. Zira ahmağın yüzüne bakmak hatadır derler. Paşazâde, İbn Mu’teber’den bir beyitle bahsi tamamlar.

Sırrını saklayabilirim diye emanet etti bana

Onu göğsüme koydum, göğsüm bir kabir gibi oldu ona

Kemâl Paşazâde, Allah’tan sır konusunda hıyanet ehli olmaktansa, hakiki bir emanet ehli olma temennisi ile bitirir.²⁴⁵

15. Onbeşinci Bâb: Dünya ve Dünyayı İstemekte Hırslı Olmamak

Hakkında

İnsanın aşırı bir şekilde dünya malına rağbet etmesi insanı kör ve sağır eder. Çok kıymetli olan ömrü dünya malı toplamaya has kılmayı akıl sahibi insanın şerefine ve şanına yakıştıramayan Kemâl Paşazâde, “Dünyaya rağbet gam ve kederi artırır.” hadisini zikreder. Bu kadarlık kısa bir süreye sahip dünya için bu kadar sermayeyi tüketmeye ve cefaya ne gerek var diyerek dünya malına düşkünlüğü rüyada susuzluğunu gidermeye çalışıp da susuzluktan ciğeri yanan insana benzeten Paşazâde,

²⁴⁴ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 52a-53a

²⁴⁵ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 53b-55b

Batlamyus'un ve Eflatun'un dünya benzetmelerini aktarmıştır. Dünya hırslı bir melike benzer ki hiç kimseyi esirgemez ve mahlûkattan hiç kimseyle dostluk kurmaz. Onu medh edersin, sana asla minnet etmez; onu tahkir edip ayıplarsın, sana kızmaz, yani o denli de yüz­süzdür. Eflatun ise dünyayı geniş bir deryaya benzetir ki, ondan geçmekte tehlike ve korku var. İçinde tutmak tehlikeden de korkunç, en emniyetlisi kenarında durmaktır. Daha sonra Paşazâde, en büyük zenginliğin kanaat gerçeğini ispat etmek için Sokrat'tan şu güzel hikayeyi nakleder:

Sokrat insanlardan uzak bir mağarada uzlete çekilmiştir. Sadece yeşil ot yiyerek yalnız yaşamayı tercih eder. Günlerden bir gün devrin hükümdarı bir hastalığa yakalanır ki ulaşabildiği hiçbir hekim derdine çare olamamış. Hükümdarın veziri ise Sokrat'ın talebelerindenmiş, bu derdi onun çözebileceğini söylemiş ve hemen Sokrat'a bir adam gönderip hemen kendisini getirmesini ve hükümdarın ilacıyla meşgul olmasını söyledi. Ancak Sokrat kabul etmedi. Vezir kendisi gitti gördü ki Sokrat bir mağarada, üzerinde çok değersiz ve hafif bir elbise, önünde günlük taze tere otu vardı. Vezir teklifini Sokrat'a anlattı, ve hükümdarın derdini anlattı. Sokrat delilleriyle ilacı tarif etti. Vezir ilacı anlatmayı bırak, ben seni hükümdarımızın yanına götürüp tedavi hizmetini senin yapmanı istiyorum dedi. Sokrat, ben sizin melikinizin usul ve erkânını bilmem, ona nasıl hizmet edileceğini bilemem dedi. Vezir şiddetli bir şekilde sen bizim melikimize nasıl hizmet edileceğini bilseydin yeşil ot yemeye muhtaç mı olurdun dedi. Sokratta aynı şekilde cevaben, eğer sen bu kanaat lokmasının lezzetini bilseydin; bir lokma için kendin gibi olan bir âcizi ilah edinip ona kulluk edip hakaret çekmezdin demiş. Bu hikayeyle İbn Kemâl'in anlatmak istediği, ayette geçtiği şekliyle Allah'a, Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin emrinin dışında kendini ve bütün emellerini dünyaya bağlamanın yanlış olduğuna dair işarette bulunmaktadır. Hemen arkasından Hz. Peygamberin "Kanaat bitmez bir hazinedir." hadisini zikretmiştir. Sonrasında tarihi bir olayla ilmin ve bilginin üstünlüğüne tekrardan dönerek, dünyalık saltanatı var diye kimseye kul olmamak gerektiğine, gerçek kulluğun ve itaatın Allah'a olması gerektiğine, gösterilen diğer itaatlerin de yine Allah için yapılması gerektiğine işaret etmiştir.²⁴⁶

²⁴⁶ Kemâl Paşazâde, *a.g.e.*, s. 56b-57a

Kemâl Paşazâde en sonunda bu eseri Allah'ın yardımıyla bitirdiğine dair minnet ifadeleriyle ve eserini türlü türlü akıl hazinelerinden derleyerek mü'min kardeşlerimizin dünya ve ahiret mutluluklarına bir faydası olsun diyerek dualarla bitirir.²⁴⁷

II- KEMÂL PAŞAZÂDE'NİN NESÂYİH TRANSKRİPTİ

Bismillâhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

(1b) Ve bi-hi Ḥamd-i bî ḥadd ve şenâ-yı bî-ʿadd Ḥazret-i Ulûhiyyet celle celâluhu ḥazretinüñdür ki bunca mevcûdât vücûda getürdi ve her şey'i kendinüñ vaḥdaniyyetine şâhid-i ʿadl ve nâṭık-ı faẓl kıldı **“Hüve rabbune'l-ḳâdirü'l-mâcidü fe-küllün erbâben tedüllü ʿalâ ennehü vâḥidün lehü şey'ün ve fi külli şey'in ʿâyetün”**²⁴⁸ ve şad-hezârân şıla-i şalavât-i zâkiyât ol seyyid-i sâdât ve mefḥar-i mevcûdât Muḥammed Muştafâ ve Maḥmûd-ı Murtaẓâ ḥazretiniñ ravza-i muḳaddesine vâşıl olsun ki hâdî's-şırâṭı'l mustaḳîm ve nâdî ilâ dâri'l- ḥuldi ve'n-naʿîmdür ve durûd-i nâ-maḥdûd âniñ ʿâli ve aşḥabı üzerine olsun ki her birisi ṭarîḳ-i şâbit olub **“Aşḥabî ke'n-nucûmi bi-eyyihim iḳtedeytüm ihtedeytüm”**²⁴⁹ teşrifine lâyıḳ olmuşlardır ve baʿdehu bu kitâb-ı şerîf ve bu nüşḥa-i laṭîf nice kütüb-i muʿtebereden istinbâṭ olunub vazʿ-ı mübâyinesi ber-vech-i neşâyiḥ pîrâste ve ḥüsn-i edeb-i muʿâyinesi ʿalâ ṭarîḳi'l-fesâyiḥ ârâste

(2a) olmuşdur ki muṭâlaʿa iden kişilerin çşm-bînleri nûrla ve ḥaṭır-ı münîrleri surûr ile mâl-â-mâl olur Bu kitâb-ı müfidi iyi bilen kişiler şâlih-i umûr-ı dünyevî zabṭında bir melik-i muʿtebere vezîr olmağa lâyıḳ olub umûr-ı âḥiret işlâḥında ʿumûm-ı ḥalâyiḳ ṭarîḳ-i ḥaḳḳa irşâd itmege şâyeste ve ʿerzânî olur zîrâ memleket ve maʿrifet ve tezḥîb-i şıfat âdâbı ṭarîḳleri bu kitâba derc itdim eger ki işbâʿ üzerine tamâm-ı tefâşıl ile zıkr olunmadı ammâ sebîl-i icmâl üzerine taḳrîr olunmuşdur her nevʿ neşâyiḥi ve ḍarb-ı mevʿıza içün bir bâb taḥşîş olub on beş bâb üzerine maḥşûş olmuşdur vaʿllâhu aʿlem **Bâb-ı evvel** ʿaḳıl beyânındadır **Bâb-ı şânî** ʿilm-i dâniş beyânındadır **Bâb-ı şâlis** cehl-i ḳabîḥ beyânındadır **Bâb-ı râbiʿ** söz âdâbın bildirir **Bâb-ı ḥâmis** ḥikmet ve imtişâl ve neşâyiḥ zıkrindedir **Bâb-ı sâdis** dostluḳ aḥvâlin bildirir **Bâb-ı sâbiʿ** münâfıklıḳ ve

²⁴⁷ Kemâl Paşazâde, a.g.e., s. 57b

²⁴⁸ Gramatikal açıdan metin şöyle olmalıdır: **“Hüve rabbune'l-ḳâdirü'l-mâcidü fe-küllü şey'in tedüllü ʿalâ ennehü vâḥidün lehü küllü şey'in ve fi külli şey'in ʿâyetün”**. “O ki her şeye gücü yeten yüce Rabbimizdir. Herşey O'nun birliğine delalet eder; her şey onundur; herşeyde bunun delili vardır”.

²⁴⁹ Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarırsanız sizi doğru yola iletir.

düşmenlik zararın beyân ider **Bâb-1 şâmin** oğul terbiyet ve tâ‘limin bildirir **Bâb-1 tâsi‘** beylik umûrun bildirir **Bâb-1 ‘aşir** beylere hizmet etmek tarîkin bildirir **Bâb-1 hâdî ‘aşer** iyiliğin ve yavuzluğun mazarratın beyân ider **Bâb-1 sâni ‘aşer** sabırla ıvme hâlin bildirir **Bâb-1 şâliş ‘aşer** eyü huyuñ ve yaramaz hûlarıñ neticelerin bildirir **Bâb-1 râbi‘ ‘aşer** râz gizlemek

(2b) kânûnun beyân ider **Bâb-1 hâmis ‘aşer** dünyâ ve hırş ve tama‘ zikrin bildirir
BÂB-I EVVEL

Ki akıl ve haşâyil beyânındadır

Ol daîhi iki kısımdır **kısm-1 evvel** ‘akıl medhindedir **kısm-1 şâni** akıl ehlinin fezâ‘il-i hamîdesi taḥsînindedir **Ammâ ‘akıl ki vârdır** Bir dürr-i nefis cevher-i şerîfdır ki şeref-i enfâsını ta‘rifden ve ḥüsn-i câhını takrîrden müstağnîdir Zîrâ mecmû‘-ı âferîniş üzre sebķ-ı vucûdı ma‘lûm-ı muḥaḳḳaḳdır ki Resûl-i İlâh ve Nebiyy-i Penâh “*Evvelü mâ ḥalaḳallahu ‘l-‘aḳlu*”²⁵⁰ deyu buyurmuşlardır Nüzûl-i kitâbda ve durûd-ı ḥitâb ehl-i ‘aḳladır Niteki Ḥazret-i ‘izzet ‘azze ismuhû buyurduğında “*Yâ uli‘l-elbâb*”²⁵¹ deyu ḥitâb buyurur Ve daîhi râst-güftâr-ı eşref-i resûl ḥitâb-ı ‘izzet ile teşrîf virdiginde “*inne fi ḥalkı’s-semâvâti ve ‘l-ardı ve ‘ḥtilâfi ‘l-leyli ve ‘-nehâri le-âyetün li-uli‘l-elbâb*”²⁵² deyu buyurmuşdır Resûl-i mihrîbân ‘aleyhi şalavâtü’r-Raḥmân ‘aḳl ıssılarına ulu ‘atâyı bildirmekiçün “*mâ a‘ḫallâhu ‘ibâdehû aḥsene mine ‘l-‘aḳli*”²⁵³ ya‘nî Ḥazret-i Rabb-i Vehhâb kullarına ‘aḳıldan güzel ‘atâ itmemiştir

Hikâyet Der-mebde‘-i fiṭrat-ı ‘aḳl ve beyân-ı fezâ‘il-i o der-ma‘raz

Nâzm

Yaratdı ‘aḳlı çün Bârî Te‘âlâ
Münevver hey‘ât ü maḥbûb-ı zîbâ
Didi Ḥazret gel ey ‘aḳl-ı mükerrem
Yönüñi baña dön döndi hemân-dem
Buyurdu Ḥaḳḳ yine ey ‘aḳl-ı dânâ
Dön ardın diyicek döndi hemânâ

²⁵⁰ Allah’ın ilk yarattığı şey akıldır.

²⁵¹ Ey akıl sahipleri...

²⁵² Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün farklı oluşunda akıl sahipleri için deliller vardır.

²⁵³ Allah kullarına akıldan daha güzel bir şey vermemiştir.

(3a)

Didi tūr tūrdu otur dīr oturdu
Ne emr itdiyse yerine getürdi
Çün ‘aqlı böyle gördi Rabb-i ‘İzzet
Didi kimsin sen ey pākīze fītrat
Didi yā Rabb ben ol kaṭre meniyem
Ki cūduñ feyz virmişdir āñā nem
Kim evvel çün seniñdir varlık ey Haḫḫ
Ki mevcūdsın kamu mevcūda muṭlaḫ
Görünen bende bu ḫüsn-i dil-ārā
Cemālūñ pertevdir āşikārā
Didi Haḫḫ ey ‘azīz-i āferīnīş
Meded-baḫş ve ḫayāt-efzā-yı dānīş
Celāl-i ‘İzzetime iḫerem and
Ki kılam seni ‘ālemde ḫudāvend
Ānuñ kim fazlīm ola hem ṭarīḫi
Seni ol ḫulumuñ kılam refīḫi
Muḫaḫḫaḫ bil sen ey ‘abd-i mü’eddeb
Baña senüñle olurlar muḫarreb
Ānı kim devlet itdi saña hem-rāh
Dü ‘ālemde ānuñdur ‘izzet ü cāh
Zihī baḫt ü sa‘ādet ıssı server
Ki ‘aql ola aña hādī vü rehber

Firistāden-i Ḫudā ‘Aql u Ḫayā vü Īmān-rā be-Ādem Şafīyyullāh Goften ki İḫter

Eyyetehünne Şi’tē²⁵⁴

Di āña fīkr kıḫ ḫūş iḫtiyār it
Bu üçden birisini iḫtiyār it
Neyise şöyle rūşen eyle ta‘līm

²⁵⁴ Kendisine akıl, hayâ ve iman teklif edilen ve onlardan dilediğini seç diye kendisine söylenen Âdem Safiyullah’ın kıssası.

Birin ālub ikisin ide teslīm
Çü fermān irdi Hāḡdan Cebrā'īle
Şafıyyullāha irdi sür' atile
Bilāsınca ḡayā vü ' aql ü imān
Nebiyyullāh Cibrīl eydür ey cān
Selām ider ṡapuña Ferd-i Ḳādir
Saña üç nesne irsāl itdi fāḡir

(3b)

Nazar ḡıl ḡaḡısını sevse cānuñ
Kabūl eyle üçünden birin ānuñ
Çün ol şarrāf-ı nāḡıd ya' nī Ādem
Teferrüc ḡıldı ol üç nev' a bir dem
Baḡar her birinüñ ḡüsn ü cemāli
Bulubdurur kemāl ü i' tidāli
Birisinüñ birinden ḡüsni bih-ter
Birisinüñ birinden ḡadri ber-ter
Birisinüñ birinden şūreti ḡūb
Birisinden biri matbū' -ı maḡbūb
Nazar ḡılurken ol deryā-yı temīz
Göründü ḡüsn-i ' aql āña dil-āvīz
Çün ' aḡla ḡālib oldu meyl-i Ādem
Ḳabūl itdi şafāyıla hemān-dem
Vire imāna daḡı şevk-i ḡālib
ḡayāya daḡı iḡlāsile ṡālib
Şanasın cāndurur ol ḡūb-rūlar
İkisin de ḡöñüller ārzūlar
Hele çün ' aḡla olıcak ḡarīdār
Ḳabūl idüben ānı idicek yār
Didi Cebrā'īl imān u ḡayāya
Dönüñ imdi Cenāb-ı Kibriyāya

Naşibi imiş aldı Ādemün ‘aql
Siz iki’i kılayım Hāzrete naql
Didi imān eyā Tāvūs-ı şeh-ber
Gürüh-ı enbiyāya daḥi reh-ber
Benüm qadr u celālüm ‘aqlıladur
Benüm fark-ı cemālüm ‘aqlıladur
Ḥaber vir baña sen ey şāh-ı eflāk
Kim ider beni ‘aql olmasa idrāk
Ḥaqq itdi çün beni ‘aqluñ refiķı
Ki oldur baña dil-dār-ı ḥaķīķi
Esirge beni ey Cibril-i meh-rū
Olımazam ben āndan bir dem ayru
(4a)

Beni yār-i ‘azizümden ayırma
Çü dem şöhetinden beni ayırma
Dönüben pes ḥayāya dir ki Cibril
Seni gel iletayim dergāha ta‘ cıl
Ḥayā eydür benüm ḥod cüz’-i imān
Yaraşmaz cüz’üñ ide vaşl-ı hicrān
Ne yerde kim ide imān temekkün
Kıluram ben ol arada tavaṭṭun
Ne meclisde ki ide imān vaṭan-gāh
Bilür ārām-gāhım oldur Allāh
Ḥayā imāna imān ‘aqla tābi‘
İkisini daḥi ‘aql oldı cāmī‘
Kimün ki ‘aqlı oldı kendüye yār
Ḥayā āña muḥīn imān hevā-dār
Yaradılan sa‘ ādetsüz ezelde
‘İnān-ı ‘aql olmaz ānuñ elde

Ṭübā limen kāne ‘aḳluḥū emīren ve nefsuḥū esīren veylūn limen in‘akese²⁵⁵

Dürüş nefis üzre ‘aḳluñı emīr it
Mu‘īn ol ‘aḳla nefsuñı esīr it
Yaratdı çünki Ḥaḳḳ nefsi mü‘ennes
Kim āña başılan olur muḥannes
Velī oldur virüb nefse taşarruf
Ki ide ‘avret altında taşalluf
Āña di merd-i merdān-ı şīr-i yezdān
Ki maḥkūm ola āña nefsi şeyṭān
Kimūñ kim ‘aḳlı ola pīvāsı
Ānuñ ‘arşa deger dikse livāsı
Müzeyyen ola ‘aḳlıla çün insān
Melā’ikden mufaḍḍal dinse inān
Kime mürşid ola ‘aḳl āfītābī
Ḳılur rüşen āña rāh-ı şavābı
Şalāḥ-ı nefsi dīnde ‘aḳla pīşe
Yöni dīne olur ‘aḳluñ hemīşe

(4b)

Kimi kim göresin yok meyli dīne
Ānı ḥaml eyle ‘aḳl eksüklüğine

Kitāb-ı Tevrātda mektūbdur *“Lā-nedīme ezyenü mine’l-‘aḳl”²⁵⁶* ya‘ nī hiç nedīm
yoḳdur ‘aḳldan müzeyyenrek Büzürçmihr²⁵⁷ eydür nitekim cism cānla ḳāimdir cānuñ
ḳıyāmı ‘aḳlıledir Her kimūñ ki dimāḡı āsār-ı ‘aḳldan ḥālī ve ḥatırı envār-ı ‘aḳldan tehī
ola eger memālik-i ‘ālem ve emvāl-i cihān elinde ḳonıla çünki bī-tedbīr-i ‘aḳl-ı ‘ālem-
ārā taşarrufa şurū‘ ide az müddetde elinden zāyi‘ ve telef ḳılur

Şi‘ir

Ger ḥudāvend-i āsumān dāde-est

²⁵⁵ Müjdeler olsun aklı emir, nefsi esir olana... Yazıklar olsun aksini yapanlara!

²⁵⁶ Akıldan daha süslü bir nedim yoktur.

²⁵⁷ Büzürçmihr: (Büzürgmihr) Milattan sonra 6. Yüzyılda İran şahı Hüsrev Anûşirvan’ın veziri. Şah tarafından oğlu Hüzmüz’ü yetiştirmekle görevlendirildi. Geleneğe göre özdeyiş niteliğinde sözleri vardır.

Māl-i Qārūn turā vü mülk-i ‘azîz

Ger ne-dārî hüner ne-dārî cāh

Ver ne-dārî hîred ne-dārî hayr²⁵⁸

Eflâtun²⁵⁹ eydür Her gevherüñ ulusı ve be-ğâyet girân-bahâlusı ‘ağıldur Ve yâkût-ı kıymeti güftâr-ı hûb ki gökçek sözdür ve la‘l-i kadri leb-i la‘line zebân-ı kânde efşândan gelen nerm-şîrîn sözlerdür ki laţîf şîrîn sözler olur ba‘zı maḥallerde yâkût-ı nefis ve la‘l yemiş yerin tutduğıçün Hâzret-i Resûl-i Muhtâr ve Nebiyy-i şîrîn-güftâr ‘aleyhi’s-selâm **“kelimetün tayyibetün şadakatün”**²⁶⁰ deyu buyurmuşdur Bu ḥadîsi daḥi bu söze müzâhirdür ki buyurur **“İttekû’n-nâre ve lev-bi-şakḳı temretin fe-in lem-yekun fe-bi-kelimetin tayyibetin”**²⁶¹ ya‘nî demek olur ki şakḳınuñ nâr-ı cehennemden eger bir ḥurma pâresi ile daḥi olursa Eger bir ḥurma pâresi elüñüze irmezse

(5a) bârî bir tatlu sözle bir mü‘minüñ gönlini şâd eyleyüp ḥâtırını âbâd eyleñ Ya‘nî nâr-ı cehennemi şadaḳa def‘ itdügi gibi kelime-i tayyibe ki gökçek sözdür ol daḥi def‘ ider demek olur Pes kelime-i tayyibe dilile in‘âm itmek elile māl ve zer iḥsân itmek gibi oldı Hâzret-i Risâlet-penâh ‘aleyhi’s-selâm bundan daḥi vâzîḥ ve rûşen buyurur ki **“aleyküm tayyibe’l-kelâmi ve it‘âme’t-ta‘âmi”**²⁶² ya‘nî maḥalline iḥsân ve in‘âm itmek kişi cennetde ‘izzet-mekânle nice mütemekkin ḳalursa şîrîn zebânla tatlu kelâm daḥi şöyledür bâkî ḳalur Bu tayyib-i kelâm şaḥṣa ‘aḳl-ı ‘azîzüñ in‘âmıdır Kişiyi dünyâda ‘azîz ve âḥiretde mükerrrem ḳılduğıçün Bârî Te‘âla ‘azze şânuhû ağır sözlü ve yoğun gönüllü olmaḳdan men‘ üdüb buyurur **“ve-lev künte feẓẓan ḡalîẓa’l-ḳalbi le’n-faẓẓû min ḥavlik”**²⁶³

Olan kendü ḡalîẓ ve sözi ağır

Yanında kimse görmez evvel âḥir

Olan kendü laţîf ve sözi şîrîn

²⁵⁸ Eğer göklerin Rabbi sana Karun’un malını ve Mısır azizinin mülkünü verse; hünerin yoksa itibarın, aklın yoksa hayrın yoktur.

²⁵⁹ Eflatun: (M.Ö. 427-347) arasında yaşamış ünlü Yunanlı filozof Platon’un isminin Arapçalaştırılmış hali.

²⁶⁰ Güzel söz sadakadır. (Ahmed b. Hanbel, 2/313-316.)

²⁶¹ Bir hurma parçası ile de olsa kendinizi ateşten koruyunuz. Bu olmazsa güzel sözle kendinizi koruyunuz. (Buhari, Edeb/34)

²⁶² Size güzel söz söylemeyi ve yemek yedirmeyi tavsiye ederim. (Tirmizi, Et’ime/45)

²⁶³ Eğer kötü sözlü ve katı kalpli olsaydın elbette etraftan dağılır giderlerdi. (Âli-i İmrân/159)

İdinür cân ü dil içinde yirin
Şu kim şîrînlige çıkara ad
Bulmur âña ‘ aşık nice Ferhâd

Neşir Hâzret-i Rabb-ı Laîfuñ tâhir nefeslü ve tayyib dillü kulları vardır ki şeker-bâr ve gevher-nişâr dillerini ağır ve katı sözlere lâıyık görmeyüb her vaqıtde maşşûdlarını lutfıla edâ iderler **Rivâyetdür ki** ‘İsâ ‘aleyhi’s-selâm yârenleriyle seyrân iderken öñine bir hınzîr geldi mübârek elin şalub “*mür bi-selâmin*”²⁶⁴ deyü buyurdu

(5b) ya‘nî sağığla yûri geç Ānda hâzır olanlar didiler ki “Yâ Resûlallâh hınzîra böyle demek olur mı” ‘İsâ ‘aleyhi’s-selâm didi ki dilimi katı sözlere lâıyık görmeyüb didüm diyu cevâb virdi Mihrmâniye eydür Her kişinüñ bir ortağı olur pâdişâhların ortağı ‘ağıldır Zîrâ ki cismüñ şâhı ‘ağıldır Ten mülkiyetinde meliklik ‘aqla yaraşur ve taşarruf aqla lâıyıktır ki ‘aqlı kişiyi fesâd karañuluğundan şalâh aydınlığına götüricidir umûr-ı memleket ‘adl üzre istikâmet tutmak ‘aqlı irşâdsüz müte‘azzirdür belki muhâldür Vücûd-ı insânda pâdişâh ‘aqlı olub hall-i ‘ağd ânuñ elinde olıcağ âdemüñ endâmı tâhir ve a‘zâ-i bâtınî melik-i manşûr-ı ‘aqluñ enşârı ve a‘vânı olur Bunuñ gibi leşkere buğz u hâsed düşmeni muqâbil olmağa mecâl bulamayub nâ-çâr fermân-ber-i gulâmı olur Kimin ki bunuñ gibi hâyil düşmenlerini ayağı altına ala saltanat-ı dünyâ ve âhiret müselleme ve müheyyâ olur

Şi‘ir

Hıred-mend gūyend hūd pâdişeh-est

Ki ber-hâş ber-‘âm fermân-deh-est

Hıred-râ ten-i Ādemî leşker-est

Heme şehvet-i ârzū çâker-est²⁶⁵

Hukemâ eydür Kimüñ ki kıtlık vaqıtinde müzâhiri ve düşvârlık vaqıtinde mu‘âvini olsa ‘aql ol varıdan yola tîz halaş bulub gönli murâdına yetişmek ‘âdetdür Ve kimüñ ki meşvereti ‘aql ile ve ‘âkıllar ile ola hergîz peşimân olmaya

(6a) Behrâm-ı İşfahânî eydür Kişinün hünere nâfi‘ olmak baht u devletdendir Devletün hünere kemâl-i ağıldandır Hüner-i emn âsâyiş içre selâmet bulmağdandır

²⁶⁴ Selametle geç.

²⁶⁵ Derler ki akıl sahipleri kendilerinin padişahlarıdır ve havas ve avam herkesin üzerinde ferman sahibidirler. Akla göre insan vücudu asker mesabesindedir. Şehvet ve arzu ise aklın kölesi gibidir.

Selâmet bulmağın hünéri dünyânın cemî⁶ murâdâtı üzre Allâhın rızasını ihtiyâr itmekdendir

Şi‘ir

Kişiden ola râzî İlâhı
Olur ol iki kevnün pâdişâhı
Şu kim hâlık rızasını ide terk
Yapışa nefsinün maşşûdına berk
Fenâ dârında ve dâr-ı bekâda
Eli irmez ânuñ hergiz murâda
Uyan ‘aqla hemişe kâm-rândır
Ki ya‘nî bâkî ‘ayş-i câvidândır
Kişi‘i ‘aql dâyim hayra iltür
Elin âlub rızâ-yı haqq’a iltür
Dem-â-dem Haqq rızasını bulanuñ
Neye ta‘nı kılasın dañi anuñ

Mâdâm ki rûh-ı cism-ârâ hayâtla yâr olub nefis ile hem-nefesdir Elbette çeşm-i cihân-bîne muhtâcdır ki ânuñ nûr-ı başarı mu‘âvenetiyle ‘âlem-i maşşûsâtı müşâhede idüb ‘ömr-i ‘azîzden lezzet alur Eger ol nûr-ı ‘âlem-nümâ olmaya âdem ke‘l-‘adem olur Niteki melikü‘l-muhaqqıķın Mevlânâ Celâle‘d-dîn kâddesellâhu rûhañu‘l-‘azîz **Mışra‘** *“Âdemî dide-est bâkî pust-est”*²⁶⁶deyu buyurmuşdır ki âdem didikleri görür gözdür bâkî a‘zâ bî-kadr postdur Bu kadar kemâl-i ‘izzet ve ‘uluvv-i kadr ki gözde var bu ‘użv-ı şerîfün üzerine ‘aql tafđil ve tercih itmege lâyıkdır ki Hâzret-i ‘İzzet Te‘âlâ şânuhû ‘aqlı âdeme ânuñiçün virmişdir ki

(6b) Bir nesne‘i ki baş göziyle görmeye ‘aql göziyle göre Baş gözi ki var şol manzarına muķâbil olanı görebilür ancak ve nazarına tuş olanı dañi nûr-ı manzarına iletür Nûr-ı ‘aql mu‘âvin olmayıcaķ tamâm idrâk itmeyüb görmemiş gibi olur ‘Aqlın gözi ki var maşşûsât müşâhedesıyla gördüğü gibi mu‘âyenât vâşıtasıyla görür ya‘nî idrâk ider ‘Acem mülkinde sâkin iken ‘Arab diyârındakini temyîz ider ferâset didesiyle görür ve kendüden gizledükleri nesneden birisini kalın perdeler ve ‘arîz hicâblarla setr

²⁶⁶ İnsanoğlu gözden ibarettir. Gerisi kabuktur.

itseler çeşm-i derin-i haşāfeti āña havāle itse ol kişi hicābla örtükleri ‘arz-ı nihāmı şöyle idrāk ider ki bu zāhir göz muḳābelesindeki cām-ı şāfi içinde görinen rengi taḥḳīḳ üzerine teşḥīs itmekde cāme ḥāyil olunmayub keyfīyyet-i rengi idrāk itdügi gibi belki daḥi rūşen Ve bu göz karşıсындаḡı manzūrını kāh olur ki idrāk idemez ‘Aḳıl gözi artuḡını nūr-ı ‘aḳlıla ḳuvvet-i kıyās-ı şayible idrāk ider Niteki Ḥāzret-i Şeyḡ Şāṭibiden rivāyet olunur ki merḥūmuñ gözlerine a‘mālīḳ ‘ārīz olduḡından soñra ol pādişāhına āḡardan mektūb yetişmiş ki maẓmūn-ı mektūbı ta‘cīl üzre bilmek vācib olur mektūbuñ okumasına mensūb olanlar bir yirini taḥḳīḳ üzerine okıyub ḥalledemediler Bāḳī ‘ulemā-i ‘aşra ‘arz olındı hiç birisi ma‘lūm idemeyüb mevzu‘-ı mezkūr şöyle mübhem ḳaldı Ve pādişāh farṡ-ı ḡacrinden ol zārūretde didi ki ḡayf Şeyḡ Şāṭibīnūñ gözlerine ki bu mübhemde

(7a) Bize yār olaydı Ammā yine bu cümlesiyle ānuñ dīde-i ‘aḳlındaki nur-ı ferāsetden ümīdim munḳaṡı‘ olmaz mektūbı ‘arz idūñ şāyed mübārek ḡāṡırı bu müşḳilūñ ḡall-i tedārikine müteveccih olub ānuñ yümn-i kerāmeti ile ḡırmān ḡavfindan ḡalaş bulavuz Şeyḡ Şāṭibī bu ḳāzıyye‘i işidüb kendü ḡammāma yöneldi buyurdı ki bir pāre buz ile mektūbı ḡammāma getürdiler bir zeyrek kātibe didi ki buzı elūñe al ve kāḡıda baḳub ol okınmaz yerin taḡrīr-i kitābeti ne kā‘ide üzerine imlā olınmışdır bi‘ayniḡ benüm arḡamda buzla resm it Pes kātib ol şekl-i ḡarībūñ şūreti ne resme merḡūm ve mūrtesim ise şeyḡuñ arḡasında bozla yazulduḡı gibi ḡaḳīḳat-ı ḡāl şeyḡe ma‘lūm olub murād müyesser oldı Uşda ḳısm-ı evvel ki şeref-i ‘aḳluñ beyānında idi iḡtişār-ı ṡarīḳ üzerine zıḳr olındı **İkinci ḳısm** ‘aḳıl ehlinūñ ḡaşāyil-i ḡamīdesi beyānında idi āña şuru‘ olındı İmdi ‘āḳıllılara gerekdür bileler ki ehl-i ‘aḳılda on ḡaşlet-i maḡmūde ve memdūḡa mevcūd olmaḡ gerek tā ‘āḳıllar zümresinden ‘addolunmaḡa lāyık ola ve eger bir ḡaşlet eksük olursa tamām ‘āḳıl dinilmez Bil ki ‘aḳıl olanda **evvel-i ḡaşlet** Allāḡdan ḳorḡmaḡdır zirā ‘aḳluñ muḡteẓāsı Allāḡı bilmekdir Kişi Allāḡını bildügince ki ḡayy-ı Ḳayyūmdur ve ‘Ālim-i Ḳādirdür ḳorḡusı ziyāde olur Ānuñçündür ki Bārī Te‘ālā celle zıḳruhū kelām-ı şerīfinde buyurur *“inne-mā yaḡşā’llāhe min ‘ibādiḡi’l-‘ulemā’u”*²⁶⁷deyu buyurmışdır Āña kim ‘ilim kapusı açıkdur cemī‘ inden āñun

²⁶⁷ Allah’tan ancak ālim olanlar korkar. (Fatır/28)

(7b) Korkusu çokdur Kişinün ‘ilm olduğınca artuk olur Hâk havfı anda kamudan çok Niteki Hâzret-i Resûl buyurur **“a‘lemüküm bi‘llâhi eşeddüküm haşyeten”**²⁶⁸ bu daği hadîs-i nebevîdür kim ‘aleyhi’s-selâm buyurmuşdır **“havfu’llâhi re’sü külli hikmetin”**²⁶⁹ Allâhdan korkmak cümle hikmetlerün başıdır Allâh korkusundan kuşûrı olanun ‘âkıl ‘âlim deyu da‘vâ itdüğünü teslim itmelü degüldür Pes ‘âkıl ve kâmil olmağun vâzıhası Allâhdan korkmağdur Allâhdan korkmağun ‘ivazı ve hâşılı cennet-i cân-perver ânuñ ârâm-gâhı olmağdur **“ve emmâ men hâfe mekâme rabbihî ve nehâ’n-nefse ‘ani’l-hevâ fe-inne’l-cennete hiye’l-me’vâ”**²⁷⁰

Kime kim ola qorhu olmağ ‘âdet

Bulur ol iki ‘âlemde sa‘âdet

Hüdâ vü rahmet u rızvân-ı cennet

Ânuñdur vire Hâk ‘ilmine haşyet

“Hüden ve rahmeten li’llezîne hüm bi-rabbihim yerhebün”²⁷¹ olur Hâk kendüden qorhana hoşnûd buyurmuşdur niteki rabb-i ma‘bûd **“radıya’llâhu ‘anhüm ve radû ‘anh zâlike li-men haşâ rabbehu”**²⁷²

Göñül bir tıfla beñzer meyl idici

Neye döndürsen ol yana gidici

Çün ihsân vire Rabb-ı âferîniş

Saña fazlıyla ‘aql u fehm u dâniş

Bu tıflı da‘vet râh-ı şavâba

Delîl ol tâ ki meyl ide şevâba

Şağın girecekiken dâr-ı hulde

Elüñle atmayasın ânı oda

Korğanlara bir heybet qor ki halâyıkuñ ba‘zı ândan qorqar ba‘zı utanır Ol ki

²⁶⁸ Allah’ı en çok bilenin en çok korkanınızdır. (Buharî, Edeb/72)

²⁶⁹ Allah korkusu bütün hikmetlerin başıdır. (Hadis)

²⁷⁰ Rabbinin azametinden korkan ve nefsinin arzularını engelleyene gelince işte cennet onun gideceği yerdir. (Naziât/40-41)

²⁷¹ Sadece Rabbinden korkanlar için hidayet ve rahmettir. (Araf/154)

²⁷² Allah onlardan razı oldu onlarda Allah’tan razı oldular. İşte bu Rabbinden korkanlar içindir.

(Beyyine/8)

(8a) Hâlikdan havfetmez anı halâyıkuñ gözüne hor gösterir Eger hük-m-i fermân ıssı dañı olursa kimse āndan korkmaz ve utanmaz Eger cebrile zulmile meşğul olursa müddetinüñ mühleti uzun olmaz Silâl-i kahr-ı Hâk tîz-rek aña zevâl musallaḡ kılur hükminden eṣer qalmaz ednâ kimselerden ānı korkucu eyler Hâdiṣ-i nebevî bu ma‘nî’i nâṭıqdır ki buyurur *“men ḥāfe mine ‘llāhi Te‘ālā ḥavvefe ‘llāhu külle şey’in minhu ve men-lem yeḥaf yuḥavvifu ‘llāhu Te‘ālā min külli şey’in”*²⁷³ Her kim ḥâkdan korkarsa Hâk Te‘ālā mecmû‘ nesneleri andan qorḥudur Kim ki Allâhdan qorḥmasa her nesneden Allâh ānı qorḥudur **İkinci Hâṣlet** ‘Aql-ı ‘azîzi nefis ârzûlarının üzerine ġâlib tutmaḡdur ve ‘aql-ı mürşide kemâl-i istiqlâl virmekdür ki hiç vechile hevâ-i nefse tâbi‘ olmaya Hâzret-i ‘İzzet ‘azze ismühû *“ve lâ-tettebi‘û l-hevâ”*²⁷⁴ deyu buyurmuşdur Buyurduğı emrin imtiṣâl idüb Resûl-i Mihribân ‘aleyhi efḡalü ṣalavâtî’r-Rahmân ḥâzretinüñ *“âfetü’ d-dîni el-hevâ”*²⁷⁵ ya‘nî dînüñ âfeti kiṣi ârzû-yı nefse mütâba‘at itmekdür deyu buyurduğı ḥâṭardan ṣaḡına Pâdiṣâh-ı Rûm ‘Acem ṣâhının elçüsinden su‘âl eydi ki bizi mi fâzıl gördüñ yoḡsa meliküñi mi Elçi didi ki her ḡanḡıñuz hevâ-yı nefse ġâlib ola efḡaldür Her gâh ki ‘aql hevâ ârzûsı üzerine ġâlib ola ekṣer işlerüñ vâḡi‘ olur fermân-ı ilâhiye ve ṣerî‘at-ı Muṣṭafâya muvâfiḡ düşer Bu nesne ṣebât-ı sa‘âdete ve devâm-ı devlete ‘alâmetdür

(8b) Her gâh ki hevâ ‘aql üzerine ġâlib ola kiṣi nefse mütâba‘at idüb eli müslümânların mâllarına ve demleri üzredür Lâ-cerem yavuz du‘â olub esâs-ı mülki ḡarâb olub bünyâd-ı ‘ömri bozılmaḡa yüz tatar **Beyt**

Āña kim ḡaḡ virübdür ‘aql-ı kâmil

Hevâ-yı nefis ānuñ ḡatında bâṭıl

Üçüncü Hâṣlet Sözi râst ve fîkr ile söylemekdür ki Hâzret-i Risâlet ‘aleyhi’s-selâm buyurur ki *“efḡalü l-lisâni lisânü ṣıdḡın”*²⁷⁶ ya‘nî dilleriñ fâzılrağı gerḡek söyleyici dildür Niteki aṣl-ı fıtratda ‘aql ‘azîzdür ḡasâyil dañı ‘azîz olsa gerekdür Gerḡek söylemek gibi ki dünyâda sebep-i ‘izzetdür âḡiretde mûcib-i rahmetdür Bu ki

²⁷³ Her kim Allah’tan korkarsa Allah herşeye onun korkusunu verir. Kim Allah’dan korkmazsa, onu her şeyden korkutur. (Hadis)

²⁷⁴ Arzu ve hevaya tabi olmayın. (Nisa/135)

²⁷⁵ Dinin afeti arzu ve hevadır. (Hadis)

²⁷⁶ Dillerin en faziletlisi doğru söyleyen dildir. (Hadis)

yalancılıktır ‘âkıllara lâıyık degildir ki ma‘lüm idinmeye ki yalanuñ neticesi dünyâda ve âhiretde hacâletdür **Beyt**

Kişi dilini yeldürmek yalana

Yig āndan kim göre lâıyık yılana

Ĥazret-i Risālet ‘aleyhi’s-selām eydür kişinüñ imānı müstaķīm olmaz gönli müstaķīm olmayınca Sözi müstaķīm olmaz dili müstaķīm olmayınca Ĥazret-i Resül ma‘den-i lütf ve menba‘-ı mürüvvetdür her ‘āmmīnün kebīre ma‘şiyetine muṭṭalı‘ olub kereminden yüzine ĥalk içinde eğri baķub taķķir eylemek ‘ādet-i marāziyyesinden degil idi Ammā bir kişinüñ yalanı söylediğinden muṭṭalı‘ olınduğundan soñra āndan şefķat manzarın kesüb ķatına geldiği gibi münevver sīmāsında ĥumret eşerleri zāhir olurdu

(9a) Aşķāba ma‘lüm olurdu ki ol kişiden yalan gelmişdir Bir kimsenüñ şi‘arı rāstlık ve dişarı gerçeklik ola ne iş ki döne dīnī ve dünyevī Allāh Te‘ālā murād üzre rāst idivire Bu gerçeklik vardur ĥaşāyil-i ‘aķıldan bir mu‘teber ĥaşletdir Şaķış iki ‘ālemde daķi ‘azīz ve muķterem ķılır Zīrā ‘aķl-ı ‘azīzün ĥāşsa-i marziyyesindendir ki şāķibini Ĥaķķa ķındurur Allāha da‘vet ider *“ve men aķsenü ķavlēn fe-men de‘ā ilā ‘llāh”*²⁷⁷ kişi’i Allāha da‘vet idenden gökķek sözlü kimse olur mı **Dördinci Ĥaşlet** Her işi tedbīr ile işlemekdir *“et-tedbīrū nişfü ‘l-‘ayşī”*²⁷⁸ ve ĥazret-i risālet penāh ‘aleyhi’s-selām buyurur ki *“lā-‘aķle ke ‘t-tedbīrī”*²⁷⁹ hiç ol ‘aķıldan yig ‘aķıl olmaz ki işi tedbīrle işleye Ĥuşūsā r’ey-i sāyib ve tedbīr-rüşen ıssı kişilere meşveret ile ola **Muĥammed bin Cehm**²⁸⁰ işlerde tedbīr itmek altunı oda bıraķmağa beñzer ki ĝıllu ĝışdan tamām şāfi ve pāk eyler Fıkr-i tedbīr itmedin bī-meşveret ta‘cille iş itmek ĥātun kişilere ‘ādetdür ki gönülleri diledüğüne ve elleri ircek ‘āķibetine nażar itmedin fırsatdır diyüb naķd-ı fırsatı fevt itmezler Lā-cerem nāķışātü’l-‘aķl dimekle şöhret bulmuşlardır Şi‘ir:

Fazl-ı merdān ber-zen ey ĥāl-perest

Z’ān būved ki merd pāyān bī-nevā-st²⁸¹

‘İzzetin ‘ālī ķılub Ĥālķ erün

Ĥadrin alķaķ itdüği ‘avretlerün

²⁷⁷ Allah’a davet edenden daha güzel sözlü kim olabilir? (Fussilet/33)

²⁷⁸ Tedbir ömrün yarısıdır.

²⁷⁹ Tedbir gibi akıllılık yoktur. (Hadis) Tirmizî H.N. 4218.

²⁸⁰ Muhammed bin Cehm es-Semrî: 9. Yüzyılda yaşamış önde gelen fakih ve muhaddislerdendir.

²⁸¹ Ey görünüşe meftun olan! Erkeklerin kadın üzerinde üstünlüğü erkeğin son derece aciz olmasıdır.

uvvetiyle bulmaz er ol rıf'ati

Her kaçan görişse başa'vreti

(9b)

Kuvvet-i 'aqlıdur ey şāhib-edeb

Bil ki ol i' zāza iclāle sebeb

Her ne işe kim ide āgāz eger

Çeşm-i pāyān-bīnile ide nazar

Hüsni-tedbīrle kim itse şabr-ı yār

Hayrile bulur ne maşşūdı ki var

Şular kim nāķışāt-ı 'aql dīndür

Egerçi tiz-çeşmdür tolu kindür

Şu kim bī-şabr bī-tedbīr ide iş

İder kendüzini ol 'avrete iş

Er olan çünkü bula dest-res ol

Zenāna bulsa tiz itmez heves ol

Şu kim tedbīr-i 'aql oldu kanadı

Uçuban togru bulur her murādı

Hāzret-i Resūl-i rāst-güftār *“küllü nāķışin mel'unün”*²⁸² deyu buyurmuşdır Ekşeriya halk eyle kıyās ider ki elsiz ve ayaķsız ve a'mā mübtelālar mel'un olalar Bunların a'zāsında noķşān var idüğü zāhirdir Ammā sultānū'l-muħaķķıkīn Mevlānā Celāle'd-dīn meşnevīde bu ma'nī'i zikr idüb buyurmuşdır Çünkü mel'un hevend **Şi'ir**

Çün ki mel'un h̃and nāķış-rā resūl

Der benī ki lā 'ale'l-a'mā harac

Küfr-i Fir'avnī vü her gebr ü ba'id

Cümle ez-noķşān-ı 'aql āmed bedīd²⁸³

Hāzret-i Risāletīn her nāķış mel'undur didügi mütenāvildir Murād bu maħalde 'aqlı nāķış olanlardır Zīrā a'mālik ve aķsaķlık la'nete sebeb olmayub belki rahmete

²⁸² Her eksik olan melundur. (Hadis)

²⁸³ Hz. Peygamber, noksan kişiyeye melun dedi. Bunu “Âmâya zorluk yoktur” ayeti ile gör. (Bu sözden maksat vucüt eksikliği değil) firavunun ile her kafir ve haktan uzak kişinin küfrü, bunların hepsi akıl eksikliğindendir.

lâyık olmağı Bārī Te‘ālā Kelām-ı Qadīminde zıkr idüb **“leyse ‘ale’l-a‘mā ḥaracün ve-lā ‘ale’l-a‘raci ḥaracün”**²⁸⁴ buyurmuşdur Zīrā ki mübtelā esirgenicilerdir Ammā mel‘ün ol nākış-ı akıl aḥmak

(10a) lardır ki Fir‘avn ve Nemrūd gibi İbrāhīm ve Mūsādan ‘aleyhimā’s-selām bunca beyyināt-ı bāhire ve mu‘cizāt-ı zāhire şadır olduğından soñra ol iki nebiyy-i mü‘eyyed minellāh idüğün bilüb gördi imān getürmek tedbīrinde ‘aқılları nākış olub fikrleri kāşır olduğuyçün dünyāda ḥaқāret ile helāk olub āḥirete imānsuz gitdiler Kişi per-i ‘aқılı pervāz pāy-ı tedbīrle rāst seyr itmeye egrilikde yılana beñzer ki dāyim ser-nigün yüz üzre eyrilikle yiler Çün ol iki ḥaşletden ‘ārī ve maḥrūmdur Toğrılsa bir qarış yürimeyüb nā-çār egrilik ihtiyār idüb yūri yorır Tedbīr-i hidāyet-baḥşıla ‘aқl-ı reh-nümāsı imām-ı muḫtedā idinen sālīk-i şırāt-ı müstakīmüñ taḥrīzi ol yılan gibi ser-nigün seyr idenüñ tevbīhidür Ḥaқ Te‘ālā celle zikruhū buyurur **“E-fe-men yemşī mükibben ‘alā vechihī ehdā emmen yemşī seviyyen ‘alā şırātın müstakīm”**²⁸⁵ Beşinci Ḥaşlet İşi tanışıklıqla işleyüb ve danışığı daḥi tecrübe ehli kişiler ile itmekdür Ḥazret-i Bārī ‘azze şānuhū ehl-i tecrübe kişiler ile itmek kendünüñ rızāsına muvāfiқ olduğuyçün meşveret idenlerüñ taḥşışinde buyurur **“Emruhüm şūrā beynehüm”**²⁸⁶ deyu buyurmuşdur Ve Ḥazret-i Resūl **“ve-lā ḥakīme illā zū tecribetin ve-lā müzāharate evşeḳu mine’l-müşāvereti”**²⁸⁷ Danışığıñ tecrübe ehli kişiler ile ola ol ḳadar fāyideler yüz gösterir ki ḥod-r’ey ve ḥod-pesend olub kendü ‘aқlına ṭayanan maḡrūr ānuñ gibi fāyideleri düşünce göremez

(10b)

Meşveret idrāk huşyārī dehend

‘Akl-hā her ‘aқl-rā yārī dehend

‘Aқıl bā ‘aқl-ı diger dūtā şeved

Nūr efzūn geşt reh peydā şeved²⁸⁸

²⁸⁴ Âmāya zorluk yoktur. Topala da zorluk yoktur. (Fetih/17)

²⁸⁵ Yüz üstü sürünen mi yoksa doğru yolda müstakim olarak giden mi daha hidayet sahibidir. (Mülk/22)

²⁸⁶ Aralarındaki işleri meşveret iledir. (Şûrâ/38)

²⁸⁷ Tecrübesiz bilge, danışmaktan daha güvenilir bir yardım yoktur. (Hadis)

²⁸⁸ Meşveret ile idrake uyanıklık verirler. Akıllar da her akla dostluk eder. Bir akıl diğer akılla yanyana gelince iki akıl olur. Böylece aydınlık artar ve yol ortaya çıkar.

‘Akl yār olıcaķ nūr artuķ olub maķşūd yōni rūşen muşavver ve mūnevver olur ve kısmet-i ‘aķıl mūmkın olub taķsīm olsa biñ kısım olur Ol biñ kısmuñ toķuzyüz toķsan toķuzu Nebiyy-i Kerīm ve Resūl-i Rabb-i Raķīm Muķammed Muştafa da ve yalnız bir kısım cemi‘ benī ādemdedūr Bu ‘aķl-ı kāmıl ıssı nebī bunca kemālātūñ şāķibi Cibrīl-i menzil-i vahy-i Rabb-ı Celīl iken dōrt yārı müşīr ve vezīr idinüb her işi ānlaruñ meşveretiyle işlerdi Lā-cerem her işi şavāb ve her fi‘li rāst ve mūstaķīm vāķi‘ olurdu Pes imdi her işi tecrube ehli ‘aķıl kişilerle işlemek sūnnet-i nebevīdür **Hūkemā** eydürler her nesne ‘aķla muhtācdır her kişiyi bir niçe kerre tecrube itmeyince i‘timād idüb ānuñla meşveret itmelü degildir **Altıncı Hāşlet** Şīrīn-zebān ve hūb-güftār olmaķdur ki eyü kişiler dost-rū ve dil-rübā-hū[y] olur Hāzret-i ‘Alī kerremellāhu vecheh eydür **“men ‘azūbe lisānuhu keşūra ihvānuhu”**²⁸⁹ Kimūñ ki dili tatlu ola ānuñ ķardaşları toķ olur dimiş Seyyid-i Enbiyā Muķammed Muştafa buyurur ki **“men leyyenet kelimetūhu vecebet muķabbetūhu”**²⁹⁰ Kimūñ ki dili nerm-i laţif olsa ānuñ muķabbeti hālķa vācib olur Hāş ve ‘āmm ķatında ķabūl bulub bīgāne ve āşinā āña muķabbet iderler **Mesnevī**

Kişi kim tatlu ola sözi ānuñ

Olur maķbūb hālķa özi ānuñ

(11a)

Şu kim şīrīn-zebāndur hūb-güftār

İdinūr luţfıla bīgāne yār

Acı sözi ki ide kişi mūkerrer

Bile toĝmış ķarındaş āndan ürker

Ķatı söz gelse dāyim bir kişiden

Çaĝırsa cān ilenç virür işiden

Āña kim mürşid-i ‘aķl ola rehber

Āña mūkner degici dil nefesler

Yedinci Hāşlet hayādur hayā īmāndan bir cüz’ durur Her kimūñ ki sīnesinde hayādan eşer müşāhede olınsa elbette sebeb-i ikrām ve mūcib-i ihtirām olur ki īmān nūrındandır ki Rabb-i Zū’l-celāl Hāzret-i ‘Oşmān şāķib-i hayā olduĝıyçün zī’n-nūreyn

²⁸⁹ Dili tatlı olanın arkadaşı toķ olur.

²⁹⁰ Sözü yumuşak olana sevgi vacip olur. (Hadis)

didi **Aristotālīs** eydür Dost idinmek istedüğünde bir kişi'i dost idin ki anuñ hayāsı ola bī-hayālarla dostluk bağlansa tızcek bāṭıl olur Zīrā çok 'ahidleri hayāsuz kişiler az nesne ile şıyub yüzi kīr olur **Beyt**

Şu kim yaratdı Hāḡ ānı hayā-dār

Olur ol cins elbette vefā-dār

Hayāsuzluk kimüñ ki ola zātı

Ṭayanma 'ahdine yokdur şebātı

Sekizinci Haşlet Rıfķıla müdārādur Hāzret-i 'aleyhi efḡalü's-şalavāt buyurur ki *“re'sü'l-'aḡli ba'de'l-īmāni el-müdārātü”*²⁹¹ Ya' nī 'aḡluñ başı Allāha īmān getürmekden soñra ḡalāyıkla ḡüsn-i müdārādur Bunuñ fāyidesi oldur ki her kimse rıfķ u luṭf-nermlık ile ḡüsn-i müdārāyı 'ādet ve şabr-ı vaḡarla tīb-i ma'īšet ḡılmaḡı vesīle idinse dünyādan kemāl-i āsāyış-i tamām naşīb ve āḡiretde şevāb-ı bī-pāyān bulmaḡa

(11b) kendüzini lāyık ve erzānī ider ki Seyyid-i kāyināt ve Server-i Maḡlūkāt buyurur *“men e'āne minküm mine'r-rıfķı fe-ḡad u'ṭıye lehu ḡayru'd-dünyā ve'd-dīn”*²⁹² Mesnevī

Kime ki yār ola luṭf u müdārā

'Aṭāsıdur Hāḡḡuñ ol āşikārā

Bu luṭf ol kişiye olur müyesser

Ki ola dili ḡöñliyle berāber

Dili ḡöñline olmayan muvāfık

İki yüzlü olur adı münāfık

Aña dirler müdārā-yı müvecceḡ

Ki eyü ḡuyundan il ola müreffeh

Ṭokuzuncı Haşlet Allāh için tevāzu' dur Kim ki Allāh için tevāzu' eyleye Allāh Te'ālā anuñ ḡadrini ve mertebesini refi' ider ki Hāzret-i Resūl buyurmuşdur ki *“men tevāḡa'a rafe'ahu'llāh”*²⁹³ Tevāzu' deyu Allāh için alḡaḡlıḡımı iḡtiyār idene dirler Alḡaḡlıḡ ol kişilerden müvecceḡ ve müstaḡsendür ki kemāl-i rif'atla 'ālī-menzil bulmuşdır Gedālaruñ tevāzu'ına i'tibār olunmaz ol mücibden ki dervīşlere tevāzu'

²⁹¹ Aklın başı imandan sonra insanlarla iyi geçinmektir. (Hadis)

²⁹² Kime rıfķ ve yumuşaklık verilmişse ona dünya ve ahiret hayrı verilmiştir. (Tirmizi/Birr-67)

²⁹³ Tevazu göstereni Allah yüceltir. (Ahmed bin Hanbel, 3/76)

‘âdetdir Hâk Sübhânehû ve Te‘âlâ ikrâma lâıyık ve vâcib kılmağı ‘âlimlere ve şerîf pîrlere tevâzu‘ itmekden dünyâ ve âhiret fayidelerün virdüğini Hâzret-i Risâlet haber virüb buyurmuşdır *“mâ ekrame şâbbün şeyhen li-kibrihi illâ kayyeda ‘llâhu ‘aleyhi ‘an kibere sinnihî men yükebbiru ‘llâh”*²⁹⁴ Ya‘nî pîrlere pirligi şerefiçün ikrâm ve ihtirâm idenlere pîr oldukları vaktin Hâk Te‘âlâ ânları hâlâyıkuñ gözine ‘azîz gösterüb ikrâm idici kişilere havâle ide Bu hadîs-i nebevîde iki dürlü işâret vardır Biri ol ki mütevâzî‘ yigitleri Hâk Te‘âlâ pîrlige yetişdürür Biri dağı

(12a)

ol kim pîr oldukları vaktin mükerrem ve muhterem olurlar **Beyt**

Kılur Hâlîk mükerrem ol civânı

Ki tuta muhterem ol pîr olanı

Onuncı Hâşlet Bir iş ki ânı nefis-i emirde işlemek vacîb olmaya ve âña ikdâm itmek halk nazarında müsteħab olmaya hâlî ve mâlı bu ulu ğarażun hâşıl olması olmaya ‘âkıı ânı eylemek kemâl-i ‘âkııla ve ħüsn-i İslâmla mevşûf olmağdur **Hikâyet** Meger zamân-ı evvelde bir pâdişâh-zâdeye ‘Acem mülketinde mülk müyesser oldu İstedi ki bilâd-ı Pârsı teferrüc idüb memâlikine nazar ide Sefere müteveccih olıcağ üstâdından naşîhat taleb itdi didi ki baña bir naşîhat it ki cihânda emn-i ħuzûrla geçüb refâhiyyet içinde kemâl-i âsâyiş-i salţanat sürem ve ħâtimüm ħayr ve ‘âkıbetüm sa‘âdet ile tamâm olub a‘mâlüm âhiretde dest-ğır ola Üstâdı didi ki murâdât müyesser olub tırub şâdıla ħüsn-i ma‘îşet içinde kâm-rânlık el virecek zinhâr ol sâ‘at-ı sa‘idede ħâtıruñı âhiret fikrinden hâlî kılma Baht yâr olub devletün pâydar olduğça şükrüñi ziyâde eyle Fevt olan nesne için ħastalanma ħarâma ikdâm itmege bahadır olma kendü şalaĥuñı kimsenün fesâdında isteme ve özüñi ma‘mûr itmegi kimse‘i ħarâb itmekde arama Tama‘ ve ħırsı ħo ve himmeti ve tedbîrñiñ tut Nefsün rızâsı üzerine Allâh rızâsını ihtiyâr it tâ dünyâda bu ħaşletler vesîlesiyle murâduñı âsânlığla bulub ve âhiretde Hâzret-i Ulûhiyyet

(12b)dergâhına yüz şuyıyla varasın

²⁹⁴ İhtiyarlara yaşlılıkları sebebiyle ħürmet edenlere Allah Teâlâ kendi ihtiyarlıklarında ħürmet edecek birisini takdir edip gönderir. (Tirmizi, Birr/75)

BÂB-I DEVVUM

‘İlm ü dāniş beyânındadır ki dānişüñ haşâyilin beyân ider

Mecmû‘-ı hālka ma‘lûm olmuştur ki cemi‘ âferînişde dānişden şerîf ve ehl-i dānişden ‘azîz nesne yokdur ki bu kirām içündür ‘uluvv-i menzilet ile rif‘at-i derecât naşş-ı İlâhiyyede şābit olmuştur ki buyurur **Ve’llezîne ‘ûtü’l-‘ılme derecât**²⁹⁵ Ve her kime ki Hâzret-i Vehhâb ‘ilim ve hikmet rûzî kıldı Kelām-ı kadîminde Āña çok hayr ulaşmışdur diyü zıkr idüp durur Bir ‘atıyyenüñ ki mādihî Allah ola mevhibet-i celîlenüñ adını hayr diyü âd viren Allah ola āndan e‘azz ve ‘ecell ne ola ki **Ve men yu’tel-hikmete fekad ‘ûtiye hayran keşîrâ**²⁹⁶ Bārî Te‘ālâ hayr-ı kesîr dimekle ‘ilim ve hikmet tahsîn itdügiçün Hâzret-i Risâlet ‘aleyhi’s-selâm hadîş-i şerîfinde **El-‘ilmü kenzün lâ yefnâ**²⁹⁷ diyü buyurur ya‘ni dükênmez genc dimekdür Zîra her nesne ne deñlü çok olursa harçlansa elbette dükênür

Beyt

Ger zerî ki bostānî vü ne nehî be-cây

Ender âyed ‘ākıbet z’ânki be-pây²⁹⁸

İllâ ‘ilim ne kadar harçlansa eksilmez belki dağî ziyâde olur **Hükemâ-i Bârs** dimişlerdür ki mecmû‘-ı eşyānuñ enfesi ve eşrefi ‘ilim ve edebdür

Nefs-i nefis-i celîle-i ‘ilmile müzeyyendür ānuñ fûnûn-ı kerāmât ve đurûb-ı kemâlâtla mütehallî olduğı müsellemdür Ammâ nefsinî ki pîrāye-i ‘ilimden içi hālî ve arāyiş-i dānişden taşî ‘ārî ola dā’ire-i insāniyetden taşradur Ānuñ şûretine ne manşib hüsn fer virür ve ne māl cemāl bağışlar

Kıt‘a

(13a)

Dirler ki māl başladur pâyile

Āña degül ki ca‘d ola müşk-ter gibi

Câh ile mālî câhile gördük yarışdugın

Çul-ı harîr eşekde āna tön-ı zer gibi

²⁹⁵ Kendisine ilim verilenleri Allah çok derecelerle yüceltir. Mücadele/1

²⁹⁶ Kime ilim verilmişse ona çok hayır verilmiştir. Bakara/269

²⁹⁷ İlim tükenmez bir hazinedir. Hadis

²⁹⁸ Eğer bahçe dolusu altın olsa ve yerinde harcamazsan sonunda tükenir gider.

Nūr-i kemālile bezenüp faħrile yūri

Bī-esb ü cāme faẓl-ı gūyende gibi

Minūçihir eydür ‘İlim bir çerağ-ı şeb-i efrūza beñzer ki eger āndan ziyāde biñ rüşen çerāğ-ı meclis-nāb uyandurasın hīç veçhile nūr-ı ziyāsına noķşān ‘ārız olmaz **Hükemā-i Çin** dimişler ki dinūñ ve dünyānuñ arāyişi ‘ilimdür Her nesne ki be-ğāyet girān-bahā olsa ifrātla çok olıcaķ elbette inüb fi'l-cümle ucuz olur İllā ‘ilim çok olduğınca ‘azīzrek olur **Hikāyet** Süleymān peygamber ‘aleyhi's-selām yīle buyurdu tahtını havaya ağıdurup bir şehre indirdi ki kapusunda bir satır varidi Yazılı buydı ki bir rençber bir kişiyē bir gün tamām kulluk itse eciri bir dir[h]em gümüşdür Bir eyü kişinūñ bir ulu kişiyē bir sâ‘at miķdārı eylūgi değse ol sâ‘at miķdārında yetißen eylūge lāyıkdur ki ‘ıvaz yüz dirhem gümüş virile Ammā eğer dīnī ve dünyevī vakt-i fırsatda ‘ilm-i dāniş ile bir demde bir ulu fā‘ide‘i yetişdürene lāyık bahā ve ‘ıvaz ma‘lūm degildür **Hikāyet** Mu‘taşım ki ħalīfe-i Bağdād idi bir gün ehl-i Başraya ħışm itdi Bağdāddan ‘asker çeküp üzerlerine varub diledi ki yağma ve tārāc kılub ehl-i Başra‘ı ħarāb ide ‘Ulemā ve meşāyih-i Başra üçyüzbiñ dinār cem‘ idüb ħalīfeye istikbāl itdiler

(13b) tā günahlarını ‘afv ide rāzī olmadı Başrada "Abdü'r-Rezzāk Şifāhānī dirler bir meşhūr ‘ālim kişi varidi ki Harunu'r-Reşīde irişüb kıatında i‘tibār bulmuş idi Mu‘taşımıñ ħuzūrına yetişüb şenbe‘āne dilekler itdi Ĥalīfe kıabül itmeyüb didi ki var sen cemā‘atunı al gel benüm leşkerüme kıaviş selāmet bulasın mecmū‘-ı ehl-i Başra benüm siyāsetüme müsteħāk olmışlardur ħışmımdan ħalāş bulmak dilerseñ içlerinden çık Şeyħ didi ki yā Emīre'l-Mü‘minīn yigirmi yıldır ki bu şehirde sākinim vakt-i āsāyişde bunlaruñla bile idüm vakt-i miñnetde nice yüz döndüreyim diyüb yine döndi Şeyħiñ cümle mürīdlerinden Ĥāriş-nām bir mürīd şeyħle bile idi ki be-ğāyet faşih ehl-i dāniş civān idi Didi ki yā Emīre'l-Mü‘minīn şeyħiñ şefa‘atini kıabül kıılub bu ħalāyıkıñ günāhını ‘afv it Eğer bu kerre ‘azāb-ı siyāset itmedüm diyü peşimān olursañ ol ma‘nide fermān yine eliñde Ammā şūret-i ħāzabda bunca ħalāyıkā ħışımla kıahruñı ħavāle iderseñ āħir peşimān olursuñ ol vāķit mudārāñ el virmez Zīrā söylenmiş söz geçmiş ‘ömür atılmış ok geri dönmez Bu ħaber ħalīfenūñ göñlüne ħoş eşer idüb ħātırına ħoş geldi Ol kemāl-i dānişine ve icrā-i ħaber-i ħaķda cür‘etine taħsīn kııldı Uşda ehl-i dāniş olan kişinūñ bir nefesinde ħalīfeye ve Başra ħalkına bunca fāyideleri yüz gösterdi **Ehl-i**

Hind demişdür ki kişinüñ şi‘arı ve dışarı fazl u dāniş olmaya ‘avām mertebesindedür ‘Arablar *el-‘avāmu ke’l-hevām*²⁹⁹ demişlerdür Ya‘nī ‘avām dört

(14a) ayaklular gibidür Hāzret-i Nebī ‘aleyhi's-selām anuñıçun buyurmuşdur ki *kün ‘ālimen ev müte‘allimen ev müstemi‘an fe-lā tekün rābi‘an*³⁰⁰ Yā bilici ol yā öğrenici ol yā dinleyici ol şaķın dördinci olma ki helāk olursın Sözi bilen ve sözi dinleyüp añlayan ve öğrenen birlikdedür **Hikāyet** Şultān Melik Şāh rahmetullāhi ‘aleyh Nişābūra yetişdi ki Ramazānuñ yigirmi toķuzı geķmiş idi Huddām-ı Şultānuñ ba‘zı ki rū‘yet-i hilāl şehādetinüñ şerāyıtından ġāfiller idi Ay görünmiş diyū mücerred istimā‘ la haberi havāş sem‘ine irişdürdiler havāş pādişāha haber virür Pādişāh şehre münādilere haber ider ki yarın bayrāmdur **Hāce İmām** Ebū’l-Me‘ālīye haber iderler ki muķtedā-yı halk idi fi’l-hāl münādi getürüb ışmarlar şehre çağırub eydürler ki İmām Ebū’l-Me‘ālī ider ki yarın orūc tutarım kim ki benüm fetvām ile ‘amel ider gerekdür ki yarınki ġün Ramazāndan bilüb orūc tuta şāhib-i aġrāzdan nice kişiler bu kazıyye‘i şultān sem‘ine degürdiler Ammā bī-vech tarīķ üzerine ki işidicek be-ġāyet rencide ola Didiler ki Ebū’l-Me‘ālīnūñ şultānumuza muķālefet itmekden şāfāsı var idüġi bī-şek zāhir oldu ki kendünūñ fetvāsı hūkmi pādişāh hūkmi üzerine muķtārsuz hüccet iken halka bildürmek içün pādişāh ile meşveret itmedin münādīsı üzerine münādi gönderüb nāmūs-ı salţanata kesr virdi Bu ma‘niden ġarażı bī-şek kendüye ta‘zīm virüb pādişāh cenābıñ ri‘āyetinde fāriġ olmakdur Şultāna bu sözler

(14b) eşer itdi bu şive-i heyb salţanata hıffet virdüġin bilüb egerçi rencide oldu ammā nīk i‘tikādlu melik idi ve ‘ulemānuñ ihtirāmında taķşirāt itmeyenlerden idi Bu vechile şöyle müteġayyir-hātır ve münkesirü’l-ķalb iken havāşşından bir kaç mu‘teberlere buyurdı ki varuñ lūtf ve edeble Mevlānā hıżmetin da‘vet idüñ Didiler ki ey şāh ol senüñ fermānuña şunuñ gibi hürmetlik itmiş iken āña bu miķdār iclāl ve i‘tibār dahī niķündür Melik didi ki ānuñ kendü sözün işitmedin özge kişiler sözleriyle ‘ādet-i ikrāmı ol ‘ālimden getürmek olmaz Çün Ebū’l-Me‘ālīyi kıġırdılar başında tecīķa iç ediksiz mücerred paşmaġla sarāy-ı şultāna yetişdürdiler Henüz melik hūzūruna yetişmedin kapudan melike gösterüb didiler ki Ebū’l-Me‘ālī fermānuñı döndürdüġine

²⁹⁹ Avam hevām yani haşarat gibidir.

³⁰⁰ Ya ālim o ya öğrenici ol ya da dinleyici ol dördüncüsü olma helak olursun. Hadis

kanā‘at itmedüğinden sonra bî-hürmetlikde taķşirāt itmeyüp melikler huzûruna bu tavrıla gelmek muṭlaķā terk-i edebdür ki hîç veçhile te‘vîl olunmaz Bu kerre şulṭān ziyāde müteğayyir olub havāşşından bir nice emîn hācib ‘itāb itmeğe gönderdi tā didiler ki şulṭān-ı pîrüz rûze yokdur neden ki taḥfîf idüb huzûrına dülbendsüz ve ediksüz gelürsin Ebu'l-Me‘ālî daḥî bülend āvāzla melike işitdürmek kaşdına didi ki bu sözün cevābın eyle gerekdi ki pâdişāh benüm aғzumdan işide Hācib şāyed tamām ‘arz itmeye diyü pâdişāhdan destur olub girdi ve didi ki ey pâdişāh-ı İslām bu libāsla ki devlet işigine geldüm namāzı daḥî bu libāsla kıluram Bir libās ki Melikü’l-mülûk ‘azze şānuhû

(15a) hizmetinde giyile melikler hizmetine ānuṭla gelmek cāyizdür Ammā ümerā-i zamān ve pâdişāh-ı rûzigār bu ‘ādeti ḳomışlardur ki bu şifāt ile melikler ve şulṭānlar huzûrına varmaḳ edeb eksüklüğindendür Bu āyîn-i melikāne ma‘lûmumdur istedüm bu ḳānûnı ri‘āyet idem ammā ol vaḳit ki baña şulṭānumdan fermān yetişdi bu libāsla idüm ḳorḳdum evüme varub ‘imāme şarınup edik geyince eğlenem Adum bu ḳadar te‘hîrle ol ṭā‘ife defterinde yazıla ki şulṭānlarına ‘āşî olmuşlardı Şimdiki ḥālda başum ḥafif ‘imāme ile ve tenüm bu libāsla örtülüdür ve eğer baş açık ve yalın ayak ancak bir mirzle oturmuş iken pâdişāh eşiğinden ta‘cîl diyü da‘vet olınsam hemān ol şüretle gelürdüm āndan ḳorḳub ki pâdişāh ḥükminün itā‘atında bir nefes te‘hîrle ferişteher ḳatında töhmeye lāyık olub Ebu'l-Me‘ālî şulṭān-ı ‘ādilün emr-i vācibü'l-imtişāl ri‘āyetinde taķşirāt idenlerden olurdum Melik Şāha bu söz hoş geldi ve didi ki şelāṭine itā‘at vācib iken benüm münādīmün üzerine münādî ḳoyub niçün muḥālefet itdün Ebū'l-Me‘ālî eydür Her ne ki fermāna müte‘allıḳdur bize vācibdür ki şulṭāna muti‘ olavuz Ve her ne nesne ki fetvāya müte‘allıḳdur şulṭāna gerekdür ki bizden sora Şulṭān Melik Şāh bu ḥaberleri işidüb Ḥātırı feraḥ ṭoldı Ebu'l-Me‘ālî nüvaht idüb ihtirām-ı tām ile evine gönderdi Pâdişāhların beḳā-yı baḥtına ve devām-ı devletine lāyık olmağa sebeb ‘ulemāyı hoş tutup şerîf ḥātırlarını

(15b) dā‘imā ri‘āyetle nüvaht ide ṭurmakdur Ve ḥaşre dek bâḳî ve pāyende olup neslen ba‘de neslin mîraş ḳılacaḳ sa‘ādet-i sermedî oldur ki pâdişāhlar cānlarından sevgülü oğullarını ‘ulemā-i şāliḥ hizmetinde mülāzim ḳılalar ve ‘ulemā-i ‘āmil hizmetinde ihlāşla mülāzemet itmek faḥr-ı dîn ve dünyā bulalar **Hikāyet** Hārûnu'r-Reşid Me‘mûnı ve Muḥammed Emîni ki oğullarıdır Kisā‘iye ‘ilm öğrenmeğe virmişdi Bir gün

manzaradan nazar iderken gördi ki Kisâ'î yerinden kalkınca fi'l-hâl Me'mûn ve Muḥammed Emîni ilerü yürüyüp üstâdlarının yaşmağını öniñde qodılar Ḥalîfe ta' accüb idüb didi ki kimdür ki ol zamân ḥalkının uluları âña ḥizmet ider Ḥâzırlar didiler ki yâ Emîre'l-mü'minîn Kisâyîdür ki şultân-zâdelerün üstâdıdur melik-zâdeler 'ilim şerefine ve üstâdlar ḥürmetine ol 'azîzü'l-vücûda ḥürmet iderler bu ḥaberler Kisâyînün sem'ine yetişdi ḥalîfeye didi ki yâ Emîre'l-mü'minîn **ve lev künte ma'ahüm le-kâne ḫalîlen**³⁰¹ Ya'nî eger sen daḥî ânlaruñla bile az olurdu sen de iderdün **Li-ennî ürebbî ervâḥahümâ ve ente türebbî ebdânehümâ**³⁰² Ben ânlaruñ cânlarına terbiyet iderin sen tenlerini beslersin demek olur Ehl-i ma'rifet-i dâniş dimişlerdür ki kim ki ma'rifet ile mevşûf olmaḫ dilese gerekdür ki on ḥaşleti kendüye şi'âr ide **Evvel Ḥaşlet** Oldur ki 'ârifem diyene gerek kim ol kendüyi bile ve kimse 'aybın görmeye Kendü nefsinî bî-'ayb bile hemîşe ol ma'yûbdur **İkinci Ḥaşlet** Ehl-i dâniş şöḥbetini özge ta'ife şöḥbetinden nâfi' bilüp ânlaruñ muşâḥabetine raḡbetle mülâzemet

(16a) ide **Üçüncü Ḥaşlet** Kendünün kuvvet-i tedbîrine ve hüsn-i re'yine i'timâd itmeye belki ehl-i dânişden isti'ânet taleb ile meded idüb meşveretini erbâb-ı ma'rifet ve ehl-i ḥikmet ile ide **Dördüncü Ḥaşlet** Söz söyledüğü vaḫtın söyleyicek sözinde menfa'at zâhir olacağını bilmedin söylemeye ve menfa'at zâhir olıcaḫ sözi dirîğ itmeye söyleye **Beşinci Ḥaşlet** Kimesneyi kerrât ile tecrübe itmeyince i'tikâda lâıḳ görmeye **Altıncı Ḥaşlet** Câhilün dostluḡına inanub mu'âvenet ummaya Şâyed cehl vesîlesiyle bir iş ide ki mazarratı menfa'atından ziyâde ola **Yedinci Ḥaşlet** Nâ-dândan ıraḡ olmaḡla Allaha yaḫın olduḡın bile **Sekizinci Ḥaşlet** Her kişîye az söyleyüp çok ḥışm itmeye zîrâ bu daḥî bunuñ yaramaz ḥüylü olmaḫdan gelür **Tokuzuncı Ḥaşlet** Dostlaruñ eylûğine 'ıvaż eylûk itdüğü gibi yaramazlaruñ yaramazlıḡına daḥî eylûk iderse peygamberlere teşebbüh itmiş olur **Onuncı Ḥaşlet** Dâyim kendünün ḥâlini teftiş ide ḫanḳı fi'linden netîce ve 'ıvaż eylûk yolu gelmişdür ol fi'lini ziyâde ide Yaramaz fi'linden fesâd ve şer gelmek ihtiyâtından şaḫnub terk ide **Ehl-i dâniş** dimişlerdür ki mâldan 'ilim yigdür Egerçi mâl dünyânun metâ'-ı mütenevvi'i ve zehârif-ârâyiş gönüller maḥbûb düşmişdür ki mâl bezl itmekle dünyâda âsâyiş-i refâhiyet ile 'ayş ü 'işret ve sürür-ı râḫat yüz

³⁰¹ Sen de onlarla beraber olsaydın yine az olurdu.

³⁰² Ben onların ruhlarını sen ise cesetlerini terbiye ediyorsun.

gösterür Ve hem māl bezl itmekle āhıretde ābād idüp yarınki gün için hayrıla zāhıre idinmek olur Bu cümlesiyle ‘ilmüñ māl üzerine nice fāzıllık

(16b) vardur beşini zıkr idüp bâkîsin terk idelüm **Evvelâ** Oldur kim selâtın-i rûz-i gâr ve her pâdişâh-ı kām-kâr ehl-i dāniş mu‘teber tutup ‘ulemâyı muhterem ve mükerrerem dutmağda mübâlağa ile ri‘āyet itmegi kânûn-ı melikânelerine münāsib ve āyın-i şāhânelerine muvâfık göre gelmişlerdür Ammâ māl-dâr tâ‘ifesinüñ hâli bunuñ ‘aksinedür ve māl çoklar dahî mälların saklamak için pâdişâhlara ve hizmet-kârlarına hizmet idegelmişdür **İkinci** ‘Ulemâ ‘ilim vesilesiyle ekşer haţâlardan masûn u mahfûz ve belâlardan fâriğ-eymenlerdür Mällu kişilerin hâli bunuñ ‘aksinedür Başları ve cânları māl ucundan haţar muğberlerinden ve âfet ma‘razlarından hâli degüldür Mukîm iken bî-hûzur ve bî-āsâyiş geçerler ve müsâfir olıcağ el-‘iyâzü billâh **Üçüncü** Mālî ki işrâf üzerine ifrâţla harç olınsa kûh-ı kâf dahî olursa tîz fenâ bulur Ammâ ‘ilim ne kadar harçlansa ol kadar ziyâde olup artar **Dördüncü** Eger veķâyî‘-i rûzigârdan bir hâdişe yol bulursa māl fenâ bulub şāhib-i māl müflîs ve derviş olur Ol meşakķatler ki māl hakkında çekmişdür zāyi‘ olur ‘İlmüñ hâli bunuñ ‘aksidür ki ‘İlim ‘âlimden hergîz ayrılmaz eger cemî‘ ‘âlem cem‘ olsalar ki bir ‘âlimüñ hâtırından bir mes‘eleyi mahv ideler mümkün olmaz **Beşinci** ‘ilim ki var dünyâda ğâliben sebep-i fevz-i necât olur āhıretde māl ekşer ‘azâb ve ‘uķûbet olur Ve ‘âlimüñ hiç mālî olmasa ‘ilim vesilesiyle māl hâşıl idebilür Mālî olub ‘ilmi ve kitâbeti olmayanuñ mālîla ‘ilim hâşıl itmesi

(17a) müte‘azzirdür ‘ilim dünyâda ulu sermâyedür ‘ilim ‘uķbâ gözli pîrâyedir

Beyt

‘İlimdir iki cihânda âb-ı rûy

‘Āķıl isen ciddile ol ‘ilm-cûy

BĀB-I SEVVUM

Cehil takbîhindedir üçüncü bâb nādānlık beyânındadır

Bu bâb üç nev‘ üzerine münhaşırdır **Evvel** nādānlığı zem itmektedir **ikinci** nādānlığın ‘alâmeti beyânındadır **üçüncü** nādān kaçmak beyânındadır **nev‘-i evvel** hâzret-i risâlet ‘aleyhi’s-selâm buyurur *La fakre eşeddü mine’l-cehli ve lâ mâle a‘vehu*

*mine'l-‘aql*³⁰³ demek olur ki cehilden kıtraq yohsulluq yokdur ve ‘ağıldan fā’ideli māl yokdur ‘arab ider *lā dā‘e a‘yāhu mine'l-cehli*³⁰⁴ ya‘nī hīç cehilden derd-nāk derd yokdur Hāşim İşfahānī ider üç bölük tā‘ife vardır ki dāyım hātırları perīşāndır **evvel** bir cāhil ki ‘āqıl ile bilmek çekişir **ikinci** bir za‘īf kişi kuvvetlü düşman ile muqābele ve muqavemet kaşdın ider **üçünci** bir dervīş ki ğanī koñşuyla mu‘arız olur ba‘zı hūkemā dimişlerdir ki cehil gözsüzlükden müşkil-rağ ziyānlu-rağdır zīrā gözsüzler bilmediği yola gitse kuyuya düşüb cismi helāk olmağ korchusı var ise cāhil dahī dünyāsı ve āhiretiyle varub ebedī helāk olmağ korchusı vardır ki *men kāne fi hāzihi'l-a‘mā fe-hüve fi'l-āhireti a‘mā*³⁰⁵ dır nādān hemīşe ehl-i dānişe düşman olagelmışdır Hāzret-i ‘Alī kerremallāhu vecheh buyurur ki *el-merru ‘aduvvün li-mā cehilehu*³⁰⁶ ya‘nī kişi bir nesneye düşmandır ki ānı bilmez

(17b) Mümkün değıldür ki cehilden bir hoşça eşer zāhir ola eğer mümkün imişse ibtidā’i ‘ālemden tā bu ğāyete deñlü gelen faşihlerden birisi kuvvet-i feşāhatle mecāl bulup cehil bir nev‘ haşlet-hūyıla añalırdı mümkün olmadığı cihetden mezimmet-i cehilde takşīrāt itmemişlerdir zīrā **Baṭlamyus** hākīm ider eger nādāna sa‘ādet müsā‘ade idüb bir kaç gün iqbāl muvāfaqat idülünse nādirü'l-vuķū‘dur aña göñül bağlamalı değıldür ğālib-i hātimesinde hātimet havfı vardır **Baṭlamyus** hākīm ider ki üç nesne levāzım-ı cehildendür **evvel** kişi kendüyi bī-ayb bilmek zīrā noķşāndan münezzeh olub sıfāt-ı kemālle mevşūf olmağ Allāhındır ve ‘işmet-i enbiyānındır bākī ādemīler ‘ayıbdan hālī degillerdir **ikinci** kendüye müteveccih olmuş menfa‘ati taşavvur-ı haṭā ve kıyās-ı fāsīd ile mazarratdır diyü elinden çıkan gide **üçünci** kendünün kuvvet-i dānişine mağrūr olub bilüsine dayana ve eyemen ola **mü‘eyyed** eydür kim ki kendünün kuvvet-i dānişine i‘timād ide gerdiş-i rüzgāruñ mekrinden ve dānişin tā’yībinden hīç haberi yokdur **Kaykarāvus** hākīm eydür Cehlün beş ‘ālāmeti vardır **evvelā** bilā-mūcib ve bī-sebeb bir kimseye kaçımak bu ma‘nā be-ğāyet kabīhdir zīrā izhār-ı ‘ayba ve yaramazlığı fāş itmege sebep olur **ikinci** söz söylemek bir vākitde ki ol sözden fāyide zāhir olmaya ya‘nī diñlenmeyecek söz söylemekle kendüyi hafif ve bī-ķadr düşürmeye

³⁰³ Cahillikten daha şiddetli fakirlik ve akıldan daha değerli mal yoktur. Hadis

³⁰⁴ Cahillikten daha kötü bir dert yoktur.

³⁰⁵ Bu dünyada kör olan yani hakkı görmeyen ahirette de kördür, İsra/72

³⁰⁶ Kişi bilmediğine düşmandır.

üçüncü rāzın eyitmek bir kişi katında ki ānı şınamış ola **dördüncü** ifrātla bī-inşāf olmak ya‘ nī eylük iden kişiye

(18a) ‘ivaz yaramazluk itmek **beşinci** her kişi’i maḥrem idinüb temelluk-ı zāhiresine maḡrūr olmaḡdur Ḥazret-i Risālet ‘aleyhi’s-selām buyurur ***el-ḥazeru min ḥusni’z-zan***³⁰⁷ ya‘ nī kemāl-i ihtiyāt oldur ki her kişiye ḥusn-i zann lāyık görmeye meger ki kerrātla şınamış ola cehlün ‘alāmet-i vāzıḥası cāhillerün muşāḥabetinden şafā bulmaḡdır zirā cāhil muşāḥib olmaz illā yine cāhil ile cāhil ehl-i dāniş ile muşāḥib olıcaḡ ef‘āl-i ḡabīḥasından ve a‘māl-i reddiyesinden incinüb her ḡangı nā-şāyestesine ‘arīf müte‘arız olub ol ḡareketi red ve ol fi‘ili terk it dise cāhil yā ‘inād ile mütemerrid olur yā żarūrī müfāraḡat ihtiyār ider nā-dān ṭā’ifesiñün müstemirr ‘ādetleridir bir nice dünyāda dünyevī fesāda varub şalāḡa getürdüm diyü fāsīd ḡayāl ve bāṭıl kıyās idüb ol ḡanna şād olmaḡ şol jengi gibi ki meh-rūlar arasında yürimekte men‘ itmeseler kendüyi ānlardan birin şanub kerīḥ liḡāsın ānlarun nazarına lāyık görmeḡe kanā‘ at itmeyüp belki manzar-ı mekrūhiyyesiyle anlara nāz ider **Aristoṭales** ḡakīm eydür: beher-ḡāl nā-dāndan ictināb itmek lāzımdır ki ṭabī’atı ṭabī’atden çıkarır nefsi insānı Ḥaḡ Te‘ālā ḡabri yaratmışdır ki hem-nişinden şıfāt cezb ider anuñçundur ki Nebī ‘aleyhi’s-selām buyurur ***el-vaḡdetü ḡayrun min celisi’s-sū***³⁰⁸

Beyt

Hest tenḡayī biḡ ez yārān-ı bed

Nīk bā-bed çü nişined bed şeved³⁰⁹

Yaramaz yoldāşdan yalnızlık yigrekdir

(18b) Eyü kişiler yaramazlar ile muşāḥib olıcaḡ yaramaz olmaḡ ḡavfı vardır

Beyt

Ger nişined ferişteh bā-dīv

Vaḡşet āmuzed ü ḡıyānet rīv³¹⁰

Ehl-i din dimişlerdir ki ***muḡāṭa‘atü’l-aḡmaḡı ḡurbetün ilāllāḡ***³¹¹ aḡmaḡdan inkıṭa‘ Allāḡ ḡazretine yakınlıḡdır ***en-nażaru ilā vechi’l-aḡmaḡı ḡaṭi’etün***³¹² aḡmaḡ

³⁰⁷ Tedbirli ve basiretli olmak her kişiyi ḡusnū zanna layık görmemekdir. Hadis

³⁰⁸ Kötü arkadaşla oturmaktansa yalnızlık daha hayırlıdır. Hadis.

³⁰⁹ Yalnızlık kötü arkadaşlardan iyidir. İyi, kötü ile oturunca kötü olur.

³¹⁰ Eğer melek şeytanla otursa vahşet, hainlik ve hile öğrenir.

³¹¹ Ahmakla ilişkiyi kesmek Allah’a yakınlıktır.

yüzine bakmak hata'dır ahmağın izine başmak hata'dur diyicek ma'lûm oldu ki 'âkıllıñ yüzine bakub ol şerîf kişi'yi dost idinmek tâ'atdır bir tâ'ife ki bağı-ı dalâletde ve baħr-i ma'şiyetde ser-gerdân yürüdügüñden haberi olmaya ol hâlde ânı tarîk-i haqq'a da'vet ider mürşid-i hâdînüñ naşihatini qabûl itmeyenden eṭṭâ kim ola ki ânuñ haqqında dinmiştir ki *nâşihu'l-câhil ke-vâ'izi's-sekrân*³¹³ cahile naşihat etmek serhûşa öğüt vermek gibi 'abesdür

Beyt

Kişi ki süst ola idrâki anuñ
Anuñ pendinde yorgurma zebânuñ
Yiglemez câhil aşlâ ħurmetile
Naşihat âña zillet dürletile

BÂB-I ÇEHÂRUM

Söz âdâbın bildürür

Bilgil ki Haq te'âlâ 'azze şânuhu dili cümle kudret-i 'acâyibinden yaratmıştır dil gerçi şûretde bân-ı hafîf etdir ammâ haqîkatde ne deñlü 'azîm ve kebîr var ise dil âsânlığla 'ibârete getürür belki dil 'aklıñ nâyibidir ve her nesneniñ 'akıl 'ilmine muhîttir diliñ taşarrufı altına girür eger menfa'at ve eger mazarrat ki 'âlimde şâdır olur ekşeriniñ menşe'yi ve mebd'e'yi dildür eyle olduğı taḳdîrce 'âqıl gerekdir ki dilini zarar mütevellid olıcaḳ sözlerden şaḳına ve gücü yetdügi

(19a) kadar diliniñ işlâhına meşḡûl ola tâ ki dilinden dâyim ħayırlı ve menfa'atlü neticeler şâdır olub dünyâda sözleri emn-i râḫat ve âħiretde müceb-i 'afv-ı raḫmet ola ħazret-i rasûl-i kerîm dillerinin şalâhına sa'y iden qavmiñ haqqında du'â idüb buyurur *"rahîmallâhu men aşlaḫa lisânehû"*³¹⁴ ya'ni Haq te'âlâ raḫmet itsün ol mü'mine ki dilini işlâh ider kişi dilin şaḳlamakda taḳşîrât idicek işbu tehdîde lâyıḳ oldur ki rasûl-i rabbi'l-'âlemîn buyurmuşdur *"hel yüktebû'n-nâsû 'alâ vücūhihim ev 'alâ menâzirihim illâ ḫaşâyili elsinetihim"*³¹⁵ ya'ni kişi'yi yüz üzerine veya burnu üzerine

³¹² Ahmağın yüzüne bakmak hatadır.

³¹³ Ahmağa nasihat eden, sarhoşa vaaz eden gibidir.

³¹⁴ Allah dilini ıslah edene merhamet etsin.

³¹⁵ Kişi vechi ya da görünüşü ile değıl, dilinin hasletleri ile günaha uğrar.

düşürmez illâ diliniñ belâsı hâşıl kişiniñ şeref-i nuқаtı feşâhatledir ekşer âferîneş üzerine mu‘azzez ve muhterem olduğı işbu beytden ki töhmetden ğâfil olmalı degildir şeyh Sa‘dî demişdir

beyt

Be-nuṭk âdemî bihter ez devâb

Devâb ez tû bih ger ne-gûyî şavâb³¹⁶

ya‘nî âdemiñ dört ayaklı cānavarlar üzerine fazileti sözüyledir dört ayaklı yegdir andan ki sözü rāst ve şavâb söylemez dil ma‘şiyet şahrāsında seyr-i şayâhat itmege nice kâdir ise tâ‘at deryāsında seyâhat itmek daḥi qavīdir nitekim ‘ibâdetde ferâhkâmdır dâlâletde daḥi menşe’ lisândır eger mevcûd eger ma‘dûm eger maznûn eger mevḥûm eger muḥayyel eger ma‘lûm mecmû‘unda diliñ daḥli vardır sâyr a‘zâdan birisi ki çeşm-i çeḥâbîndir temyiz-i elvâna ve teşḥîş-i eşḥâşa maḥşûşdur Ancaḳ eger kulaġa idrak-i ni‘amât ve iḥsâs-ı aşvâta mensûbdur eger meşâme fark-ı

(19b) ravâyih maḥşûşdur ve bâkî havâsdir daḥî hemçünân ammâ diliñ bu zıkr olanıñ mecmû‘unda ‘umûmen şümûlî ve temâyüli ma‘lûmdur eyle olsa ıtlâḳ-ı zamân-ı lisân ki erḥâş-ı ‘māndır insānı bir varṭaya bıraġa ki andan ḥalâş müte‘azzırdır pes bunun gibi tîz cünbüş seri‘u‘l-ḥareket ‘uzvuñ dizgünin elden ḳomalı degildir ey mü‘min-i şāḥib-i inşāf mühezẓib-i aḥlâḳ-ı pākîze evşāf ba‘z-ı şaḥābe şāfi ‘aḳideniñ dilārāmında ġayy-ı laṭife baḳ ki ne buyurmuşdur : *“ḳāle inne’r-racūle yūkellimūnī bi’l-keḷāmi li cevābiḥi eşḥā ileyye mine’l-mā’i’l-bāridi ile’z-ḳam’āni fe’etruku cevābehū ḥifete en yekūnu faẓlen”*³¹⁷ demek olur kim kişiler var vecihū’l-keḷāmdururlar nîzām oldur ki sözlerine cevâb virmek ola cevâbına ol ḳadar arzular çekerler ki teşneler zülâl-i yāre müştāḳ olduğı gibi biz cevābların terk ideriz Fazla keḷām ḥavfından ḥācet miḳdārından ziyāde söylenen söz ki aña faẓla dirler mālāya‘nî gibi mezmûm olduğıyçündür ki Ḥazret-i risālet-i ‘ām buyurur *“ṭūbā li-men emseke’l-faẓl min lisānihi ve enfaḳa’l-faẓl min mālīhi”*³¹⁸ demek olur ki sa‘âdet anuñ ki dilinden faẓla sözleri imsāk ider, mālından

³¹⁶ İnsan söz ile dört ayaklı hayvandan daha hayırlıdır. Eğer doğru söylemezsen hayvan senden hayırlı olur.

³¹⁷ Dedi ki: benimle konuşan ve susuz kalmış kişinin soğuk suya duyduğı özleminden daha ziyade cevaba iştah gözetken kişiye, lüzumsuz laf korkusu ile cevap vermem.

³¹⁸ Sözünden fazlalık olanı tutan ve malından fazlalık olanı sadaka verene müjdeler olsun.

ziyādesini Allāh yoluna infāk ider ammā şimdiki zamānıñ kavmi işiñ ‘aksini ihtiyār itdiler, mällarınıñ fazlasını muhkem imsāk etdiler dillerine fazla sözleri ferāvān iderler

kıṭ‘a

Ol diliñ sākisi her bir söze kim şuna kadeh

Bulur ancak tā ebed ol nūş-dār dūn feraḥ

(20a)

Şaḳın ol sākī-i cān-efzā-yı dil-beri perveri

Men‘-i şādī iken olur ma‘den-i ḥüzn teraḥ

Ḥaḳ te‘ālānıñ ḥazāyin-i kudreti nefāyis-i fāḥir ve cevāhir-i celilü’l-ḳadrden tolu iken söz ki var kendü ḥazretinde ‘aziz olduḡuñ ‘izzetlü peygamberlerine söz viribdi ki Ḥazret-i risālet-penāḥ buyurur *“Ḥarfı’l-ḳur‘ān ḥayrun mine’d-dünya”*³¹⁹ kişi ne deñlü şāḥib-i cemāl olsa sözünde ḥüsn olmayıcaḳ ḥüsn-i şüret anuñ ‘izzetine sebep olub sa‘ādet idemez ammā ḥüsn-i şüretde ḳusūr olub dil-i faşih-i belig kendü suḥan-ārā olsa her yerde elbette ‘aziz ve muḥterem olur dimişlerdir ki nebiy-yi cemilü’l-cemāl ve rasul-i lezizü’l-maḳāl ‘aleyhi’s-selām buyurur ki *“Cemāletü’r-racüli feşāḥatü lisanihi”*³²⁰ demek olur ki adamıñ güzelliḡi diliniñ feşāḥatidir Ca‘fer-i Şadık raḡiya’llāhu ‘anh *eydür “[mā] En‘ama’llāhu ‘alā ‘abdiḥi ni‘meten ekşere mimmā a‘ṭāhu’llāhu fi’l-lisāni feşāḥaten ve fi’l-kelāmi ḥalāveten”*³²¹ ya‘ni demek olur ki Ḥaḳ te‘ālā ḳuluna andan artuḳ ulu ni‘met virmemişdir ki diline feşāḥat ve kelāmına ḥalāvet baḡışlaya, ki dimişlerdir **şi’r**

Ḥālīḳ kimiñ ki virdi feşāḥat lisānına

İder du‘ā kelāmın işiden revānına

Nuṭḳ-ı faşih işine lāyīḳ ki ola ḡulām

Cevher kelām-i pākine sükker dehānına

Şaḥş-ı belig kim suḥan-ārā ola ānuñ

Şāyeste ‘izz u cāḥ oldur elbette şānına

İder server-i ḳalble menşe’i āferīn

Luṭf-i suḥan kimiñ ki virür zevḳ cānına

³¹⁹ Kuran’ın harfı tüm dünyadan hayırlıdır.

³²⁰ Adamın güzelliḡi dilinin fesahatindendir

³²¹ Allah bir kuluna, diline fesahat ve sözüne tatlılıktan daha büyük nimet vermemiştir.

Olsun hemîşe tûṭî-i ḳudsi gibi ‘azîz
Sükker-şikenlik ögrede kim ki zebânına
(20b)

Güftâr-ı dil-keşiyle viren ‘aşrına şeref
Ger nâz iderse bân-ı şerâhil zebânına
Taḥsîn her nefesde hezârân ol kesîñ
Naḳş-ı beyânına dâḥî ḥüsn u beyânına

bir şıfat-ı memdûḥa ki ḥulâşa-i mevcûdât ânuñla kendü naḳş-ı şerîfini şaḳlayub daḥî “ene efşahu” diyu buyurur ândan maḳbûlraḳ ne şıfat ola **ḥikâyet** dimişlerdir ki ‘Azudu’d-devlet adlu şehinşâh ibn-i fûdek bir kişi’i Rûma elçilige göndermişdi ki mezkûr ibn-i fûdek ol zamânda ḡâyet faşîh idi Rûm meliki anuñ feşâḥatin gördi ve ḥüsn-i tekellümde ḳudretine nazar idüb şîrîn zebânlığın begendi ve kendünün daḥî memleketinde bir keşîş var idi zîrek ve suḥan ferâḥ kişi idi ve ḥîn-i muḥâverede ḥüsn-i ḥiṭâba ve redd-i cevâba ḳâdir idi ânı da‘vet idüb buyurdu ki yarın elçiyle seni ḥuzûrumda muşâḥib ḳılurum kemâl-i himmet ile niyet âña bağla ki elçiniñ sözünü münâsib maḥalde rûşen dillerle tezyîn idüb ḥacîl düşüresin âsitânem mülâzımlarına sözde her vecihle ḡâlib olub birinde muḥâl[mecâl]-i mükâleme ḳalmadı ve ḳapum ḥalkının her birisini şıdı eger ol bu yerden gerden firâzlıḡla gitmelü olursa ḥâtıruma elbette gerd-i ‘ârız olur diyu keşîşi temâm-ı germ ḳıldı keşîş daḥî melik tarafından iltimâs işidüb feraḥ ve şâd beden ḥâtır-a-i küşâde ve zihni rûşen oldu pes âyîn-i emîrâne arasta melik a‘yân-ı mülkü’l-celîle hâzır olub keşîşe tamâm-ı iḳdâm ile kemâl-i iştiyâḳde göz diküb âña muntaẓır

(21a) ki elçiden bir zelev eşercigi zuhûr bulursa ki fi’l-cümle mu‘ârazaya mecâl el vire taḳşîrât itmeyüb elçi’i melâmet ide hele söze şürû‘ olunub münâsebetiyle nevbet elçiye degicek baş-ı muḳaddimât ile ḥüsn-i tertîb ve luṭf-i terâdüf üzerine kelâmına bir vaz‘ -ı zîbâ viridi ki âdâb-ı muḥâvere’i ḥıfẓ idüb siyâḳat ṭarîḳin ri‘âyet idenlere medḥal-i sebîlin temâm-ı ihtimâm ile sedd idüb mecâl-i i‘tirâz ḳomadı müzeyyen elfâz ve müstaḳîm ma‘nâ ile söz maḳşûdun temâm-ı işbâ‘ üzerine edâ etdügünden soñra ya‘ni kelâm-ı dürer nizâm ol meclisde ṭav‘an ve kerhen her âyine irtizâ bulduḡundan soñra keşîş-i bî-dîn ḡurve-i ḥayret iken farṭ-ı ḡayretinden za‘îf münâsebetle söze şürû‘ idüb

didi ki ey rasûl-i melik sözün peygamberünüzün hâtonu kazıyyesi nice idi elçi didi ki bizim hemân peygamber hâtonun kazıyyesi sizün peygamberünüzün anası kazıyyesine beñzer melik-i rûm bu haberi işidüb ve bâkî a‘ yân-ı melik ânda hâzır idi mecmû‘ -ı hacîl ve şeremsâr ve serengün-i efgende oldular **Bukraḫ hakîm** eydür ayağı taynub düşen kişi yine kalkabilür ammâ dili taynub düşen girü kalkamaz **beyt**

Şîr-şifat mu‘înî olur rûḫ-i quds anuñ

Ki dil gâzâsın ide ‘ Ali ve ‘ Ömer gibi

Cerâhatü’l-lisâni lehâ iltiyâm

Ve lâ teyâm bi-cerḫi’l-lisân

Señü zaḫmı öñler dil zaḫmı öñlemez

ve kelâm-i pāk laṭîf vaḳitde söylense qabûl olur eger bî-vaḳt söylense dürr-i yekdâne

(21b) olsa daḫi qulaḡa girmez ve söz söylenen kişiniñ mertebesine münâsib gerek ki begenile ve eger ḥaddinden ‘ âlî olursa begenildüğünden ḡayri sebeb-i töhmet daḫî olur **ḫikâyet** ḫalîfe-i baḡdâd şâh-ı Ḥorasan’a elçi gönderdi elçi ḫaber-i risâlet edâ iderken bir ḫâdim ki dâyim şâh ḫidmetine melâzımını getürürdi ol vaḳit daḫî hâzır olub elçüye şâh-ı Ḥorasan ḡâḫî ḫavf-âmîz sözlerle vehm virürdi ḡâḫ ḡâḫ tekellûf birle ümîd-vâr iderdi ḫâdime bu ma‘ nâ ağır görünüb didi ki bir kişi ki senün da‘ vâñla gelmeye qorkduḡundan qaçmaz tıb söyle ki senün tehdidiñle müteḡayyir olan kişiye bunca ḫavf telaṭṭuf neden idersin Şâh-ı Ḥorasan ḫâcibine buyurdı ki ḫâdimi taşra çıkara ve yüz ağaç vere ki bî-edeblik idüb sözü kendü mertebesinden ‘ âlî söyledi ve biñ dirhem gümüş vir ki sözü ḫaḳ söyledi ‘ **Arab eydür** Rubbe kelimetin teḡûlu da‘ nî ya‘ ni söz olur ki söylemege qaşd etdüğün vaḳit saña dir ki beni qo söyleme ki saña fâ’idem degmez ‘ âḳiller dimişdir ki kişi sözü bî-endâze söyleyecek mertebeden düşer ‘ aṭası ḫâşılına ḡöre vermeyicek bünyâdı bozar Mü’eyyed dimişdir ki ulu meclislerde ekâbir ḫuzûrunda söz söylemek dileyen kişiniñ dili gerek ki elmasdan tîz-rek ve kılıçdan keskin-rek ola ammâ Aristotâlis eydür dânişle söylene ki faḫr-i nîk nâṭıḳ ḫâşıl olur diñleyene nef’ olur

Erdeşir³²² **hakīm** eydür diliñi baġlu dut tã saña her ıarafdan aġızlar açılıb diller uzatmayalar ki

(22a) kiři bir nefesde bir fãsid sãz sãyleye biriyle deñlü řalãha gãtãrmez ‘**Arab eydür “el-lisãnũ řaġĩru’l-cirm kebĩru’l-cũrm”** ya‘ ni dil gerçi kendũzi kũçũk ‘uzuvdur ammã biñ gũnãh řazanabilũr ki andan ulu řasãret mũtevellid ola **Buķrat hakīm** eydür her sãzũñ elbette netĩcesi mũtekellime ‘ãyid ola **hikãyet** Hiřãm řalĩfe melik-i Rũma nãme gãnderũb buyurdu ki ‘unvãnında yazdılar min emĩri’l-mũ’minĩn Hiřãm ilã meliki’ı-tãġĩ melikũ’r-Rũm daġĩ cevãbında yazdı ki begler beglere dil uzadub sãgmek revã degildir bir kiři ki kendũ diline řãdir olub pãdiřãhlĩk idemese Allãhĩn bunca řalãyĩķına pãdiřãhlĩķına řaķan lãyĩķ olur yazdĩġĩn kaġĩdĩn cevãbĩn nãmeñde ben daġĩ yazsam min meliki’r-Rũm ilã Hiřãmĩ’l-mezmũm baña ne idebilseñ gerek idi Hiřãm nãmesinden utandı ve ãndan ġayret tũtdĩ **Beynemũs hakīm** eydür bir sãz ki maġallinde sãylene elbette mũ’eřřir dũřũb řuřũl-i murãda sebeb olur **hikãyet** Mu’tařĩm řalĩfenĩn Ebũ řãtem nãm bir hazĩne-dãrĩ var idi ol vaķĩtde řalĩfe bir řã’ire ‘aťã buyurdu ‘aťã te’řĩr olunub řã’ire yetiřmedi lã-cerem be-ġãyet rencĩde dũřmũřdi ol mũddetde řazĩne-dãr bir cãriye-i cemĩleyi gãrũb řãġĩbinden altmĩř biñ akķeye řatun almĩř idi řã’ir ãnĩ iřĩdũb iřbu iki beyti diyũb řãcĩbe ulařdırdĩ **beyt**

Tuñřĩfu[n]ĩ yã ebã řãtem

Ev li-dĩrãn ey řãkim

Sittũne elfen fi řĩrã Ķãsĩm

(22b) men řãle hãze’l-meliku’n-nãyim³²³

dimek olur ki baña inřãf ider misin yã Ebã řãtem yoġsa řãkime varayĩn mĩ begĩn mãlından altmĩř biñ akķe virũb bir Ķãsĩm adlu cãriye řatun alursun baña buyurduġĩnĩ niķũn virmezsin pes ol řãcĩb řalĩfe řĩzmetinde tũrurken bu iki beyti oķudĩ nãġãh řalĩfenĩn sem’ine yetiřũb didi ki Ebã řãtem eyle ne sãylersin řãcĩb didi ki hiķ řalĩfe buyurdı ki ben iřĩtdim ne didiñse yine sãyle didi řãcĩb didi ki yã emĩre’l-mũ’minĩn řã’ire ‘aťã buyurduñdı Ebũ řãtem virmemiř ol sebebden řã’ir bu iki beyti

³²² Erdeşir: Sasani hanedanının ilk kralıdır. M.S. 226-241 hũkũmdarlĩk yapmĩřtır. “ředĩr” şeklinde yazılmĩř ancak ũstũndeki bazı karalamaları da dikkate alarak “erdeşir” şeklinde okunabileceġine kanaat ettik.

³²³ Bana insaf edecek misin ey Eba Hatem? yoksa yargıca mı gideyim. Kasım iķin altmĩř bin altın (veriyorsun); bu hũkũmdar uyumakta mıdır?

dimiş diyu beyitleri okudu hâlıfe didi ki Kâsım kimdir hâcib didi ki ol câriyeniñ adıdır ki Ebâ hâtem altmış biñ aqçeye şatun aldı melik-i nâyim kimdir hâcib didi ki bilmeziz hâlıfe bildi ki melik-i nâyim kendüdür didi ki eger ben uyumazmıışsam Ebû hâtem iki yılda altmış biñ aqçe’i bir câriyeye şaymazdı hemândem ol sözle Ebû hâtem ‘azl eyledi ‘Abbâs bin ‘Abdü’l-muṭṭalib hâzret-i risâletden ‘aleyhi’s-selâm şordı ki iyilik nedir rasûl-i Ekrem buyurdu ki dil eyü olmaḡdır **kıṭ’a**

Dildir kişı muḡterem idüb viren şeref
Dildir yıḡın vaḡârı ve nefsi iden telef
Tır-i suḡan ki rast ola varır nişâna rast
Ger olsa töhmet oḡuna isteyen ider hedef

BÂB-I PENCUM

Emsâl-i neşâyih zıkrindedir

Ehl-i re’y-i münîr-i ‘âlem-ârâya ve a’yen-i a’yân-ı ulu’l-ebşâr[a] ma’lûm [u] şâhiddir ki ḡalâyıḡ-ı ‘âlem her eṭrâf-ı emâkinde

(23a) şûretâ egerçi muḡîm ve mütemekkin görünür ammâ ḡaḡîḡatde müsâfirlerdir dünyâ güzer-gâhdır ḡarâr-gâh degildir eyyâm sâ’ât merâḡil ve menâzildir ‘ale’l-ḡaḡîḡat her ne ki kişı mâlikâne mutaşarrıfıdır taşarrufı mecâzîdir emvâl ve emlâk-i dünyâ mecmû’-i müste’ârdır pes ‘âḡil kişıye lâzım oldu ki temâm-ı himmeti ve kemâl-i raḡbeti bu ḡüsn-i nâ-pâyidâr ve cemâl-i nâ-üstüvân dil-ber-i serî’u’z-zevâl ve dil-ârâm-ı ḡarîbü’l-işḡâle maḡşûr ḡılmaya veya ‘ârîzî veya ‘âriyeti nesnelerin sönmesi tızcek nedâmete ve ne ḡadar ḡüzünle ṭol ḡasrete münḡalib olacaḡın fıkr ide ki rabb-i ra’ûfûñ ḡasebi muḡammed muşṭafâ ‘aleyhi’s-selâm buyurmuşdur *“er-raḡbetü fi’ d-dünyâ tükessirü’[l-]hemme [ve]l-ḡüzne”*³²⁴ ya’ni emvâl-i dünyâyâ ve anuñ müzaḡrifâtına iken raḡbet etmek ḡam u ḡuşsa’ı arturur çün bu aḡl-ı ḡâbit ve ḡânûn-ı müstemir dünyâyâ ve bu ṭür üzerine ki zıkr ettik muḡarrer oldu pes lâzımdır ki her nesne ki fevt olmuşdur anuñçün ḡasretlenmeye ve her nesne ki şimdi eldedir bi’l-küllîye aña ḡönül baḡlamaya ol ki daḡî gelmemişdir anuñçün muḡtelif endişeleri kendüye müstevlî ḡılmaya tâ ‘ömr-i

³²⁴ Dünyaya fazla raḡbet göstermek, üzüntüyü ve kederi artırır.

‘azîzîñ sermāye-i dünyā ve āhiretdir bî-hıfz bî-ri‘āyet ƙalub ‘abeş-i şanāyi‘ olmaya ‘ömr-i ‘azîzini kişi şādlığa geçürmekde ‘amel-i şālih ile geçirmeyicek mağbūnluk ƙasretiçün āhlar idüb göz yaşların dōkmelidir ğuşşa ile geçirmek ƙod maḥz-ı ƙamāƙatdır yaḥud ‘ayn-ı sefāhatden gelür ehl-i ma‘rifet dimişdir kişi gerek ki ƙalb-i tāhirini ḥātır-ı şerîfini allāh te‘ālāya tefvîz idüb her nefes allāh ile olan şādlığına gönül vire ve ne

(23b) ğuşşa vaktinde Allāhın lütfundan nevmîd ola zîrā çok şādlık olur ki şādlığda sebeb-i ğuşşa olur nite ki ƙur‘ān-ı mecîdde bu ma‘nā mezkûrdur **“ve ‘asā en tekrahū şey’en ve hüve ḥayrun leküm ve ‘asā en tuḥibbū şey’en ve hüve şerrun leküm vallāhü ya‘lemü ve entüm lā ta‘lemün”**³²⁵ hikāyet İskender zü’l-ƙarneyn üstādından ayrıldüğü vāķit naşîhat taleb etdüğünde üstādı didi ki eger istersen ki ḥürlük saña bir vecihle yol bulmaya dāyim ‘azîz olasın Allāh fermānına muḥālefet etme dilerseñ mālın Allāhın ḥıfzından ola hîç vecihle zevāl aña göz degürmeye müsteḥaḳƙından dirîğ idüb devrişme ve dilerseñ dāyim işlerin şavāb rast vāķi‘ ola iki nesneden şaķın birisi iş bitürmekde îvmekden şaķın bir daḥî her işi kendü re‘yiñle işleme belki meşveret ile işle nitekim ‘acem eydür

“Ḥ āste-i endek bā tedbîr-i bih

Ez ḥ āste-i bisyār-ı bî-tedbîr”³²⁶

Tedbîrlü önündeki az metā‘ bî-tedbîr kişi önündeki çok metā‘dan yegdir tanışlığla yeñilmek yegdir ƙod-rālîk ile kendü re‘yine mağrûr yeñilmekden **beyt**

“Şekîbā-yı bāndān-ı be-rām

Bih ez nā-şekîbî resîden be-kām”³²⁷

Hikāyet ol vāķt ki efrāsyāb melik-i menuçehri meşār etmişdi ṭaberistānda ḥāzır olan sipāhî ve ğayr-ı ḥuluku cem‘ idüb kendüsü taht üzerinde ayağın ṭurdu ve ḥutbe okuyub mev‘ ızasında didi ki ol ki olacaḳdır elbette olur ve olsa gerek çāre bu ƙadar tîr-i ƙazāy-ı āsmānîden ḥazer idesiz fayda yokdur

(24a) Ammā bizim emşālimize ol lāyıḳdır ki bir iş görünse ‘āķillerle meşveret idüb Allāhdan ‘ināyet taleb idevüz eger şiddet biraz eglenmelü olursa şabr idevüz bu

³²⁵ Size hoş gelmeyen bir çok şey vardır ki, sizin için hayırdır; size hoş gelen pek çok şey de sizin için şerdir. Bakara 2/216.

³²⁶ İyi bir tedbir ile az şey, tedbirsiz kişideki çok şeyden daha iyidir.

³²⁷ Arzusuna ulaşamayan sabırlı, muradına ulaşan sabırsızdan daha iyidir.

ma' lümdür ki cihânın hâli bir qarâr üzerine tûrub bir kâ'ide üzerine sâbit kalmaz Allâh te'âlâ lûtfundan ümîd kesmek hatâdır ki kavluhû te'âlâ *"lâ yey'esu min revhî'llâhi ille'l-kavmü'l-kâfirûn"*³²⁸ her müşkil işin sonu açılır olur ki *"seyec'alu'llâhü ba'de 'usrin yûsran"*³²⁹ menüçehr az müddetde efrâsyâb ile şulh idüb ol meşakkatden hâlâş buldu rubâ'î

"Nîk şeved kâr çün saht-est

Kudâmîn bülend est bâ-teveccüh-est

Z'andü şâdî dehed âsümân

*Ferâhî zi tengî reheda bî-gümân"*³³⁰

Nûşîrevân 'adile didiler ki kişinin hayâtında cânın şaklamağa lâayık nesi ola didi ki dîni didiler ki kângî leşker kuvvetlü ola didi ki 'adl Erdeşîr ki selef meliklerin meşhûrlarından kişiye ki sa'âdet müsâ'ade ide ve baht ve iqbâl yâr ola re'y u dâniş ziyâde olur andan şâdir olan az hüner 'âlimlerin gözüne çok görünür çün sa'âdet andan i'raz ide rûzgâr anuñla muhâlefete müteveccih olur dâym ıssı idemez duttuğu mahâllerden aña ziyân hâşıl olur Hüsrev eydür kim ki kendü cânına dostluk itmek diler gerek ki günâhından perhîz idüb allâh 'âşî olmağdan şakına her kişi kendü oğlunu sever gerek ki müslümânların 'ıyâllerine dahî şöyle şefkat gözüyle nazar ide müttakîler dimişdir ki

(24b) mecmû'-ı hünerlerin başı terk-i tîma'dır ve iyiliklerin ulusu ma'şiyetden ictinâb ve töhmet mevzî'ından ihtirâzdır ve keremlerin mu'teberi dil ki gönül rencide kılmağdan perhîz idüb güci yettikçe dil-nüvâzlıktır kim ki bâtla meyl ider allâh düşmen olur mahlûkı kendüden özgüden haqqa mu'âvin olur allâh kendüden hoşnud ider ve âzâde ola hâlâyıkı kendüye kûl ider ve dahî dimişlerdir ki ulu işlere lâayık ve 'azîz maşlahatlara ıslâhla muvâfık pîrlerdir zîrâ tîzlik ve yigitlik ekşer-i yigitlerindir hûşûsan ki işlerde uymak yigitlere 'â'iddir bu üç şîfat pîrlere az bulunduğün hâzret-i risâlet buyurur 'aleyhi's-selâm *"el-bereketü ma'a'l-bekâbirüküm[kibârikum]"*³³¹ diyu buyurduğundan murâd pîrlerdir pîrlik şerefindendir ki ekşer-i enbiyâya peygamberlik

³²⁸ Allah'ın rahmetinden ancak kâfirler ümit keser. ?

³²⁹ Allah, zorluktan sonra kolaylık kılar.

³³⁰ İş, zor olunca iyi olur. İş ne kadar yüksekse o kadar rağbet görür. Felek bu ikisinden bir mutluluk verir. Her ferahlık, darlıktan kurtuluştur şüphesiz.

³³¹ Bereket büyüklerinle beraberdir.

kırk yaşlarından sonra gelmiştir vecih yigitlerden pîrler münâsib ve lâıık olıcak pes imdi her emr-i mu‘tebereye pîrler ihtiyâr olunduğı gibi vecihdir Eflâṭun eydür kim ki kendü büyük görünse ḥalâıık gözüne ḥor görünür güneş ile karanlılık gelmediğı gibi bî-şermden daḥî dostluk gelmez baldan acılık gelmediğı gibi şâhib-i keremden ve ehl-i mürüvvetden bî-şermlik gelmez gülden tayyib râııḥa uman ‘âkıla münâsib gerekdir ki dikenden zaḥm ummak gibi idüğün bile merdüm-i bî-ḥardan iyü iş gelmez **Hikâyet** Yūsuf Ḥaccâc bir kimesne’i nâhiye-i ‘ırâka beg kılmışdı ehliyyeti olmaduğı sebebdan çok zulm idüb zulmini teftiş için münâdî koyub çağırtıldılar

(25a) zulm görenler cem‘ olub mutazallımlar yerine oturduklarından sonra gördüler bir maşhara bunların arasında oturub bir ayağın altına almış bir ayağın ḥalka karşı uzadub epsem oturur ḥâcib anı görüb didi ki saña daḥî kim zulm etdi ki mazlûmlar arasında girüb oturmuşsun maşhara eydür edigimün birisin bulımadım bir ayrık edik istemege geldim ḥâcib eydür her vaḳti bir bilüb herzelenme hey maşhara-i bî-ḥalâvet ki sensin didi maşhara eydür bî-ḥalâvet sizsiñüz ki ‘ırâk mülkünün zabtında bir aḥmak nâ-ehli beglige lâıık görüb memleketi ḥarâb etdüdüğüñüzden ğayri fesâdı tâhir olduğundan sonra daḥî andan el çekmezsiz teftişinden ğaraıınız yine aña merḥamettir ne demek gerek sözüni ḥaccâca ‘arz itdiler hemân ol zâlimi bî-teftiş ‘azl etdi pes imdi her ulu iş ki nâ-ehle ımarlayalar maşharalar daḥî ol ḥâle gelmelü olur **Batlamıyus** ḥakim eydür bir kişı pinḥânî yaramazlık etmiş ola andan emîn olmalu degildir her çend ol kişı göñlünde pinḥân tutar anuñ eşeri sîmâsında zâhir olur **beyt**

Bedâned zi-dil ez çi ki pinḥân büved

*Zi pîşânî-i merd tâbân büved*³³²

her yavuz iş ki yaramazlar içinde gizlenür mücrimiñ beñzinden ol şom işiñ işi izlenür **Hakim-i Hind** eydür kim ki bir işe şürü‘ ide ol işe meşğul iken bir işiñ endişesin daḥî ihtiyâr ide ol işler hergiz temâm olmaz sâzendeler gibi ki ne deñlü kâmil üstâd ise elinden bu gelmez ki eliyle naḳş çaladururken bir dürlü daḥî naḳş idebile

(25b) Ḥakime şordılar kağı ḥaber ḥaḳdır ki ḥalka ağır görünür ḥakim eydür kişı kendü nefsinı medḥ etmektir egerçi istiḥkâk daḥî var ise ve daḥî şordular ki kağı ‘adldir ki zulm şüretinde görünür ḥakim eydür eyi cevâb vermek gercek daḥî olursa nefis

³³² Kötülükler gönülde gizlidir ama eseri kişinin yüzünde görünür

incinür Büzürcmihr eydür kim ki şerm gönlegin giyse anuñ ‘aybları pinhân olur kim ki dilin şaklayu tutar haķıķatde ol kendüzin şaklamakdur zîrâ yaramaz dil ıssınıñ başına belâ gelmege sebeb olur **beyt**

“Zebân goft merâ çeşm-i hîr iş der nigâh

Ger zebân ne-beste est der bend est”³³³

Kimiñ ki dili halk haķķında baēlu olmaya ‘âķibet halk anuñ elin ayaēın baēladurlar

BĀB-I ŞEŞUM

Der dosti ve huķuķ-ı âdem

Bilgil ki muhlis muhibler şâdıķ dostlar kazanmak pirāye-i hayāt-ı sermed ve sermāye-i sa‘âdet ider bu devlete râēib olmaz illâ şāhib-i ferāset ‘âķiller niteki rasûlullāh ‘aleyhi’s-selām buyurur ki *“re’sûl-‘aķli ba‘de’l-îmāni en-nûru ile’n-nāsı”³³⁴* ya‘ni ‘aķlın başı îmandan sonraki allāhıñ vaħdāniyyetine ve kitābına ve melāyikesine ve peygamberlerine îmān getüre ve kıyāmete inana ve mü‘minlerle dost olmaķdır ĥazret-i risālet ‘aleyhi’s-selām buyurur ki *“ĥazret-i bârî te‘ālā ‘azze şānuhū kimiñ ki haķķında ĥayr diler aña bir muhlis dost rûzî kılu”* **Sindbād** ĥakîm eydür kişi ne deñlü ĥile-i dānişle müteĥallî ve ârāyiş-i ma‘rifetle müzeyyen olsa müşfik dostları çok olmaķ lâzım gelür müşfik dostluķ ki ‘âķil ve ehl-i ma‘rifet ‘azizlerle ola anlaruñ muşāĥabati

(26a) ĥātıra şöyle dü şenlik baēışlar ki yağ çerāē baēışlar gibi **Feridunuñ** kaşırında yazılmış idi ki menfa‘atlürüñ ulusu ve fā‘idelerin hayırlusu ‘âķillerle dostluķ baēlamaķdır ve ziyānlarıñ yaramazraēı nādānlarla muşāĥabat olub anlaruñ dostluēuna i‘timād etmekdir demişler dostsuz kişiler gözsüz başa beñzer **Aristotalis** ĥakîm eydür iki nesne gönülden guşsa‘i def ider dostlar didarı ve biri ‘ârifler kelāmı **beyt**

Dû çiz endüh ez dil bîrûn bered

Rohî dost âvāze-i merd-i ĥired”³³⁵

Dost-i şâdıķ aña dirler ki dostdan bir niçe def a cefâ görmekle yüz döndürmeye dimişler işbu beyt dahî ferîdunuñ kaşırında yazılı olan ebyātdandır ki dimişler **beyt**

³³³ Dil bana kendi gözünün bakışta olduğunu söyledi. Eğer dilini bağlamazsa sahibini bağlarlar.

³³⁴ İmandan sonra aklın başı, insanlara dostluktur.

³³⁵ İki şey gönülden sıkıntıyı giderir. Biri dostun yüzü, diēeri akıllı kişilerin sözü

Ez dost beher zaḥmī efkār ne-bāyed şod

*Vez yār beher cevri be-nirān ne-yāyed şod*³³⁶

Hükemānıñ haberi meşhūrdur ki dimişlerdir biñ dost bir kişiyə azdır bir düşmen çokdur dostluq gerekdir ki allāh için ola ki iki cihān sa‘ādetine sebep olur hem ebedī muḥallid olur dünyā ḥurmetiyeçün olan dostluq bī-şebātdır ki ğaraż ḥāşıl olmayıcaq bünyād-ı şadākat bozulub dostluq düşmenlige deñişler allāh için olan dostluq hem dünyāda hem ‘uqbāda fā’idelūdür **ḥikāyet** zamān-ı māzīde bir fāzıl yigit dervişlik iḥyiyār idüb cāh-ı ‘izzetden el çekdi kendüye münāsib bir niçe tevfiq-i refik olmuş yigitlerle muşāhib olub ‘ibādete mülāzım ve tāt’atı’llāha müstağrağ idi nigāh ol dervīş-i ḥakāyıkıñ

(26b) muşāhiblerinden ba‘zına iftirā ve bühtān birle bir töhmet isnād etdiler ki zamāne begi bī-tevaḥḥuf anlaruñ katline ḥükm etdi elleri bağılu cigarleri dağılu dīvān-ı şahında çökerdiler ki boyunların uralar seyyāf kılıc yalıncaq ḳalub üzerlerine yürüdüğüneleyin ol dervīş-i rabbānī ki ānlaruñ muḳtedāsı idi ol sātde ḥāzır oldı gördü ki şefā‘ate mecāl yok ve şehādet tārīķi mesdūd vaḳt-i nāzik āndan artıq cān bulmadı ki eyleye hemān başdan ‘imāmesin çıkardı vardı ol şehīd olmağa müheyyā olmuş cemā‘atıñ ḳatarına dizilüb otururken diz çöküb önlerine oturdu pādīşāh ānı görüb cellāda buyurdu ki ol suçluların önüne varub oturan dervīşin maḳşūdun bilin āndan ānlaruñ katline el uzadayım diyince dervīş turduğı yerden bülend āvāzla didi ki ey şāh-ı ‘ādil bu dostların günāhsızlığı baña ma‘lūm iken gördüm bī-günāhdır diyu şehādet etmeniñ vaḳti geḳmiş iki nesne iḥtiyār idüb önlerine oturdum birisi bu ki bunların ile Allāhlık dostlar yüz aḥbāb-ı ilāhī biribiriniñ ḥaḳḳında ne māl dirīğ ider ne cān çün ḥānumān-ı der-miyān idecek vaḳit geḳmiş bāri cān der-miyān etmekde pīş-destlik etdim tā dostlarımıñ ölümün görmeyem ol ikinci bunlara cāna ḳıymaḳda bahādırlık gösterem ki ölüm bunlara mekrūh görinüb cānları ürkmeye belki baña muvāfaḳatla cān-ı şirīnlerin cihān-āferīne teslīm idüb şafāyla şehīd olalar pādīşāh bu haberleri işidüb ol şirīn maḳālīñ ḥüsn-i nuṭḳuna ve luṭf-i kelāmına taḥsīn itdüğünden soñra dostlar ḥaḳḳında şādıḳāne cānına ḳıyduğı

³³⁶ Dosttan gelen her zahmeti düşünmek gerekmez. Yardan gelen her eza için de yanmak gerekmez.

(27a) cihetden anuñ ‘izzetine cümlesin âzād idüb çok ‘aṭalar etdi ve gönderdi üşde Allāh için ‘ākıl ve şālîh kişilerle dostluk bağlayanıñ dünyāda fā’idesi bu miqdār olıcağ āḫiretde bundan ziyāde olacağında gümānıñ olmasun ki ḥazret-i risālet ‘aleyhi’s-selām buyurur “kıyāmet gününde ‘arşa-i ‘araşātda ḥalāyık cem’ iken Ḥaḳ te‘ālā ḥiṭāb kılub der ki **eyne’l-müteḥābbūn fiyye**³³⁷ kanı ol benimçün birbiriyle dostluk iden mü’minler bu gün ki maḥşer günüdür ifrāt-ı ḥarāretten beyinleri başda ḳaynayub ādemīler kendü ‘arḳalarına ḡark olıserdir ol benim için birbiriyle ḳarındāş olanları ‘arşım altına ilediñ cennete varınca nūr kürsiler üzerine ‘arş gölgesinde āsūde ola varsunlar **Minuḳehr** eydür eyü dostlara ḳānūn budur ki dostdan bir ḳuşūr şādır olsa göñlüne ḳoyub ḥatırı müteḡayyir olmaya **beyt**

Kesī ki āḡāh-i rümūzī ve yārī tū ḡeşt

Bā-menāl ez günāhī ki tura ber vey ḡüzeşt³³⁸

Ya’ni kimi ki deḡe dil ve yār edindiñ ānı yaramaz aḡlayub bir günāhdan ötüri incinme eyü kişi āña dirler ki ānuñ bir dostu şuçlu olduḡı vaktin insāniyyete i’timād idüb ḥācetini ‘arz etmeḡe üşenmeye ki göñlüne doḳunub derdin şāyed baña i’tibār deymeye zīrā ki eyü kişiler ‘afv itmeḡi severler ḥuşūşan dost günāhı ‘afv ola olur dimişlerdir ki bir kişideki üç ḥaşlet-i muḥammede olmaya ānı dostluḡa ḳabūl etmemek gerek evvel ḥüsn-i ḥulūḳ gerek zīrā yaramaz ḥuylu kişiden dostluk tevaḳḳu‘ ḥatādır ki

(27b) ḥulḳı ṭār ve ḥuyı yaramaz kişiler ne ḳadar ri‘āyet olunsalar ḥiç günāh yoḡken bir fāsīd nesne ile bahāne idinüb müteḡayyir olub uzun müddetler ki şābit olmuş ḥakları bozub şadāḳat-i sābıḳaların ve meveddet-i vesīlelerin yellere virür **ikinci** şāḥib-i vakār ve ehl-i sūkūnet ki rıfḳ ḥilm nihād ve ‘aṭā ve saḡāda bahādır ola zīrā hod-bīn kişiden baṭar göñüllü olan kişiden vefā tevaḳḳu‘ etmelü degildir **üçünci** bir kişidir ki eyü işlere mülāzım olmaḳ āña ‘ādet ola ve ḡayırlı maşlaḡatlara rāḡib ola eḡerçi andan ma‘şiyet daḡī gelürse günāhına mu‘terif olub inşāf ide ve Allāhdan ḳorḳub tevfiḳ talebinde mücidd ola zīrā Allāhdan ḳorḳmayanlardan dostluk umub anuñla enīs olmaḳ Allāhdan ḳorḳmamaḳdan gelür ki ḥaḳ te‘ālā celle zıkrūhū kelām-ı ḳadīmide buyurur **“ve lā tuṭī‘ men aḡfālnā ḳalbehū ‘an zıkrinā ve’tteba‘ hevāhu”**³³⁹

³³⁷ Nerede benim için sevişenler.

³³⁸ Sırlarına vakıf olup dost seçtiḡin kişinin hatalarını ḡeçmiş dostlukların hatırı için affetmelisin.

³³⁹ Kalbini zikrimizden gafil kıldıḡımız ve hevasına tabi kişiyi itaat etme. Kehf 18/28.

BĀB-I HEFTUM

Der-ḥuḳūḳ-ı dostān

Dimişlerdir ki dostların dostlar üzerine on dürlü ḥaḳḳı vardır **evvel** ḥācet vāḳtinde dostdan mālın dirīḡ tutmayub ḥācetin bitürmekdir kendiniñ var iken dostı ġayri kişiyē muḥtāc etmek dostluḡ mezhebinde cāyiz degildir **Hikāyet** eydürler ki iki dostlar var idi biri sefere gitmiş idi ol bir sene evinde oturduğı yerde dört biñ aḳçe ḥācet oldu ki elbette ol aḳçe’i bula ġāyet zarūretinden tūrdu ol sefere gitmiş dostuñ evine varub ḥātūnuna ‘arz etdi ḥātūn şanduk miftāhın ol dostuñ eline virdi şandugı

(28a) kendü eliyle açub dört biñ aḳçe’i aldı ve maḳşūduna sürdi seferdeki dostu seferden geldi daḥī ḥātūnuna bulaşmadın cāriyesi ġamz tarīḳiyle efendisine didi ki felān ḳardaşıñ aḳçe isteyügeldi ‘özü bahāne etmeden ḳadınım āña şanduk miftāhın virdi ol kişi kendü eliyle bir kīse aḳçe aldı gitdi yine getürmedi didi müsāfir içeri girüb ḳazıyye’i ḥātūndan şordu didi ki gerçektir müsāfir daḥī didi ki ol dört biñ aḳçe ki dostum aldı benim mālıma yapışub bī-tekellūf kendü eliyle ḳabz u taşarruf etdüğüçün āña bağışladım ve sen dāḥī evāsı bunda degil dimeyüb miftāhı anuñ eline iki şınmayub virdüğüñ için üşde sanā dāḥī iki biñ naḳd aḳçe bahşış ve ol cāriye ki bu ḥaberleri muştuladı ol muştuluk şükrānesi ol daḥī āzād olsun dedi dost ḥaḳḳında māl īşār etmek ulu hūner olduğı cihetden ḥāzret-i ‘izzet ‘azze şānühū anların şānında “**ve yū ‘serūne ‘alā enfūsihim ve lev kānehüm ḥaşāṣatühū**” buyurur **ikinci** dost dostu mu‘āvenet etmekdir ḥācet vāḳtinde kendü isti‘ānet idüb benim meşāliḥimdir diyu temām idivirmekdir **Hikāyet** iki ḳarındāş varidi birisiniñ üzerine bir ḥavf ḥāyil oldu varṫa-i ‘azimde ḳalmaq görüñdi ol bir ḳarındāş anuñ ḥaḳḳında mālın ve emegin dirīḡ itmedin iḥlāşla sa‘y idüb dostunu ol şiddetten ḥalāş eyledi ol selāmetle ḥalāş bulān ‘aziziñ bir nefis ḳıymeti ḳumaşı varidi getürüb ol kendü ḥaḳḳında mübālaḡa ile mālı ḥarc olan dostuñ

(28b) evine iledüb didi ki benimçün etdüğüñ ḥarcıñ ba‘zıçün işbu metā’ı ḳabūl it çekdüğüñ meşāḳḳatıñ ‘ıvazını Allāh te‘ālādan umalım dünyāda ve āḫiretde keremine lāyık ‘aṫālār ide ol kerem ıssı şādıḳ dost didi ki ol vāḳtin ki saña bu müşkil zaḥmet yüz gösterdi ol vāḳtin ben Allāh ile mu‘āhede itdim ki seniñ ḥalāşuñ sa‘yinde mecmū’ı

hānumānı harc itdim eger vefā etmezse borc idinem bi-ḥamdi'llāh ve'l-minne ki az emekle ve yeyni haracla maḫṣūd müyesser oldu bu ulu iḥsān baña melik-i mennān ben kuluna erzānī kıldı anıñ şükrānesiyçün māl degil cān bezl etmelüdür bu günki seni emni i ḥuzūr içinde mesrūrü'l-ḥāṭır gördüm ḥaṣre deñlü bu devlete men ṣādkām ve ḥurrem ḥāṭıram bu ṣādiye ve bu faḥre sebep yine seniñ ṭab' -ı meymūn ve zāt-ı hümāyūnuñda konulan ḥāṣṣa-i şerīfīñ yümni ve mübāreklikdir ki ḥaḫḫıñda etdügüm Allāh 'ınāyeti hemrāh olub yüz aqlıgıñ kazandım eyle olsa bu mübārek şoḥbet ḥaḫḫıyçün sende dilegüm budur ki metā' ıñı yine devlethāneye göndüresin benimdir ḫabūl etdim yine saña lāyık gördüm **üçünci** oldur ki dostlar ḥaḫḫıñda eyü söyleye ve muṭṭali' olduğu azacıḫ 'aybı örtülü ṭuta dostluḫ rābıṭaların ve ḫardaşlık sebeblerin muḫkem ṭutub muḥabbet edeblerin dostuñ yüzine ḫarṣu nice ri'āyet iderse ardınca daḫī ol şerāyiṭi gökçek ri'āyet ide **dördünci** dost dostı dil u cānla sevdigunden soñra diliyle daḫī şefḫati ve iḥlāşla ızhār ide ki ḫazret-i risālet 'aleyhi's-selām buyurmuşdur **İzā eḫabbe eḫadukum**

(29a) **eḫāhu fe'l-yuḫbirhu**³⁴⁰ ya' ni demek olur ki ḫaçan sizden biriñüz mü'min ḫarındaşın sevse gerekdir ki ol dostı ḫaberdār ide dost dostuñ dünyevī işlerde mühimmatın bitürivirüb ḫācetin ḫazā idivirdügi gibi gerekdir ki dīn bābında uḫrevī işlerde daḫī meşāliḫin ri'āyet idüb mühimmatın görmege sa'y ide dostı dost meşāḫkatinden ṣaḫınub āram āsāyişin dilemekden āḫiret azābından ḫalāṣ dāru'n-na'īmde envā' -ı tena'umātla rāḫatlarda mütena'ım olduğun istemek yegrekdir eyle olsa bilmedüğün bildürüb bildügiyle 'amel itmege ḫandırmaḫ dostluğun şerāyiṭindendir **altıncı** dostdan bir eksiklik ṣādır olsa 'afv etmektir eger muḫarremātdan ve eger maḫzūrātdan bir ḫarāma mübāşir olub evāmirden ve vācibātdan nesne terk etse müstaḫsen ve müsteḫab oldur ki ol dostı mekrūh görüb andan i'rāz etmeye ol vaḫit dostluğa lāyık luṭufla aña luṭuflarla naşīḫat idüb menāḫiden göñlüni örtmekiçün şīrīn sözlerle dilāvīz öğütler virmek kendüye lāzım bile. **Ḥikāyet** bir ulu kişiye didiler ki filān dostuñdan münker ḫaṭālar gelüb ma'şiyetlere mürtekib olmuş didiler siziñle anıñ arasında ne münāsebet ḫaldı ki dāḫī andan şefḫat dirīg etmezsın ol fādıl kişi cevāb eyle virdi ki ol dostu şefḫat etmek şimdi anıñ elin alub ḫaldırmaḫdır evvelki vaḫitden daḫī

³⁴⁰ Sizden biriniz bir kardeşini severse, bunu ona haber versin.

ziyâde yakın olub âheste âheste ma‘ âşiden anıñ meylin münkaṭı‘ kılmağa sa‘ y etmektedir ümîdvârım ki Hâk te‘ âlânıñ fażlı ve luṭfıyla benim ‘ ayn-ı muḥabbetimden kıopan

(29b) naşihatlerümi aña lezîz ve şîrîn gösterüb mü‘eşşir kılıvire tâ tevfiḳ refiḳ olub tevbe ve istiğfârla yine şâyeste-i raḥmet ve sezâvâr-ı mağfîret ola didi **yedinci** dostuñ yüzine karşı laṭîf hareketlerle şîrîn şenâlar etdügi gibi ğâyib iken daḥî ḥayır du‘ âsına meşğûl ola ki ğâyibin ğayib ḥaḳḳında du‘ âsı tîz icâbet bulur Hâzret-i risâlet ‘ a. m. buyurur *Da‘vetu’l-aḥ le-aḥyerenne fi’l-ğayb*³⁴¹ Ebû’d-derdâ eydür her namâz ‘ aḳabince secde idüb secde içinde dostlarımdan yetmiş adıyla zıkr idüb du‘ â iderin Muhammed bin Yûsuf İşfahânî eydür Şâlih dost ḳande ele girür ola kim aña mânend olabilür ki ḥayâtında seniñ için nıḳḥâhıñ ve vefâtında ḥayır du‘ âña mülâzımıñ ola sen âḥiret seferinde ihtiyâr etduğunda ehliñ ve ‘ iyâliñ mâliñ ve mîrâsına meşğûl ve dost seniñ firâḳıñ baḥrine müstağraḳ ehliñ ve ‘ iyâliñ yine sen etduğun ‘ ulvî ve süflî sarâylarda sürûrla sâkin sen yerler ṭabaḳalarınıñ altında dostuñ ḳarañu gicelerde ihlâşla seniñ yarlığanmağın du‘ âsına meşğûl şâlih dost ke‘ennehu melâ’ikeye iḳtiḍâ ider niteki haberde gelmişdir ḳaçan bir mü‘min raḥmet-i raḥmâna ulaşa ḥalâyıḳ şorarlara ki ‘ acabâ ne denlü mâl mîrâş ḳodı ol melâike şorar ki ‘ acabâ âḥirete a‘ mâl-i şâlihâtıdan ne iletirdi ola ḥadîşde gelmişdir ki kimiñ sem‘ine mü‘min ḳarındaşınıñ mevṭi ḥaberi degse esirgeyüb anıñ yarlıgamasıyçün du‘ âsına ve cenâzesine ḥâzır olub namâzın bile kılmişça şevâb anıñ dîvânına yazılır dirler **sekizinci** vefâ etmek dostluk

(30a) şartlarından ulu şart bilmekdir vefânıñ ma‘ nâsı ‘ ömür bâḳî olduğça dost muḥabbetde şâbit olub kendüden öñ dosta vefâ(t) yetişirse dostuñ evlâdına ve aḥbâbına vefâdar olmaḳdır eger dostuñ vefâtından soñra evlâdından muḥabbet râbıtaların kesmek ihtiyâr iderse evvelki sa‘ yleri zâyi‘ ve geḳmiş ḥaḳları bâṭıl olur dost dostı Allâh için idinür ol dost sarâyına seyr etdiyse pâdişâh-ı zü’l-celâl ki ol dostuñı anıñ dostluğına dost idinmiştir ol sulṭân-ı ezeli ḥod ebeden li-âbâd pâyende ve bâḳi idüğüne şübheñ yok pes anıñ muḥabbetine *el-vefâ ba‘de’l-vefât* deyu dostuñuñ müte‘ allıḳâtına ve muḥallefâtına vefâ etmek dostluk ṭarîḳinde kendüye ḥayâtında etmekden laṭîfdir ba‘ zılar dimişdir kim *Ḳalîlün ba‘de’l-vefât ḥayrun min keşîri’l-vefâ’i fi ḥâli’l-ḥayât*³⁴² Hâzret-i resûlü’l-kerîm

³⁴¹ Kardeşin gayben duası daha hayırlıdır.

³⁴² Ölümden sonra az bir şey, dünyada yaşarken gösterilen vefadan hayırlıdır.

‘aleyhi’s-selām buyurur *el-ḥubbu yetevāreṣü’l-vālidātī*³⁴³ dostluk oldur ki oğlanlarına mīrās̄ qala soñra **tokuzuncı** dost gerekdir ki mecāl ve imkân el virdügi deñlü güci yetdügi ve tākati irdügi kadar luṭf u keremi dostdan dirîğ tutmaduğundan soñra dostdan daḥi ol görmek ‘ıvezin umub anı tekellüfe düşmelü etmeye güci yetmeyüb ‘ıvaż etmeyicek incinmek lâzım gelür bu ḥod bī vechdir ki dost dostdan incine **onuncı** dost dosta ne kadar in‘ām ve iḥsân iderse dost ḥaqqında ānı azar qoya ol qadrde kendüyi qāşır bilüb ziyāde iḳdām ide ve dostuñ

(30b) ḥāṭırı ri‘āyetde iki nesne vardur ki dōstuñ ḥāṭırı olur işbudur ki zıkr etdik kendü daḥi aña şād ola dōst tarafından kendü daḥi ri‘āyet tevaḳku‘un itmeye kereme kerem ummaḳ ‘ādet-i ekremden degildir **beyt**

Olmaya andan ulu cānda sürür
Ki dōst dōst ḥāṭırını göre sürür
Olur iki cihān ol demde ābād
Kişi sevdüğünün gönli ola şād

BĀB-I HEŞTŪM:

Der beyān-ı ‘adāvet ve esbāb.

Ve düşmenlik ki vardır emr-i ḥaṭar-nāk ve kār-ı müşkildir ḥāş ve ‘amma ve her şınıfa zarar şarūrīdir ḥuşūşā pādişāhlara daḥi ‘adāvetiñ levāzımındandır ki vāsi‘ tākāt ve ḳudret-i istiṭā‘at kadar sa‘y olunub ‘adū-yı varāṭāt-ı hāyile āfāt-ı ‘aẓımeğe düşüre ‘adū daḥi ḳuvveti miḳdārınca muḥāşame ṭarīḳlerin ve muḥārebe ḳaşdına muḳāvemmet sebillerin fetḥ idüb ‘adāvet için müheyyā olur bu iki taraftan ḳopub ‘adāvetin neticesi ḥalāyık birbiriniñ mālına āfet ve nefsine zarar ve ḥaṭar yetiştirmekdir pes iki cānibiñ daḥi cānları ḥaṭar ma‘razında ve çāhları āfetler şadedinde mürtehir olmaḳdır pes ‘aḳlıñ levāzımındandır vüs‘-i tākātca düşmenlikden şaḳınub zarar-ı ‘adāvetden gāfil olmamaḳ ki ‘adāvetiñ dünyāya zararı degdügi gibi āḥirete daḥi ziyāde zararı deger meşelā düşmen düşmene hemīşe ḥased idici olur niteki Resūl ‘aleyhisselām buyurur ki *el-*

³⁴³ Dostluk, çocuklara miras kalır.

*ḥasedu ye'kulu'l-ḥasenāt ke-mā te'kulu'l-ḥatabe'n-nār*³⁴⁴ ya'ni ḥased etmek ḥasenātı şöyle yir ki

(31a) od odunu yir gibi bu ḳā' ide bu zıkr olunan ṭarīḳ özine muḳarrer oldu 'āḳil kār-dān kişiye vācib oldu bile ki 'adāvet neden ḳopar ihtiyāt idüb ol ṭarīḳ kendüye bağlana mümkün olduğu ḳadar sa'y idüb āferīde ile 'adāvet ḳaşdın itmeye ḳünkü nāgāh bī-ihtiyār bir kimseyle düşmenlik vāḳi' ola gerekdir ki ol düşmen ile zindegānī ne vecihle itmek gerek anıñ tedbīrinde ola meşāhir-i ḥükemā dimişdir beş sebeb vardır ki andan 'adāvet mütevellid olur **evveli** bir kişinin elindeki nesneye yāḥūd nefesine bī-istiḥḳāḳ ṭama' eylemektir **ikinci** manşıbına veya mālına el uzatmaḳdır ṣi'ār-ı şer'a muḥālif **üçüncü** iḳ[ti]dārına ululanub yāḥūd cevri-i ta'addī niyetin bildirmektir **dördüncü** bir va'de-i şehire ile ümīd-var idüb soñra nevmīd eylemektir **beşinci** şovuk söz söylemektir eger sözi 'adl ü dād üzerine daḥi olursa geldik anıñ beyānına ki düşmān ile nice dirilmek gerek bil ve āgāh ol ki her vaḳitte ve her sā'atde ḳābil degildir ki anda 'adāvet ilerü gele ve her zamānda 'adāvete mübāşir olıcaḳ düşmenleri ḳahr idüb muḥālifler şanmaḳ elvirmez ḥükm-i zarūret ile ḳünkü bir şahş ile 'adāvet mutaşavver ola andan dā'im ḥāzer içinde olmaḳ gerek düşmeniñ ṭatlu sözüne ve ısıcaḳ hareketine maḡrūr olmaḳdır ḳuşūr-ı 'aḳldandır şol cihetden ki bir düşmenlik ki düşmeniñ gönlünde bir müddet mütemekkin ola egerḳi ızḥār etmez ma'lūmdur ki mecāl azlığındandır

(31b) ya māni'-i maḥz vardır āşikāre itmege fırsat bulunca ḥīle ve mekre meşḡul olur ḥükemā dimişlerdir ki her düşmen ki mekr ü ḥīle ve ḡurūr-ı ḥud'a ıssı andan ziyānluḳdur ki āşikāre ḳuvvet ḡüşeşiyle ola niteki dimişlerdir ki **eşerrü'l-'adā aḥfāhum**³⁴⁵ Eflātūn eydür düşmenden ol vaḳit ḳorḳmaludur ki gönlüne ḡümān gele dōst oldu deyu düşmen ki fi'lini ve niyyetini bātında yaramaz ve sözi zāhiren eyü ola ḳara demüre beñzer ki altun yaldızlanmış ola seyble altun şatub alasın şatacaḳ vaḳit maḡbūn olasın Eflātūn eydür eger saña ma'lūm-ı müteḥaḳḳıḳ olursa ki düşmenlik elin kesemezsin yāḥūd bağlayamazsın ol eli öpmek gerek tā şerrinden emīn olasın niteki ḥükemā da naşihat için dimişlerdir ki **beyt**

³⁴⁴ Haset, ateşin odunu yediği gibi, kişinin iyiliklerini yer.

³⁴⁵ Düşmanların en kötüsü, gizli olandır.

Ne-güftet ne-dānī ey ibn-i pür-füsūs

Ki destī ne-tüvān büriden be-būs³⁴⁶

Hile ve āl ve rıfķ-ı müdārā ile düşmene yeg bulunur andan ki huşūnet ve şalābet ile ola kıatı yel ki heybet ile eser ağaçların budakların egüb ve yaprağın dökebilür ancak nādīr vāķi³⁴⁷ olur ki bir ağaç yıķa ve lākin ol luţf āhestelikle ve nermliğile ki aşar şudur yavaşlığla ağacın altına girür dibinden kıparur yire bırağur hükemā eydür düşmenle muķābil olub muķāşame iderken zinhār guşşaya köndöziñi yol virme ğazab kışinün³⁴⁸ ‘aklı yolun bağlar ve eger saña düşmenden bir elem ve āzār yetişse meydān-ı intikāmda füşhet müşāhede etseñ fevt-i fırsat haţadır eger fırsat-ı intikām müte³⁴⁹ azzir ise erüb

(32a) intikāma iķdām etmek dağı haţadır anın gibi vaķtinde rüzgāra i³⁵⁰ timād idüb zamāna muntazır olmak münāsibdir ki ebnā-i rüzgārın intikāmını yine rüzgār alıvirir zamān rüzgāra gāh uyanmış çerāğları diñlendirir gāh uyumuş bahtları uyandırur kışı düşmenden şöyle ihtiyāt ve ihtirāz etmek gerekdir ki mār-ı ef³⁵¹ iden gibi tā aña degin ki rüzgā(r) müsā³⁵² ıde ve iķbāl müteķabbil ola çün devlet yār ve baht muvāfık olur ol vaķit intikām-ı a³⁵³ dāya iķdām mübāsīdir kaçan rüzgār-ı müsā³⁵⁴ ıde ve eyyām muvāfık olmaya ol demde ‘adūyla muķābil olub muķāvemete müteveccih olmak kendünün haķāretin istemektir anın gibi haţarlı vaķitlerde ğā’ib olmak ‘ayb degildir Kıur’ān-ı mecīdde ma³⁵⁵ lūmdur ki Mūsā ‘aleyhi’s-selām Fir³⁵⁶ avna ***fe-ferertu minkum lemmā ħıftukum³⁴⁷*** dimişdir ve dağı dimişlerdir ki ***el-firāru mimmā lā-yuţāķu min sūneni’l-mürselīn³⁴⁸*** Ya³⁵⁷ ni ol vaķt ki muķāvemete tākāt olmaya kaçmak peygamberlerün sūnetindendir kışı ki bī vaķit düşmenle muķāşame ıde silāhın düşmen eline virmiş olur veyāhūd düşmeniñ okuna kendüyi nişān itmiş olur ‘adāvet-i mağfī hoşdur eger sezinilürse de te’vīle kıābildür āşikāre elbette cenk olur

Beyt

‘Afā’llāh düşmeni-rā ki āşikār

Nümāyed düşmeni ez kıbr ez kīn

La’n ber düşmeni ki ū dāred ez kīn

Velī pür-kīne vü elfāz-ı şīrīn

³⁴⁶ Ey hayıflanıp duran kışı, sana kimse bilmiyorsun demedi ki bükülemeyen el öpülür.

³⁴⁷ Sizden korkduğum için kaçtım. Şuara 26/21.

³⁴⁸ Güç yetmeyen şeyden kaçmak, peygamberlerin sūnetlerindendir.

Ki ân düşmen besî bihter ez in dost

Be-ḥaḫḫ-ı sûre-i Tâhâ ve Yâsîn³⁴⁹

(32b)

Ca' fer-i Şadîḳ raḍıyal'lâhu 'anh eydür *innî lâ-ubâdiru ilâ ḳazâ'î ḥâceti 'aduvvî maḥâfeten bi-en yestağni minnî³⁵⁰* Ya'ni eydür bir düşmeniñ ḥâcetin ḳazâ etmekde evereyin andan ḳorkub ki benden ğayrıdan isti'ânet idüb benden müstağni ola deyu İbn 'Abbâs raḍıyal'lâhu 'anh eydür çün düşmen seniñle danışık danışa şavâb yolun gösterüb sevâb eşi olsa ol ḥod seniñ naşîḥatiniñ zıddın işler maḫḥûr olur **Hakîm-i Hind** eydür her iş ki müdârâyla ve nermlikle ḥâşıl ola ivmek olmaz çok vâḳi' olur ki ivmek işlerde olsa andan ulu ḥaṭarlar ve müşkil belâlar yüz gösterir **beyt**

Ber mey çü gerden nehed rûzigâr

Dürüstî vü sahtî ne-bâyed be-kâr³⁵¹

Hikâyet: Bir deryâ kenârında bir 'uḳâb ile bir çaḳal vaṭan tutmuşlardı 'uḳâb her gün hezâr ḥavf-ı ihtiyâṭ ile kendözin deñize urub balık şayd iderdi kenâra çıkub yemege ibtidâ idince çaḳâl mîşe içinden busudan nâgâḥ çıkub balığı 'uḳâb elinden ḳapardı ve mîşeye ḳaçardı 'uḳâb ac ve maḥrûm ḳalurdi 'uḳâb bu zulmi üzerinden def' etmekiçün endîşe ḳıldı gördi ki bu maḥalde şabırla müdârâdan ğayrı çaḳal ile mu'âmele müte'azzir pes kendüye didi ki bu diyârıñ kenârından geçüb bir yerde daḥi nuḳl etmek maḳâm-ı me'nûsumı ve vaṭan-ı me'lûfumı terk idüb döstlarımı ğamgîn idüb düşmenler sevindirmek şeni' fi' ildir ki bu fi' ille ben ḳuşlar içinde dâstân olsam gerekdir **beyt**

(33a) *Beter rûzgârân şümârem heme*

Ki ber kârem düşmen güzârem heme³⁵²

Merdüm-i baḥtiyâr ve 'izzet-i ihtiyâr oldur ki eger çok yaşar eger az yaşar mādâm ki ḥayâtda der-be-herḥâl ḥânümânınıñ üzerinde ola vaṭanını düşmene ḳoyub kendü âvâre olmaḳ bedrâylıḳdır eyü ola ölmek yegdir düşmen altında 'ârla yürimekten **beyt**

³⁴⁹ Allah kibir ve kinden kaynaklanan düşmanlığını açıktan (mertçe) gösteren düşmanı affetsin. Kin sahibi fakat zahiren tatlı sözlü düşmana da lanet olsun. Taha ve Yasin suresi hakkı için öyle aşık bir düşman, böyle dost görünen düşmandan çok daha hayırlıdır

³⁵⁰ Düşmanımın işini görmekten sakınmam, çünkü benden başkasından yardım alır ve benden müstağni olur.

³⁵¹ Eğer zaman sarhoşluğa teslim olmuşsa dürüstlük ve kabalık bir işe yaramaz.

³⁵² Ben işimin başında ve düşmanları bırakmış haldeyken günleri sayıp durmam daha kötüdür.

Be-nām-i nīkū kez be-mīrem revā-st
Merā nām bāyed ki ten merg-rā-st
Çünin güft Husrev ki mürden-i be-nām
Bih ez zinde düşmen bedū şād kām³⁵³

Çağāl ki dā'im hīle ile busudan çıkar benim şaydumı kapub mişeye girür ben daği anıñ tedbirinde olayın ki hīle ile aña gālib olam pes bir murğı kağırub çağala gönderdi ki aña diye koñşılarız koñşı koñşıyı incitmek haţadır vācib olan ikrāmdır ki peygamber hazreti 'aleyhisselām buyurur *ekrimi'l-cāre ve lev kâne kāfiren*³⁵⁴ ya'ni koñşının koñşı üzerindeki hūkū-ı takrīrine Cibrīl 'aleyhisselām şöyle baş-ı kelām idüb didi ki koñşı koñşıdan mirāş olur 'Arab eydür *mine'l-mürüvveti keffü'l-ezā ['ani]'l-cīrān*³⁵⁵ eyle olsa ben şöyle cā'iz gördüm ki günde iki balık tutam birin koñşuma virem ve birisiyle ben kanā'at idem bunun üzerine şulh muqarrer oldı 'uqāb iki balık tutub birin çağala birin kendü gıdā idinürdi çağal daği ferāğ-ı bālile deñiz kenārında seyr idüb gezer hīle ile balığı 'uqāb huzūrla karşusunda yir oldı bir gün 'uqāb geldi gördi çağal uyhuuya varmış fırsat ganimetdir deyüb anıl anıl

(33b) çağalı sünsününden tutdı hemān nefes 'acele ile uçub havāya ağdı bir yüksek yerden deñize bırağub didi ki uşda ben balığı işbu aradan tutarın sen dahi bil deyüb düşmeni helāke virdi düşmene şabr ile müdārā idüb gönli murādına irdi Sindbād hakīm eydür istersen kim düşmene murādın üzre intikām idesin ardından yaramazlık dime ve yüzüne katı söyleme belki ta'zīm ile hitāb idüb nerm cevāb vir ki fırsat bulasın kıt'a

Çün rübāh-rā kuşt h'āhī ne-gū
Ne-h'ānī be-nāmeş meger şīr-i ner³⁵⁶
Çü tilkūyi itmek dilerseñ şikār
Dime tilkū arslān degül zinhār
Anā deggin fırsat müheyyā ola
Beşini yār on derisin çıkar

³⁵³ İyi nam için ölsem revadır. Bana nam gerektir, yoksa bu beden zaten ölecektir. Husrev şöyle demiştir. Nam ile ölmek, düşmanı mesut iken diri olmaktan daha iyidir.

³⁵⁴ Kafir bile olsa komşuna ikram et.

³⁵⁵ Eza elini komşudan çekmek, mertliktendir.

³⁵⁶ Eğer tilkiyi öldürmek istersen onu küçümseyerek erkek aslan değildir deme.

BĀB-I NÜHÜM

Der-mev' ıza-i ferzend ü hüsn-i tertib ve naşihat

Bilgil ve āgāh ol oğul kız atanın ve ananın elinde emānet-i vedī'at gibidir şaklamağa muhtāc ve oğlancıkların hātır-ı pāk-cevheridir begāyet şāfī ve nefīs cemī' naķışlardan hālī ammā her nev'e naķşa k̄ābil ve nerm-i laţīf mum gibi her mührü k̄abūl idici ve ne görse ana meyl idicidir pes devletlü ata oldur ki oğlancığının evvel-i tıfliyyetinde anın terbiyetinde gāfil olmayub dā'im hayra k̄andırmaķ gerek ki tā haķķ üzerine olub hayırlu 'amelde olalar çün hayır nihādında k̄arār tutma dünyāda ve āhiretde sa'adet ıssı olub atasının anıyla şevābı artıķ olur ki ol şevāb atanın hüsn-i terbiyetinin neticesidir eger hüsn-i terbiyetinin sa'yinde taķşirāt

(34a) idüb kolayına k̄orsa behāyim gibi seyr iderken şāyed şerre meyl idüb şekāvet ihtiyār ide ol vaķit günāh mürebbīnin boynuna olur niteki Haķķ celle ve 'alā buyurur **ķū enfusekum ve ehlikum nāren**³⁵⁷ ma' nasıyla 'amel etmemiş olur evvela oğlan talebde iken ol vaķitlerde cimā'dan şaķına ki hāzret-i risālet 'aleyhisselām vaşiiyet etdüğinde tafşıl ile zıkr etmişdir huşūşā bu üç vaķtde ki ayın evveli vardır ve ortası ve āhiridir ol vaķtlerde ana rahmine düşen oğlana vesvās-ı şeytān gālib olur kaçan oğlan vücūda gele gerekdir ki āna bir dāye bulalar ki hōş hūlu ve hālāl loķmalu ve şāliha ola zīrā bu üç ma'ni me'ānī-i mu'teberedendir bu üç şıfatla mevşūf olmayan dāyeye oğlan emzirtmelü degildir ki dāye yaramazlığı oğlana sirāyet ider niteki Nebī 'aleyhi's-selām buyurur ki **er-rıdā' yuğayyiru 't-tıbā**³⁵⁸ Eyü kişiden ola oğlan daķı eyü olur zīrā oğlanın tabī'atı dāyesi tabī'atına döner pes aşıl bünyād-ı tertib ve ıslāh dāyedendir **Hikāyet** hāzret-i perverdigār ve fā'il-i muhtār bir gün melekü'l-mevtten su'al etdi ki yā melekü'l-mevt bunca müddetdir ki k̄abz-ı ervāha mülāzimsin k̄abz-ı rūh iderken hiç kimseyi esirgedün mi yoķsa 'adet olduķı cihetden esirgemekden fāriğ misin melekü'l-mevt didi ki ilāhī saña ma'lumdur ki ba'zı ervāh k̄abz iderken fart-ı şefkatden baña ne hāller olur amma zamān-ı māzideki ibtidā-i müddet-i tārih hāzretüne ma'lumdur ki deñiz yüzünde bir gemi içinde bir cemā'atin

³⁵⁷ Kendinizi ve ailelerinizi ateşten koruyun. Tahrir 66/6.

³⁵⁸ Emzirme tabiatı değiştirir.

(34b) rûhun kabz it deyu ben za'ife buyurduñ ol gemi helâk olub halk deñize döküldi amma bir tahta üzerinde bir hatun kişi bir süd emer oğlancık ile ğarķ olmadı baña buyurduñ oğlancığın anası rûhun kabz etdim süd emer oğlancık deñiz yüzünde bir tahta üzerinde yetim yalnız kaldı benim ol yetime özüm ne vecihle göynüb cânım ne resme acıduğunu hazrete ma'lumdur ilâhî anıñ hâli nice oldu bu za'if kuluña haber vir melik-i kerim ve rabb-i rahim buyurdi ki nesim-i şabāya emr etdim ol tahtayı lutf-ı dirāyetle sürüb deryā kenārına getürdi ol sâ'atde yele buyurdum bir kuvvetlü mevc koparub tahtanın altından girdi tahtayı kuvvetle kenāra atdı şu çekilince oğlan kuruda kaldı tahta şuyla deñize bile gitdi bir āb [u] havāsı laţif cezire idi her nev' yemiş her faşda bulunurdu huşuşā ol oğlan düşdüğü mevzi' bahır kenārında bir mevzün murğzār idi ki çemenleri ter harirden yumuşak ulu 'ālî ve sāyedār ağaç bitmişdi üzerinde gölgesinde rāhatla yatdı nesim-i rāhat-bahşa buyurdum ki āheste es ve hūrşid-i cihān-tāba didim ki ol oğlana lutf-la işrāk idüb eşerüni nerm tokundur tā huzūr-ı emn içinde refāhiyyetle āsude-hāl olub ulala ve bir enügi olmuş südlü kaplan var idi ki südi galebesinden kendüye zahmet 'ariz olmuşdı bî āsāyiş seyr iderken nāgāh gözi ol oğlana düş oldu hemān oğlanın gözlerini kudretimle kaplan enügi gözlerine müşābih kıldım kaplan ol şavķa rağbetle varub

(35a) oğlanı emzirdi az müddetde oğlan neşvü nemā buldı ayak üzerine gelüb seyr iderken bir mevzi'e vardı ki ol yir periler menzilgāhı idi periler gördiler ki bir mehpeyker zibā şuret oğlanı kabul idüb terbiyete meşgöl oldılar perî dilin öğrenüb ve anlarıñla müşāhib oldu aña deñlü ki bir gün yine yıl bir gemiyi ol cezireye bıraktı gemi ehli cezirede seyr iderken oğlanı buldılar aldılar gitdiler melekü'l-mevt yine hazret-i ulūhiyetden şordı yā rabb ol oğlan şimdi neye mensūbdur hazret-i Hakk buyurdi ki şimdi Mışıra sultandır beyt

Meşnevi

'Atā kıldım aña envā'-ı ni' met

Ferāġ-ı emn ü şıhhat baht u devlet

Şu deñlü etdim aña lutf u ihsān

Ki haddin bilmege 'acizdir insān

Eline fi'l-meşel ala ķara hāk

Dürr-i hâliş olurdı yâ dürr-i pāk
Cihān halkı aña hōş oldu münkād
Olıcaķ salţanat tahtında dilşād
Çü halka anı etdim müstaķil şāh
Ėapumdan yüz çevirdi oldu gümrāh
Ėarardub yüzün ol kānī ma‘ āşī
Olupdur şimdi dergāhıma ‘ āşī
Çü yokdur anda dīn şerm inşāf
Urur tañrı benim deyu şovuk lāf
‘ arz bu etdügim çoğ eylüge ol
Benim tañrı degülim dir saña kul
Benim munşıflara settār u Ėaffār
Velī zālamlere cabbār ve ķahhār
Çü yok inşāfı oldu şimdi bāĖī
Benim mülkümde oldu baña yağı
Bilürken kim benim Rabbü'l-ķalāyık
Bugün ķahruma nefsin etdi lāyık
(35b)

Benim Ėod yok beķāma Ėadd ü Ėāyet
Anıñ ‘ ömri bugün buldı nihāyet
Dükendi müddeti var cānını al
İlet anı cehennem ķa‘ rına şal
Şorarsañ kimdir mel‘ ün-ı maţrūd
‘ Aleyhi'l-la‘ ne bil adını Nemrūd
Aña kim dāye nemr u cindir üstād
Aña lāyık bu kim Nemrūd ola ad
Emen barmaķlarından şīr-i ķudret
Ėalīl oldu başında tāc u rif at
Gerek şāliĖ ola üstād-ı dāye
Ki oğlan ala andan pāk māye

Üçüncü Oğlan söz anlar olıcağ üstād-ı şāhihe virmek gerek ki hem ‘ilim ta‘līm ide ve hem ādāb ve meḥārim-i şer‘īden men‘ ide ve kendü akrānı oğlancıklar elinden nesne kapdırmaya ve yalan söyletirmeye ve kimseye sögdürmeye bu şıfatları anıñ katında mezemmet taḥkīrle aña tā oğlanıñ ḥāṭırı bu envā‘ıñ emşālinden özge ve ‘örfde müstaḥsen olan şıfatlar ki gerçek söylemekden ğayrı rıfķ u luṭıfduṛ pīrlere ḥürmet idüb kendüden ululara ikrām göstermekdir bu me‘ānıñ envā‘-ı eṣbāhla oğlan ḥuzūrunda medḥle aña ḥaṣāyil-i ḥamīdeye meyl idüb rezāyil-i reddiyeden ictināb ve ihtirāz etmek zātı olub ṭabī‘atında müstaḥkem ola **Dördüncü** Gerekdir ki yaramaz yoldaşdan anı muḥkem şaklayalar beş tā‘ife muṣāḥabetinden uşlu kişiler şaķınmaludur ki şūmluğı ve şerri sirāyet etmeye ḥuṣūṣā oğlan ki elbette şerre ve fesāda varır **evvel** şūḥ-ı bī-şerm **ikinci** kezzāb **üçüncü** lecūc **dördüncü** bī-bāk ḳanķı işe gerekse şürū‘ idici ola **beşinci**

(36a) fācir ki muṣāḥabeti zehr-i ḳātildir bu beş tā‘ifeden ırağ olıcağ ümīddir ki bāķīsinden kendözini şaķınabile **altıncı** ata olmaķ isteyen gerekdir ki her vaķt (-i) şehvet tekāzā idüb nefis hevāsiyla şehvete mutāba‘at idicek nāpāk toḥm menābi‘ ḳılmaya ki oğlanıñ ṭamarı etine ulaşmışdır ve seniñ şehvetiñ anıñ şehvetine ḳarışur yaramaz ḥatunlar ile mu‘āmele iden kişi oğlı ḥaḳķında ḥabāset ihtiyār etmiş olur ve ḥazret-i resūl aleyhi's-selām buyurur *Lā ye‘tī [ila‘llāhi] sübhānehu aḥadun bi-zenbin ‘azīmin min cehāleti ehlihi*³⁵⁹ Ḥaḳķ Te‘ālā dergāhına andan ulu günāhla varmış kimse olmaz ki ehl-i beytini cāhil ḳoya ḥaḳķ bāṭıl nedir öğretmeye ya ḥod bir öğrediciye teslīm etmeye bu kişi ‘ıyālını meḥāss-ı memdūḥa ile müzeyyen ve ḥaḳķ-şinās ḳılmaķda sa‘y etmek gerçi meşakķatdır ammā ol meşakķati ihtiyār etmeyince kişi serverlige sezāvār ve ululuğā lāyık olmaz Ḥaḳķ Te‘ālā buyurmuşdur ki *lem tekūnū bālīğihī illā bi-şıḳķı‘l-enfūs*³⁶⁰ ḥikāyet dimişlerdir ki ‘Abdū'l-melik Mervānıñ beş oğlı var idi anlara vaşıyyet idüb didi ki Tevrātta yazılmışdır lā kenze enfa‘u mine‘l-‘ilm³⁶¹ Ya‘ni ḥiç genc yokdur ki ‘ilimden aşıllu ola imdi ‘ilim ḥāşıl etmege cidd ü cehd idiñ kim hem ‘ilim hem māl ve hem kāmķarlığā sebep olur ammā mālıñ ḥaṭarı çokdur ḥaṭarsız ḥazīne ‘ilim ḥazīnesidir neseb daḥi egerçi sebep-i ‘izzetdendir fażl-ı ‘ilim ile daḥi ziyāde olur **beyt**

³⁵⁹ Kişi, ailesini cahil bırakmaktan daha büyük bir günahla Allah'ın huzuruna varmaz.

³⁶⁰ Kendinizi büyük sıkıntılara sokarak gideceğiniz yerlere, onlar taşır yükünüzü. Nahl 7

³⁶¹ İlimden daha yararlı bir hazine yoktur.

Eger çi ki hūy-est ber kef gevher

Çü ūrā be-reste künî hūbter³⁶²

Buḳrāt-ı ḥakīm eydür oğul iḳbāl-i devleti ve kemāl-i siyādet üzre sa‘ ādeti atanıñ

(36b) gönün hōş eylemek ile bulur ataya andan bu sa‘ ādet olmaya ki meḥāsin-i marziyyete ile ve ḥaşā’il-i cemīle ile ārāste bir oğlı ola hīç kimse derecāt-ı devlet ve merātib-i sa‘ ādetde kendüden ‘ālī olduğun kimesneniñ istemez ve illā ata oğlunuñ kendüden ‘ālī olduğun ister hem eyle gerek kişiye ki eyü oğul cāndan ‘azīzdir ata eyü oğul önünde olduğın ister ki sevgilü cānını sevgilü oğul önünde teslīm ide oğlı sonunda ḳalub ḥayır la anıñ rūḥunu añar bu devlet ol şāḥib-i sa‘ ādet kişiye ulu manşıbdır ki oğlunu ‘ilm ü edeb kesbine taḥrīk ve taḥrīz ide oğul ki tūtiyā-yı ‘ilmile rūşen-dīde olacaḳ şinās olur pes ata ve ana ḥaḳḳın kendüniñ üzerinde sābit ve muḥaḳḳaḳ bulub rūḥlarınıñ du‘ āsı müdāvetine mülāzim olur ‘āḳil atalar hemīşe sevgilü oğlancıklarına üstād cefāsın çekmekde ḥayır naşīḥat etmegi faḥr idinür ki emīrū’l-mü ’minīn ‘Alī kerema’llāhu veche eydür *men şabare ‘alā ta‘bi’l-‘ilm mete‘a’llāhu bi-rāḥati’l-edeb*³⁶³ ya‘ni ‘ilm yolunda zaḥmete şabr ideni Ḥaḳḳ aña berḥūrdār lıḳ virüb rāḥata irgürür

Beyt

Kim ki ten rāḥatınadır meşḡul

Bulmayısar cihānda rāḥata yol

İḥtiyār ide kim ki zaḥmet-i ten

Her murādına hōş toḡar bulur ol

Sultānū’l-muḥaḳḳıḳīn Mevlānā Celāle’-d-dīn ḳaddesa’llāhu rūḥu’l-‘azīz buyurur ki

beyt

Eger yek dem beyāsāyem revān-ı men neyāsāyed

*Men ān lahza beyāsāyem ki yek lahza neyāsāyem*³⁶⁴

Ya‘ni eger bir nefes diñlenmek isteyem rūḥum bī āsāyiş ḳalub diñlenmez **beyt**

Ne-tersid bāyed zi renc-i büzürg

Ki der zır-i ān-est genc-i büzürg³⁶⁵

³⁶² Gerçi kendisi paraya engel olsa bile ilme bağlanmak daha güzeldir

³⁶³ İlim öğrenmenin zahmetlerine dayanan kişiye, Allah, edebin rahatlığını ihsan eder.

³⁶⁴ Eğer bir nefes dinlensem ruhum dinlenmez. Ben dinlenmediğim an dinlenirim.

³⁶⁵ Büyük sıkıntıdan korkmamalı. Çünkü onun altında büyük hazine vardır.

(37a) Ya‘ni ulu zaḥmetden qorqmalu degildir ki anıñ altında ulu ni‘met buluna ki *men talebe’r-riyāsete ve lem yectehid fi’d-dirāseti ve hüve şevrun fi’d-desāseti*³⁶⁶ Her kim ki riyāset ululuk taleb ide ve ‘ilm taḥşilinde ders ta‘abın çekmeye ol ḥidmet sürür bir buḡā meşābesindedir Belīnūs ḥakīm eydür kişiye ‘ilim kemāl ve cemāl bağışlar ve māl ārāyiş-i iḳbāl virir şahş-ı bī-dāniş ḥor-ı bī-miḳdār olur ve mālsız kişi hemişe ayaklar altında zillet-i denā’etle miḥnetdedir ve her murādından maḥrūm ve her ārzūsuna bī-dest-res bulur eger gökden belā nāzil olsa miskīn üzerine iner ve eger yerden cefā çıksa dervīş üzerine hücūm ider eger dervīş inlese kimse işitmez ve diñlemez eger ağlasa kimse gözi yaşın silmez mu‘azzam meclislerde ve mu‘teber maḥfellerde mālدارlar bir söz ki söyleyeler eger rāst eger rekīk taḥşin ve āferīn derler dervīş eger ağzından dürr-i gevher yaḡdura kimse kulaḡına koymaz ve eger dilinden ḳand-i nebāt aḳıda kimse tınmaz belki ebsem tūr küstāhlıḳ etme deyu sögerler pes ‘ālī himmet ve ‘āḳil atalara lāyıḳ budur ki ṭayyib taraflardan ve ḥalāl cihetlerden cem‘ olunmuş mālın ‘ıyālīcün zaḡire ḳoya ve bu şālīḳ niyyetini dünyāda ‘ayn-ı mürüvvet ve ‘uḳbāda maḥz-ı sa‘ādet i‘tikād ide eger mecāl māl-i mümteni‘e elbette ‘ıyālīni üstād-ı ḥāzıḳa teslīm etmekde taḳşir etmeye ki ‘ilm kişiye hem māl ve hem cemāl yeter Vehb ibn-i Ümeyyeden rivāyetdir ki Dāvūd Peyḡamber ‘aleyhi’s-selām ḥalḳdan ‘uzlet iḥtiyār etdi ḥazret-i ‘izzet ‘azze ismuhu vahy idüb didi ki yā Dāvūd çık ḥalḳa ulaş ve anlara ‘ilim öğret ki ‘ilim

(37b) dünyāda ve dünyānıñ içindekinden yegdir **beyt**

Ki türā māl hest dāniş nīst

*Dāniş āmūz tā gesti bāşı*³⁶⁷

Dimek olur ki gerçi seniñ mālñ var velī ‘ilmiñ yok eyle olsa ehl-i ma‘rifet ḥuzūrunda bir eşekden kemsin zīrā ādemde ‘ilim olmaya fehm olmaz fehmi olmayan ādem olmaz ve mālدار kişi ki dāniş olmaya ekşer ḥasīs olur ‘ilmi olmaduḡı cihetden mālı maḳşūd-ı bī’z-zāt şanur şayd-ı maḳşūda vāsıta ve neyl-i vuşul-ı murāda vesīledir deyu i‘tikād idüb maḥbūb belki ma‘būd idinür *ḥubbu’d-dünyā re’su külli ḥaṭi’etin*³⁶⁸ kişi tōhmet ile müttehim olur zīrā dünyāyı maḥbūb idinmek her günāhñ başıdır cemālle

³⁶⁶ Başkanlık elde etmek isteyen ama ilim tahsiline gayret göstermeyen, şeytanın hilesine düşmüş bir öküzdür.

³⁶⁷ Eğer sende mal var fakat ilim yoksa ilim öğren ki çirkin olmayasın.

³⁶⁸ Dünya sevgisi her günahın başıdır.

hisset şümlüğünde işbu teşnî'-i dil-şiken ve tevbîh-i rûh-ı kudsîyâna lâıyık olur ki dimişlerdir **beyt**

Şeref-i nefis be-cûd-est kerâmet be-sücûd

***Her ki her dü ne-dâred 'ademeş bih zi vücûd*³⁶⁹**

Ya'ni nefsiñ şerefi cûdladır cevher degildir ve sücûdladır ki 'ibâdetde kimde ki bu iki şerîf şıfat mevcûd olmaya anıñ vücûdundan 'adem yegdür ki 'ademiñ zararı yokdur ve câhil kendü nefesine ve ğayra 'adûdur ***el-câhîlu 'aduvvun li-nefsihi fe-keyfe yekûnu şiddiken li-ğayrihi***³⁷⁰ her mevcûd ki zamân-ı âtîde ya'ni gelecek zamânda vücûda gelse gerek 'ademden gelirdir şâyed hayırlı ve menfa'atlü ola ammâ vücûda gelen câhil olıcak andan hayır menfa'at mutaşavver olmaz 'ademde var vücûda kıbiliyyet-i beşerden selb ider cehl-i edebiyyet anıñ ki dîde-i 'aqlında şa'sa'a-i envâr-ı ma'rifetden bir zerre ola cemâl-i 'ilmiñ şu'â'-ı cihân-ârâyı

(38a) müşâhede etdügi gibi cehliñ dañi kemâl-i habâşetle tamâm kabâhâti mu'âyene idebilür eyle olsa bu şıfat-ı kabîh ü kerîhe ki şıfat-ı cehldir kişi cehlinden kendüye bu şıfatı lâıyık görüb ihtiyâr etdiyse şefkat ve mürüvvet dîdesine hâk saçub 'ıyâline bârî revâ görmeye belki Allâhıñ rahmetinden ümîd kesmeyüb cehl âfetinden hâlâş ve necât bulub 'ilim 'izzetin bula ve dâniş-i ma'rifet ve devlete irişmek ciddile sa'y idenlere 'ilim müyesser olmağ mümkün olduğıyçündür hâzret-i nebiyy-i mihribân ve Resûl-i rabb-i rahman 'aleyhi's-selâm eydür ***Utlubû'l-'ilme mine'l-mehdi ilâ'l-lahd***³⁷¹ ya'ni 'ilm taleb idin beşikden çıkub tâ kabre varınca Aristetâlis hâkîm eydür isterseñ ki şeref-i hikmet-i ilâhiyye ile rûhânîlere biriküb melâ'ik-i melekût ile hemnişin olmağ lâıyık olasin beher hâl ya'ni eger nev eger civân eger pîrsen 'ilim taleb etmekde 'ârlanma ki 'ilm talebinde 'ârlanmağ cehldir ve fâhrlanmağ âşâr-ı ma'rifetdir 'âr ilmden 'ârî olanlara gerekdir ki denmişdür

Ta'allem yâ fitâ fe'l-cehlu 'ârun

Ve lâ yerzâ bi-hâ illâ hımârun³⁷²

³⁶⁹ İnsanın şerefi cömertlikle, kerameti secde iledir. Bu iki özelliğı olmayanın yokluğu varlığından daha iyidir

³⁷⁰ Cahil kendisinin düşmanıdır; nasıl başkasına dost olsun.

³⁷¹ Beşikten mezara ilim talep edin.

³⁷² Ey delikanlı! İlim öğren; çünkü cahillik utançtır.

Eşekler hariç kimse cehaletten razı olmaz.

Dimek olur ki cehl bir ‘arlanmalu işdir ki ol işe rāzı olmaz illā hımār İbn-i Mübāreke pīrlık deminde didiler ki Hāḫḫ Te‘ālā saña vaḫy idüb bir günlük ‘ömrün ḫaldı dise ol ‘ömri neye şarf iderdin didi ki ‘ilme şarf iderdim rāy-ı şavāb ıssı kişilere naḫd-i ‘ömrünü ‘ilme şarf ideler ol ḫadar ‘ilim de olmazsa ki āvāzesi āfāḫa irişe bārī ḡayretle ol ḫadar sa‘y ide ki cāhiller çerisine ve nādānlar dīvānına yazılmaya **en yekūne**

(38b) **vābilun ...**³⁷³ ekābir dimişlerdir ki kim ki iki şıfat-ı marzıyye ile muttaşif ola her ulu devlet ve ‘ālī-menzilet ki ḫaleb ide Allah Te‘ālā müyesser idivirir ol iki şıfatın biri şıdḫ-ı tamāmla niyyetinde cāzim ve muḫkem ve şürū‘ itdüḡi maḫşūdda ciddī ōn dutub ivmek olmaya ikinci ol ārzū etdüḡi murādın ḫademe-i ‘alāmet fi'l-cümle zuḫūr bulsa ol ḫadar şükr-i ni‘met etmek gerek ki ol şükr-i kāmīl berekātında Hāḫḫ Te‘ālā murādını nice isterse müyesser ide nite ki dimişlerdir **beyt**

Her çend firāk pūşt ümīdem be-şikest

Her çend cefā dū-st āmālī bīned³⁷⁴

Dimek olur ki her vaḫt(-i) firāk benim ümīdim arḫasını şıdı ve her vaḫt-i cefā iki elūmi şöyle baḡladı ki ārzūm endīşesiniñ beli uruldı bu cümlesiyle ben ‘āşıḫ-ı nevmīd olmazam ki kişi neye himmet baḡlasa irişür **Hikāyet** sālīm-i Eftas Me’mūn Ḥalīfe ḫuzūrunda gelicek Ḥalīfe ikrām için ḫareket etdi ve kendü eliyle yanına yaşıduḫ ḫodı Sālīm anı görüb secde etdi Ḥalīfe didi ki ey şeyḫ niçün secde idersin Sālīm didi ki ben bir ḫaşşābın ḫulıydım anın manḫarında raḡbetim az idi beni ḫaşşāblık ḫizmetine ḫābil görmedi āzād idüb destūr virdi çün başım(a) buyruḫ oldum İmām-ı a‘ḫam raḫmetu'llāhi ‘aleyh ḫazretiniñ iḫlāş tamām birle mülāzemet etdim anın ḫidmeti berekātında şeref-i faẓl-ı ‘ilim beni bir mertebeye irişdirdi ki emīrū’l-mü’mīnīn ḫullidet ḫulāfetuhu ḫazretleri benim ‘izzetim için yerinden ḫalḫub mübārek eliyle yanuma yaşıduḫ ḫodı bu ni‘met-i celīlīn şükrānesidir ki secde-i şükr etdim

BĀB-I DEHŪM

(39a) Ḥidmet-i pādīşāḫān

³⁷³ Okunmuyor.

³⁷⁴ Ayrılık ümidimin belini kırsa ve cefa iki katlı olsa da hâlâ emellerim var.

Ve beyân idüb üst ‘âlimlere ma‘lûmlu ki pâdişâhlık emr-i ‘azîmdir ‘azametinde ki ‘âdil olan Allâhîñ maḥbûbı ve muḥarrebidir zâlim olan Allâhîñ düşmenidir nite ki nebiyy-i kerîm ‘aleyhi’s-selâm buyurur ki *inne aḥabbe’n-nâsi ilâ’llâhi yevme’l-ḳiyâmeti ve aḳrebehum minhu meclisen imâmun ‘âdilun ve ebḡaḍa’n-nâsi ilâ’llâhi yevme’l-ḳiyâmeti ve eṣeddehum ‘azâben ve eb’adehum meclisen imâmun câbirun*³⁷⁵ İmâm Câbir ḥazret-i melik-i mennân celle zikruhu luṭfundan müşerref emr-i imârete lâıyık görüb serîr-i salṭanat üzre sa‘âdetle fermânında olmaḳ erzânî kılduḡından soñra kendü fermânına münâsib ve naṣṣ-ı nebeviyyeye muvâfiḳ ‘adl iden şâh-ı ‘âdil ḥalîfe deyu zıkr ider Tāvus ḥazret-i melekût ve ḥümâm-ı burc-ı ceberût seyyid-i enbiyâ Muḥammed Muṣṭafâ ‘aleyhi’s-selâm *es-Sultānu ḡillu’llāh*³⁷⁶ deyu aṇduḡundan soñra Ḥaḳḳ Te‘âlâ kendünün ve resûlünün adına adını maḳrûn kılub ḥalâyıḳı anıñ emrine muṭi‘ oluñ deyu emr ider *Eṭi’u’llāhe ve’r-resûle ve uli’l-emri minkum*³⁷⁷ şerefine maḥṣûş kılub fermânını ḥaḳıñ başına ve mālına nâfiz kılub bu sa‘âdet ve iḳbâle mensûb olan şâhib-i devlet-i şehinşâha âyine lâzımdır ki Allâhîñ ‘ibâdetine mülâzim olub ‘adl ü inṣâf işâ‘tinde ve in‘âm ve iḥsân ifâḥatında sa‘y idüb i‘lâ-i i‘lâm-ı dîn menâriḳinde gûş ide ve umûr-ı ‘adl-i dâd bir menâṭ üzre ki aḥkâm-ı ḥazret-i risâlet aña menûṭdur sâbit muḳarrer duta ‘ale’t-taḥḳîḳ ve’l-yakîn bile her ḥayf ki kendüden veya kendüye müte‘allık kimesne

(39b) lerden Tañrının ḳulları üzerine vâḳi‘ olur ol cevriñ ‘itâbını kendü çeker ol zulmi filân ḳulum etdi diyemez çün vilâyetiñ ḥimâyetine ve ra‘ıyyetiñ ri‘âyetine meşḡûl olub zabṭ-ı umûr-ı dîn ve ḥıfz-ı meşâliḥ-i müsliminde tamâm istiḳâmet göstere dâd-ı şâmil ve ‘adl-i kâmil birle re‘âyâsı refâhiyyetde ve zîr-i destleri râḥatda duta anıñ gibi melikiñ zamânı ki *inne’llāhe ye’muru bi’l-‘adli ve’l-iḥsân*³⁷⁸ ma‘nisiyle ‘amel idüb ehl-i memleketi ‘adl ü iḥsânla âsûde ider ṭâ‘at ehli çok olur ‘ibâdeti çok iderler ol çok ‘ibâdet ṭâ‘at anıñ mecmû‘-ı ḳadr-i pâdişâhîniñ dîvânına şevâb yazılmaḡa lâıyıḳdır ki sebeb-i emn-i ḥuzûr ol şâh-ı ‘âdiliñ vücûd-ı şerîfidir ki ḥazret-i risâlet ‘aleyhi’s-selâm buyurur

³⁷⁵ Kıyamet günü Allaha en sevimli olan ve ona en yakın bulunan insan adil yöneticidir; insanların en sevimsizi, ona en uzak olanı ve en şiddetli azaba uğrayacak olanı ise zulmeden yöneticidir.

³⁷⁶ Sultan, Allah’ın gölgesidir.

³⁷⁷ Allah’a, resulüne ve sizden olan yöneticilere itaat edin.

³⁷⁸ Allah adaleti ve iyiliği emreder.

*‘adlun sâ‘atun hayrun min ‘ibâdetin sittîne seneten*³⁷⁹ ya‘nî bir sâ‘at ‘adl fâzılrağdır altmış yıl ‘ibâdet etmekden ve ol yedi tâ‘ife ki kıyâmet gününde Hâk Te‘âlânın ‘arşı gölgesinde dâhile huzûrda olsalar gerekdir **evvel** ‘âdil pâdişâhlardır ‘adliñ ‘adli şevâbı her gün altmış şiddîk müctehidiñ ‘ibâdet şevâbınca olur pâdişâh-ı kâmkâr bu ulu devlete ve bu hümâyûn-ı sa‘âdete ol vâkıtte lâıyık olur ki on kâ‘ide-i kânûn ve on melikâne kendü rûzigârınuñ şî‘ârın ve deşârın idine **evvelâ** re‘âyâ ve lîkin himmeti anıñ üzerine ide ki ra‘ıyyet merhamet ve şefkat yönünden kendü nefsi mertebesinde ola nefsi ne şanursa ra‘ıyyete daği anı şana anıñ gibi pâdişâh-ı ‘âlem-sâziñ kuluym ki re‘âyâsını hoş tutayın dir **ikinci** dergâhında hâcet dilemege gelen erbâb-ı hâceti intizârla hâkîr kılmaya ki re‘âyânıñ hâcetleri

(40a) kazâsında te‘hîr olunmağı kıyâmetde pâdişâhdan şorsalar gerekdir İskendere Aristetâlis neşâyılında dir ki saña feryâd itmege gelenleriñ mu‘âvenetinde te‘hîr itmek meliklere hâzret-i meliki‘l-mevt mâlikü‘l-mülk ol dem ‘inâyetin erzânî kıılır ki kendüden meded ummağa gelenleriñ maqşûdların te‘hîre bırakmaya **üçünci** oldur ki pâdişâh vâkı-i şerîfini dâyim müstağrak-ı shevât-ı nefsanî ve me‘âdib-i hayvânî belki sa‘y anıñ üzerine ide ki ekşer evkâtı bîr-i mülke ve terbiye-i ra‘ıyyete şarf oluna **dördünci** melikler gerekdir ki her emriñ esâsın refîk ve luğf birle müdarâ üzre kıoya kudret-i şavvet-i gurûrla gâzaba meyl itmeye Hâzret-i resûl-i Rabbi‘l-‘âlemîn du‘â idüb buyurmuşdur her beg ra‘ıyyet ri‘âyetinde rıfık u luğfla vâkâr üzerine ola yâ Rabb sen aña rıfık u luğf kııl her kim ki ra‘ıyyete ‘unf ide sen anı ‘unfla tut **Hikâyet** Hişâm ibn ‘Abdü‘l-melik hâlîfeleriñ ulularından idi Ebû Câzim ki ‘ulemânıñ ulularındandır andan şordı ki baña tedbîr-i hâlâş ve tarîk-i necât nicedir ta‘lîm it ki Cebbâr-ı zû‘l-celâliñ kahrından amân bulub luğfuna tuş olam didi Ebû Câzim didi ki her mâl ki alursın bir mağalde al ki şer‘ anı câ‘iz göre ve bir yere şarf it ki maşraf meşrû‘ ola zulm-i ‘unfla olub bâtııl yere harc itme Hişâm didi ki bu me‘ânî tamâm ri‘âyet itmek kimiñ tâkati ola Ebû Câzim eyitdi ol kişinin tâkati olur ki tamu ‘azâbına tâkat getürmeye **beşinci** tâkati erdikce vefâ idüb kudret yetişdikce cehd idüb tâ ki ekşer ra‘ıyyeti bârî hoşnûd ide ‘ulemâdan zamân

³⁷⁹ Bir saat adaletle hükmetmek, altmış yıl ibadetten hayırlıdır.

(40b) begine naşihat idüb didi ki dilerseñ ki Hakk Te'âlâ senden hoşnûd ola halâyıkı bî-vech yerde azarlama kûlundan Hakk Te'âlâ ol vakit hoşnûd olur ki eli altındağını hoşnûd ide zîrâ Allâh rızâsın maşşûd idinmeyen kişi yaratduğı halkı râzî etmek mutaşavver olmasa gerek **altıncı** beg olan kimesneye gerekdir ki hiç âferideniñ râzılığın taleb etmeye ki ol ma'nî Tañrınıñ emrine muhâlefet etmek birle hâşıl olur bu hatırlı iş ârzû-yı mûcib-i şer' üzerine muqaddem dutmağdan gelür bir kişi hatırın ri'âyet idüb ve nice hatırı nâ-hakk yere harâb etmek gibi ammâ ülü'l-emr şer' örf üzerine bir mütemerridi 'azâba ve 'uqûbete çekse anıñ içinde pâdişâha nef'-i dünyâ ve âhiret hâşıl olur **yedinci** melikler gerekdir ki üç 'âdet-i kerîmâne ile mu'tâd olalar evvelâ hüküm vaktinde 'adl ü merhamet ve şefkat deminde 'afv ve 'adûya vefa **sekizinci** mevâ'ız-ı 'ulemâyâ râgıb olub neşâyıh-ı şulehâ'-i 'ukalâya harîş olmak ve ictinâb-ı ihtirâz idüb nâ-hakk işlerde muvâfaqat idüb ve her sözlerine tahsîn-i sâbâs dimekten pâdişâha gurûr virüb maşşûdların kendüler hâşıl iderler ammâ pâdişâh iki cihânda bile utlu olur **tokuzuncı** begler gerekdir ki iki nesneden perhîz ideler biri tekebbür biri nâzır zîrâ nuhûset-i kibrle fahrlanmağı 'âdet idende olur ba'zı vaktinde huddâmıñ tevâzu'un kendüniñ ta'zîminde kuşûra haml idüb hışma ve gâzaba lâyıq görüb bî-mûcib gâzab kılur ol hüd bir âfetdir ki anıñ gibi yavuz hû kişinüñ

(41a) kendüzine düşmen yeter **onuncı** begler ana kanâ'at itmeyeler ki dergâh-ı devlet penâhlarında merâsim-i 'adl ü kavânîñ umûr-ı inşâf kânûn-ı kadîme üzerine mer'î ve müstaķim ola belki himmeti aña haşr ide ki tahta ba'id olan memâlik köşelerinde ki 'âmiller ve kenârlarda vâķi' olan çâkerler ve nâyibler pâdişâhıñ nâsa siyâseti hevlinde şol kadar ihtiyât çekilir ki bir zerre zulüm ihtiyâr etseler 'azille halâş bulmayalar belki baş korusunda olalar ve dañi aşhâb-ı tedbîr ve erbâb-ı müşîr ve rây-ı ülü'l-elbâb 'azîzleri kendülere muķarreb kılalar ki ekâbir-i eslâf dimişlerdir ki a'mâl-i dîn ü devlet ve işğâl-i mülk-i millet pâkîze rây-ı mezheb ahlâķ-ı 'azîzler vâsiyasıyla muntazam olur ve ümerâ-yı nevâhî ki pâdişâhlık 'aynınıñ kılâdesidir ferzâne müdebbirler vesîlesiyle dutalar her gâh ki bu kâ'ide mer'î ola ya'nî âsitân-ı salţanat ve bârgâh-ı memleket mülâzimleri 'âķil-i kâfî ve dâñâ nâşihlar olalar ol kabunuñ âşâr-ı devleti her gün vâzîh olub envâr-ı sa'âdetlerini her dem sâķı' ve lâyıh olmaktadır 'âlim-i 'âlimîler ol eşrâf-ı encümengâhı işiğîñ ravza-i celâline ve hadîķa-i ikbâline ihlâş ile

yüz tutub elṭāf-ı şemīm-i şāhāne ve evṣāf-ı na‘īm-i kāmranesinden ḥazz-ı vāfī ve naṣīb-i kāmīl-i kāfī ummağa bunlarla lācerem dōst-ı yekdil ve düşmen-i yekcihet olub devlet-i müstaḳarr işigüni secdegāh idinmege şevḳ-ı tamāmı kesb-i münāsebete meşgūl olurlar **Hikāyet** Rāy şehrinde Ebū Naşr adlu bir kişi var idi ol vāḳitde Reyin pādīşāhı Ḥasana Rūm mülküni virmiş idi ittifāk ‘Irāk leşkeri gelüb Rey leşkeriyle cenk eyleyüb

(41b) Rey leşkerini şıdı Rūmdan Rey leşkerine mu‘āvenete gelmiş sipāhilerden çok kimse esīr olmuş idi ol esīr olan mu‘teberlerinden bir nice ekābiri ḳatına getürüb turgurdu Ebū Naşr-ı mezkūr eydür beni göricek tercümānına buyurdu benden şordı ki ḳandensin ben daḫi didim ki Reyden melik-i Rūm didi ki eger saña ḥaber ısmarlasam pādīşāhıña dir misin didim ki her ne ki pādīşāh buyurur başım üzerine ḡaltān olub ol fermānı yerine ḳoyam melik-i Rūm didi ki melikūne eyit ki ol vāḳt ki Ḳoştantıniyyeden çıḳdım niyyet-i ḥāṭırda anı bağlamış idim ki seniñ begligüni ḥarāb idüb ammā seniñ ḳapu(ña) gelevüz keyfiyet-i aḥvālın ḥavāşşdan ve ‘avāmdan teftiṣ etdim muḥaḳḳaḳ ma‘lūmum oldı ki āfitāb-ı devletiñ henüz burc-ı kemālde seyyārdır kişiniñ ki sa‘ādeti āfitābı rüşen ve ṭālī‘ ola ḡurūba idüb zevāl ḥaznīşında olmaya ve anıñ dergāhı mülāzimleri ve muḳarrebleri İbn ‘Abīd ve Ebū Ca‘fer Ḥāzīn ve Ebū ‘l-Faṣl Hindū ve Ebū ‘Ali İbā‘ī gibi kārđān-ı kāfī ulu kişiler ola bunların gibi ‘azīz vüçüd-ı kāmīl ṭā‘ife cem‘iyyet ihtiyār etdügi maḳām-ı dergāh devām-ı iḳbāline ve şebāt-ı cāh-ı celāline delīldir ve ben bu sebebden vilāyetiñe ta‘arruṣ ḳaşdını terk etdim **Hikāyet** Melik-i Rūm Nūşīrevān-ı ‘ādile nāme yazub didi ki ra‘iyyeti neyle ḥıfṣ idüb ri‘āyet etdiñ mülküñ ma‘mūr oldı ve muḥālifiñ yok Nūşīrevān cevābında didi ki yedi nesne ile **evvelā** ol idi ki dilimi şaḳladım sögmekden **ikinci** emir nehyde söz söylerken sözüm arasına hezel ḥalt eylemezdim **üçüncü** her va‘de kim etdim eger ḥaṭā ve eger ‘aṭā ḥilāf etmedim **dördüncü** her işi

(42a) lāyık kişilere tefvīz etdim murād gözedüb sevdüğim kişi kişiye ulu iş virmedim **beşinci** her kime ‘azāb ve ‘uḳūbet buyurdum ıslāḥ ve edeb için buyurdum nefsim ‘izzetiçün buyurmadım **altıncı** ‘adldāde rāst olduğumla ra‘iyyet göñlin ürkütmedim her ḥükmüme ṭav‘la münḳād oldılar **yedinci** her söz ki ḥaḳdır ḥaḳḳa i‘timād idüb söyledim bī-müdārā ve tehevvr ḥaḳ sözümden ḥaḳ ḳoḫusun alub fermānıma muṭī‘ olub göñüllerinde maḥabbetime mekān düzetdiler ‘uḳalā dimişlerdir ki

esās-ı salṭanat mü'ekked ve erkān-ı devlet müşeyyed olmağa vezīr-i kāfī gibi sebeb-i kāmīl yokdur ki bu ma' nī elbette tezāyüd-i devlet ve şebāt-ı sa'ādetdir Süleymān Peyğamberiñ kemāl-i nübüvvetiyle baht-ı sa'ādetini vezīrine nisbet idüb sa'ādet-i Süleymāniñ Āşaf gibi vezīri varıdı ve bu haber şāyi' münteşirdir vezīr-i kārđān-ı kāmīl ma' rifet pādişāhına ehl-i memālikini hūşāvend etdügi gibi her eṭrāfda vākī' olan bīgāne begleri daḡi pādişāhına şādık ve muḡib etmege kādır olur ki maḡal görinüb münāsebet zāhir olduğça mülkiniñ gāh evşāf-ı ḡamīdesin ve mekārīm-i aḡlāḡın beyān iderken zımn-ı takrīrde kuvvet-i rāyın ve hūsn-i tedbīrin bile derc ide gāh āyīn-i şāhāne ve 'ādet-i cihādesin 'arz iderken ešnā-yı sūḡanda hevl ve heybet ve ye's-i siyāset-i sulṭānesin bile ḡalt ide tā selāṭīn-i eṭrāfa kendü pādişāhını kerīm laṭīf dōst-nüvāz ve kāḡir-i kavī düşmen bildüre lācerem anıñ gibi vezīr-i hūmāyūn destīñ vücūd-ı mübārekiyle umūr-ı salṭanat niṡāmda ve ehl-i memleket kemāl-i ihtimāmda olub memālik ma' mūr ve ehl-i mülk mesrūr olur

(42b) pādişāh memleketde bir mühendis-i māhire beñzer ki ta' mīr-i memleket tedbīrini bir nefesde fīkr idüb vezīr-i mi' mār mertebeye buyurur ki memlekete bir nefesde ārāyiş vire ki kişver-i cennet gibi ārāste ve ābād ola ve ḡalḡ cennetīler gibi āsūde ve dilşād olalar ammā vezīr-i mi' mārsız kendüye ol bir nefesde olan fermāniñ imtişālinde yeller ile şeb ü rüz murāḡabeye müstaḡraḡ olmak gerek ki 'imāret-i milketi bī-ḡayb bī-ḡalel ābād ber-pāy ola bu ma' nī ol vaḡit müstaḡīm olur ki mülk mühendisiñ a' mālī ve nevālī vezīr-i mi' mārniñ taht-ı fermānında olduğundan soñra mecmū'unuñ a' mālīne nazar-ı nāfizi yetişüb her bir ḡired ki büzürg-i ef' ālini ve netāyic-i a' mālīni 'ilmi iḡāṡa ide ne' ūzu bi'llāḡ 'ummālden biriniñ 'amelinden ḡāfil iken kendü re'yinden erkān-ı 'imāretde bir ḡalel iḡdāş iderse mühendis müteḡayyir ḡalub mi' mār ḡünāḡkār olur ve ol fesādıñ işlāḡı 'usr ve 'uḡūbete müncer olur pes vezīr-i şāyib tedbīre gerekmez ki ṡurfetü'l-'ayn içinde dīde-i rüşen-manṡarın ehl-i memālik aḡvālīniñ ba' zından dirīḡ belki 'umūmen manṡar-ı şāmil yetiştirmek kendüye lāzım idüğine vācib deyu i' tiḡād ide cemāl-i mülk ārāste ve kāmranlık etmekde kemāl-i feshātdir dimişlerdir ve pādişāḡ ol vaḡit kāmran olur ki vezīr-i kārḡüzār ve şāfī cevāb evvelā 'uḡalā dimişlerdir pādişāḡlara üç nesne vācibdir evvel mülkini ve ḡazīnesini ma' mūr eylemek ikinci ra' iyyete şefḡat ile 'adl eylemek üçüncü ulu işleri bī-ḡired ve uşāḡ kişilere virmemek

hazret-i risaletden ‘aleyhi’s-selām su’āl etdiler dört biñ yıl miqdārı pādīşāhlık āl-i semānīñ ellerinde istimrār üzerine karar tutduğundan hikmet neydi buyurdi ki *li-re’fetihim ‘ala’l-bilād ve ‘imāretihim*

(43a) *‘ala’l-bilād*³⁸⁰ ya‘ni ra‘iyyete şefkat idüb vilāyeti ma‘mūr eylemekle idi dimişlerdir āl-i semānīñ ba‘zından su’āl etdiler ki pādīşāhlık siziñ nesliñizde dört biñ yıl miqdārı muqarrer olmuşken anıñ gibi nāmdār olur hānedāndan güzergā sebeb ne kıyās idersiz didiler ki ulu işler ve mu‘teber maşlahatlar ve ‘ālī manşıblar ki erbāb-ı tedbīr ve ekābir-i zū’l-‘uqūla lāyıkdı hōd bī-nām kişiler eline düşdi tā ‘ālī qādrli ve rūşen re’ylü tecrübe ehli ulular zāyi‘ olub devletli pīrlar ayakda qaldı ol nevcivān nevsāl yigitler ki ārzūlarınıñ esīridir memālike müstevlī ve mutaşarrıf olub nefsleri hevāsına meşgūl oldılar āhīru’l-emr memleket elden çıkub hānedān-ı saltanat harāba vardı **Hikāyet** bir gün Nūşirevān-ı ‘ādile didiler ki filān kuluñ mālī hayyiz-i hufırdan mütecāviz olub ‘aded ü miqdārına hadd ü pāyān itmek muhāl oldu revā budur ki anıñ miqdārına ve iktidārına muvāfık ve münāsib belki dañi ziyāde kendü elinde konulub bāqī qalanın hazīne-i ‘āmireye üleşdirmeye gerek olur Nūşirevān didi ki anıñ ğanīliğı bizim gencimizdir ki ra‘iyyetiñ mālđarlığı pādīşāhıñ hazīnesidir bizden rūşen rāstlığa ‘adl ü dāddır māl hācetimiz olsa ıssından aħsen-i vecihle isterüz virürler ‘adl bereketine nazar ide imdi Nūşirevāna teşbīh etseler hātırları hōş olur işbu ‘uluvv-i menzilete ne dersin ki mefhar-ı mevcūdāt Muħammed Muştafā ‘aleyhi’s-selām anıñ zamānında geldüğü içün fāhr idinüb *vulıdu fı zemeni’l-meliki’l-ādil*³⁸¹ deyu buyurur eger ‘adl şerefi olmaya hergiz anıñ da adı añılmazdı ki nice anıñ gibi er geldi ve geçdi adların az kişi bilür ve ammā Nūşirevānı

(43b) Bilmez az bulunur ki āvāzesi āfāķı tōldurubdurur ķankı pādīşāhıñ ki dīni ābādān ola dūnyā ānıñ elinde ma‘mūr ve ābādān olur vilāyetini ‘adille ma‘mūr iden pādīşāhıñ Hāķ te‘ālā cennetde menzilin ve maķāmını ma‘mūr ve müzeyyen etmekde ve pādīşāh-ı ‘ādil dūnyāda nīknām ve ‘uķbāda şād-kām dūnyāda dil-ārām kendüye rām vee ‘uķbāda her ārzū ber-muķtezā merāmīr ‘alā’t-tevātūr ve’d-devāmdır **beyt**

Ferīdūn-ı feraħ ferīşte degil

³⁸⁰ Ülkelerine olan merhametleri ve imarları nedeniyle.

³⁸¹ Ben adil bir hükümdar zamanında doğdum. (Hz. Peygamberin doğumu, Nuşirevan’ın hükümdarlık günlerindeydi.)

Niti misk u ‘anber sirişte degil

Kerem birle buldı eyü adı ol

‘Aṭā vu kerem kıl ferīdūn sen ol

Pādişāhlara münāsib olan ve levāzımından oldur ki eyü kişilere manşib etmek ‘ākıl-ı tiz-dil ola ve ḥakīm-i sākin-nefs ola fāḥir işleri ġāfil ve ‘acül kişilere tefvīz etmek ‘ayn-ı ḥaṭardır **Hikāyet** Nūşirevān-ı ‘ādile ‘arz etdiler ki Ḥorasan beginin evine uğrı girüb çok kumaşın almış Nūşirevān ol begi ‘azl idüb didi ki ol ki evini şaklayamaz kendünü iken ya bu ilimi nice şaklayu bile didi Büzürcmihr eydür her pādişāh ki müte‘ennī ve āheste-kār ola güneşe beñzer ki ḥām yemişleri turş tulḥ iken luṭfila terbiyet kılub tamam bişürür ḥalvā-yı tāze gibi lezīz ṭu‘m çāşni virür her pādişāh ki önegi ola oda beñzer ki her ne‘i bulsa yaqub yok ider Erdeşir eydür üç nesne beglerden ‘ayib degildir **evvel** tedbīr-i mülk için bellü kişilerden meşveret ṭarīkıyla hidāyet ve ‘ināyet ṭaleb eylemek **ikinci** düşmen ḥurūc etdügünde dostdan yardım ṭaleb etmek **üçüncü**

(44a) vaḫt-i ḥācetde ra‘ıyyetden māl istemek Ḥusreve şordılar ki saña dünyāda murtażā ‘amellerden ḫanḫı ‘ameliñ hoş gelür ki gönülñ andan āsāyiş olur ve rūḥuñ rāḥat tutar didi ki bir günāhkār ki ‘ömründen ümīd munḫaṭı‘ kılub cān-ı şīrīn mufāraḫatına göz dikmiş ola anıñ günāhın ‘afv idüb āzād etdügüm hoş gelür Hind melikinden şordılar ki ne nesne‘i seversin didi ki gice uyuyam kimse benden şabāḥ olunca ḫorḫu çekmeye ve gündüz ıslāḥ-ı umūr-ı memleketde olam hiçbir zālīm zulme iḳdām eylemeye bu iki ḫaṣiyye‘i Nūşirevāna ‘arz etdiler didi ben ānı severim ki bī-günāḥ ve bī-ḥavf olam Aristetālīs ḥakīm İskendere naşihat idüb didi ki isterseñ dāyimā kemāl-i kāmranlıġla olasın hīç mezellet saña yol bulmaya zīnhār Ḥaḫḫa münḫād ol ve dilerseñ ki mālīñ mahfūz ola muḫṭāclardan dirīg ṭutma dilerseñ ki cemī‘ fi‘liñ şavāb ve rāst ola kendü fikrūñi begenüb dāyim tedbīrine ṭayanma ve her işde uyucu olma Mu‘āviye bir gün Aḫtefeyn-i Ḳaysa didi ki zamānıñ ḥālī nice Aḫtef eydür zamān sensin ḫaçan şāliḥ olduñ zamān şalāḫa geldi fāsīd olduñ zamān fesāda vardı ‘adl u dād ide ‘adl bir ḫalkandır ki kişi‘i āfetden şaḫlar niteki nebiyy-i kerīm buyurur *el-‘adlu cünnetün vākisetün ve*

*cennetün bâkıyetün*³⁸² ya'nî dâd etmek bir kalkandır ki haşarlardan şaklar ve bir cennettir ki ebedî kalur şâh-ı 'âdil ki tarîk-i 'adilde râst sey etmek ister âña terk-i

(44b) tama' olursa mâyedir ki adı nîk-nâmlıgla 'âlemde bâkî kalur hikâyet meliklerden birisine 'âlimlerden birisi mektûb irsâl idüb didi ki fülân tâcir vefât ider ve artar hîred yetîmleri kalmamışdır nağden fâйда idemezler ba'zını kendülere virelim ve bâkî hâzîneye üleşdürelim pâdişâh cânibinden cevâb-ı ta'cîl münâsibdir deyu melik ta'cîl cevâb yazub buyurdı *el-meytetu rahmetu'llâh ve'l-mâlu vereşetun ve'l-vârîşu rahşetu'llâh ve's-sâ'î la'netu'llâh*³⁸³ demek olur ki meyyite Allah rahmet eylesün mâlını vârişlerine yetîşdîrsün vârişlerini Allah beslesün ğammâza Allah la'net eylesün Mübârek İbn-i Fuđâle eydür Ebû Ca'fer hâlıfe huzûrunda bir günâhkâr getürdiler hâlıfe buyurdı ki depeleyeler didim ki yâ emîre'l-mü'mînîn hâzret-i risâlet 'aleyhi's-selâm buyurmuşdur ki kıyâmet gününde hağ te'âlâ hâlâyıkı cem' etdügi vağıt münadî koyub çağırdı ki bu günki gün kendüyi Allahıñ 'afvına kim lâyığ görürse kalğsun hiç âferîde yerinden kımıldanmaya hağ te'âlâ buyura kanı ol kişiler ki günâhkârlarıñ intikâmına kâdir iken rahm idüb 'afv etdiler ben dâğı anlarıñ günâhların 'afv etdim diye bu sözi işidüb ol suçluyı azâd etdi.

BÂB-I YÂZDEHUM

Der Beyân-ı nîk u bed u mazarrat-ı inân

Mağfî degildir ki Hağ te'âlâ kelâm-ı kâdîminde ulu'lemre mu'tî' oluñ deyu buyurur *eti'û'llâhe ve eti'û'r-resûl ve ulî'l-emri minküm*³⁸⁴ ulû'l-emr kimler idüğünde 'ulemâ hod söz söylemişdir

(45a) Bu cümlesi beglere mu'tî' olub fermânlarına münkâd olmağ dîndârlarıñ kemâl-i diyânetindendir ammâ ihtiyârlarıyla anlarıñ hıdmetin ihtiyâr etmek hüşüşan mülâzemete bil bağlamağ emr-i hağarnâkdir ki hem dîn havfı hem pâdişâh hışmı âfetdir dimişlerdir *Men şeribe ke'se'l-mülûk iğterâğat şefetâhu*³⁸⁵ kim ki begler câmından şerbet içse iki tuğakları göyinür beyt

³⁸² Adalet koruyucu kalkandır ve ebedi bir cennettir.

³⁸³ Ölüye Allah rahmet etsin; mal varislerindir; varisler Allah'ın emanetidir; onlara el uzatana Allah lanet etsin.

³⁸⁴ Allah'a, Resulüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin.

³⁸⁵ Kim hükümdarların kadehinden içerse dudakları yanar

Şenîdem ki âteş büved pâdişâh

*Be-nezdîk-i âteş ki cüyed tebâh*³⁸⁶

Hâzret-i risâlet ‘aleyhi’s-selâm buyurur *Men ikterebe min ebvâbi’s-selâtin iftene*³⁸⁷ kim ki pâdişâhlar kapısına yakın olsa fitne havfından hâlî olmaz fi’l-cümle eger taqdîr-i ilâhî muqadder olub bir kişi pâdişâh katında muqarreblık bulub bir işe mahşûş erse be-herhâl hâtırından pâdişâha muhâlefet endişesin geçürmeye ki İnna’llâhe le-yağdıbu men hâlefe’s-Sultân³⁸⁸ hadîşini tezekkür ide sultânına muhâlefet idene Allah gâzab ider pâdişâh katında muqarrebluk bula ‘azîzlik dilese ki sultânının hıdmetinde istikâmet üzerinde kâyim ola gayz gâzab âfetinden emîn olub ye’s siyâseti hevlerinden fâriğ ola gerek ki on kâ’ ide şaklamak vâcib bilüb ‘âdet idine **evvel** pâdişâhdan bir emr-i nâ-şavâb veya bir hareket-i nâ-şâyeste şadır olsa hemândem münkir olmaya belki te’ennî söz ibtidâ’ı idüb tedricle men’ ide tâ söz ilerü vara hem pâdişâha hoş gele **ikinci** sa’y anıñ üzerine şirîn sözler ve dilbend fi’ille hoş dil hurrem kıla ve her söz ki söyler ki ve her iş ki ider kulluk şüretinde

(45b) Huđû’la ide **üçünci** anıñ dileğine muhâlif sözde uzun bahş etmeye **dördünci** hîç vecihle pâdişâhın nuvâhtına mağrûr olub aldanmaya **beşinci** beg huzûrunda dilin şaklayu tuta huşûşan bir suçluya kaçımak vâcib ola beg huzûrunda kaçımak gerekmez ki terk-i edebe haml olunmaya zîrâ melikler huzûrunda ızhâr-ı gâzab câyiz ve reva degildir **altıncı** oldur ki gözüni ve kulağını pâdişâhın sözün diñlerken göziyle âharı ve etrâfa nazar etmekden şakına ki ulu hatardır ve işaret şüretini yerine getürmek ma’nîsinde öñi şanmaya ammâ ‘âkıbetine nazar iderek ki hayr hılâfında vâkı’ olmalu ise rucû’ mümkün ola **yedinci** pâdişâha söylerken sözüne huccet tutmaya ve sözün inandırmak içün yemîn idici olmaya **sekizinci** pâdişâ(h) huzûrunda maqbûlün deyu ol gürûr ile nesne deyici olmaya illâ ahyânen ki zîrâ kişinin hürmetin giderüb nefsinin bî-kâdr ve bî-kıymet kılmağda gümân yokdur eger ittifâk düşüb kişi pâdişâhdan taleb etdügi nesne’i pâdişâhı andan dirîğ tutsa münfa’ il olub hıdmetde kâhil olmaya ki ol ma’nî be-gâyet girân kerîh hûdur ki şâhibini helâke iletir **tokuzuncı** pâdişâh muqarrebine gerekdir ki dâyim handân şüret küşâde rû ola ‘abûsü’l-vech olmaya türş rû

³⁸⁶ İşittim ki padişah bir ateş gibidir. Öyle yakın bir ateş ki herşeyi yakıp harab etmek istiyor.

³⁸⁷ Sultanların kapısına yaklaşan, tehlikelere düşer.

³⁸⁸ Allah, sultana muhalefet edene gazap eder.

olmak ‘avām huzûrunda lâıık degil melik huzûrunda nite müteveccih görine **onunci** muḳarreb-i ḫazrete gerekdir ki pâdişâhın ḳullarıyla her ne vecihle küstâhlık iderse ‘afv ide ‘adâvet etmeye eger zarûrî ‘adâvet düşse ızhâr-ı ḫuşûmet ya şikâyet etmeye belki anıñ

(46a) Ḥaḳḳında diyecegin naşihat tarîḳı üzre ögüt şûretinde diye tâ bu ḫayırlu maşlahatı mütezammın ola ya bir zarûrî def‘ine sebep olmak añlına ğamz tarîḳıyla söylense şâyed ğaraż-ı nefis ihsâs olunub mücib-i infi‘âl-i pâdişâhî ola **beyt**

Ey şehinşâhına iden ḫıdmet
Ki ḳapusunda bulasın ḫürmet
Dil u cândan iden bu işi ṭaleb
Gerek aña kemâl-i ḫüsn-i edeb
Edebile önünde aç iki göz
Dime ardında ḫayr u şer bir söz
Çü işide ḫasûd kelâm-ı şerîf
Gökden inmişe ol ider taḫrîf
Dil u cân sözine budur ḳuvvet-i ḳût
Başı mâlı şaḳınıcaḳ ne sükût

Edeb her yerde ki maṭlûb ve maḳbûldür pâdişâhlar işiginde daḫî maḫbûbraḳdır ḫavf-ı ihtiyât her yerde maṭbû‘ maḫmûddur pâdişâhının huzûrunda daḫî maḫmûddur ve memdûd-ı sırfdır **Eflâtûn** ḫakîm eydür pâdişâhın nüvâhtına öğrenen kişi ağız ḫaberin işidüb gönli içindeki nihânî işleri gerekmez ki ‘âḳıl kişi anların nüvâhtına maġrûr olub yakınlığına aldanmalu degildir zirâ pâdişâhların ḳurbünde ḫafî ḫaṭarlar ve âfetler çok olur **Sindbâd** ḫakîm eydür pâdişâhlarla mülâṭafesinde sözde dilir eylemek ve ḳaḳımış arslana yakın olmak mâr-ı ef‘ıyle oynamak oynamak uşlu kişilere lâıık degildir **Ḳabkarâvus** ḫakîm eydür pâdişâhların rızâsın bulub murâdlarına muvâfıḳ ḫıdmet tamâm etmek maḳdûr-ı ‘aḳl-ı beşer degildir

(46b) Meger ‘aḳla devlet-i baḫt maḳrûn ola **Sokrât** ḫakîm eydür pâdişâhlar bir kişiniñ günâhın ki ‘afv ide gerekdir ki ayruḳ anıñ gibi günâhı gönlünden geçürmeye yine idecek olursa evvelki günâhı bile yeñilenür **Baṭlamyûs** ḫakîm eydür çok sözler ulu beglere ‘arz iderler egerçi yalan daḫî olursa gönüllerine eşer ider dıvara yapışdırdıkları

kil gibi gerçi kuruyacak yine düşer ammā eşeri kalur **Hikāyet** Īrānīler Nūşirevān-ı ‘ādile didiler ki şāhā bize anı buyur ki şaklayubilerüz ya‘nī yeyni fermān ola ammā menfa‘atlü ola Nūşirevān didi ki işlemesi yeyni ve āsān ve menfa‘ati olur gerçeklikdir gerçek ile olmak gerek ki dilüñi ve gönüñi yalanlamaya üç nesne mutlakā bedbahtlık ‘alāmetlerindendir evvel kişi kendü ‘aybın görmeyüb ‘aybım yokdur demek ikinci hasūdāne ğayrları ‘ayblu bildirmekiçün ‘aybın yüzine urmağ üçüncü yalan söylemek kişiniñ ‘ızzetin giderüb hürmetin eksici yalan gibi yokdur ki yalan yalan kişide heybet kıomaz beg dahī olursa belki beglere dahī ulu ‘aybdır niteki denmişdir üç zeşt günāh vardır kimden gelürse zeştdir ammā üç nev‘ kişiden gelse dahī zişt olur evvelā kibir ziştdir gedālardan gelse dahī zişt olur ikinci zinādır ziştdir pīrlerden gelse dahī zişt olur üçüncü yalandır ziştdir beglerden gelse dahī zişt olur zīrā begleriñ yalana ihtiyācı yokdur ve zināya pīrleriñ

(47a) gedāniñ hōd kibirle münāsebeti yokdur ki denmişdür **beyt**

Kibr zişt dār gedāyān ziştter

Rūz-i serd berf ān ki cāmeter³⁸⁹

Nūşirevān-ı ‘ādil eydür kişi pādīşāhlar hūzūrunda kendü dileklerin yerine kıomak müşkildir çünki merdān kendü dilegince murādın etmek müte‘azzir bārī dostlara fāyide ve menfa‘at degürüb düşmanlara intikām yetiştürür bu ma‘nā müyesser olmaz illā pādīşāhlar hıdmetinde kimki pādīşāhlardan eyü kişilere eyülük yetiştüğün isteyüb hācetler bitürüb dilekler yerine kıoyucı olsa Allah te‘ālāniñ kendü hācetlerin dille ‘arz etmege muhtāc kılmayub luğf-ı ‘ināyetiyle kemāl-i murādına muvāfıq tamām maşlahat hāşıl idivirir ki dimişlerdir **beyt**

Kim ki dāyim ire fażlu‘llāh

Emīn eyler ānı yā hemdemī şāh

Eger gözünde olsa şāhınıñ nūr

Gerekmez şey de ol iğbāle mağrūr

Şu kim bī-pāk söyler şāh sözin

Kaşımak gibidir degnekle gözin

Olan şāhenşehi yanında mahbūb

³⁸⁹ Kibir çirkindir fakat fakirde olsa daha çirkindir. Bu tıpkı soğuk günde ıslak elbise giymeye benzer.

Gerek sözi emîn ola özi hûb

BÂB-I DEVÂZDEHUM

Der-Beyân-ı şabr u şitâb ve ahvâl-i inân

Dürr-i şabr ki vardır cümle-i haşâil-i marzıyyeniñ birisidir ve hazret-i Rabb-i rahîmiñ sevdüğü şifatlardandır ivmek bunun zıddıdır ki niteki şabr şıfat-ı hamîde ve ivmek şıfat-ı zemdir *el-‘acletu mine ‘ş-şeytân ve ‘t-te‘ennî mine ‘r-rahmân* şabırda

(47b) Beş fâyda vardır şer‘an maflûb ve ‘urfen müstaḥsendir evvelâ şabırda ümîd-i ferec vardır ki resûl ‘aleyhi’s-selâm **eş-Şabru miftâhu’l-ferec**³⁹⁰ deyu buyurmuşdur şabır şādılığın miftâhıdır ivmekde ğazaba uğramağ korusu vardır ki hazret-i risâlet [‘a] m **buyurur men te‘ennâ eşâbe ev kâde men ta‘accele aḥtâ ev kâde**³⁹¹ ya‘nî her ki işinde şabır ile deprense işi şavâb vâki‘ olur kim ki işinde ivegen olsa ḥaṭâ eyler ya ḥaṭâyâ yakîn işler üçüncü şabırda nuşret ümîdi vardır ki nebiyy-i kerîm buyurur **inne‘n-naşr me‘a ‘ş-şabr**³⁹² her emr-i mu‘azzamda şabr iden dâyim manşûr ve muzaffer olur iven kişiler hezîmet ve bî-murâd olmağdan ḥâlî degildir dördüncü şabırda ḥasen-i ümîd vardır ki Tevrâtda yazılmışdır lâ aḥsenet a‘lâ mine‘ş-şabr ya‘nî şabırdan a‘lâ eyilik yokdur pes bu kelâmdan fehmi olundu ki eyilik şabırda olcağ ivmekde ne ḥayr ola beşinci şabr eylemek resûle iktidâ etmektir buyurulmuşdur ki **fa‘şbir kemâ şabare ulû‘l-‘azmî mine‘r-rusul**³⁹³ fi’l-cümle şabır her vakitte müstaḥsendi(r) ivmek her işde mekrûhdur Me‘mûn ḥalîfe eydür üç tâ‘ifeniñ nâz-ı niyâzına ve cefâsına zarûrî şabr etmek gerek evvel pâdişâh-ı sitemkâr ikinci bîmâr ya‘nî ḥaste-‘i zâr üçüncü maḥbûb-ı hûb ruḥsâr emîrû‘l-mü‘minîn ‘Alî kerrema’llâhu vecheh eydür her kimki dört nesneden ırağ olsa aña hiçbir dilemedüğü iş hevâle olub renc-i ḥaṭıra yetişmeye evvelâ ivmek ikinci ‘ucub üçüncü bî vakt ğazab dördüncü menfa‘ati talebinde kâhillik ulular dimişlerdir ki işleri vardır

(48a) Anda ivmek lâzımdır eger sustluğ ve kâhillik olunsa maḥşûd fevt olur kil-i tâze gibi eger bâğbân iki gün te‘ḥîr idüb dirmezse ol kil dökilür ya ḥüsn bozılır rengi

³⁹⁰ Sabır mutluluğun anahtarıdır.

³⁹¹ Sabırlı davranan doğru ya da doğruya yakın iş yapar; acele eden hata ya da hataya yakın iş yapar.

³⁹² Yardım sabırla beraberdir.

³⁹³ Büyük peygamberler gibi sen de sabret.

müteğayyir olur işler vardır ki anda ivmek olmaz ki ol rûzigârıla hâşıl olur hurma gibi ki eger bî vaqt hâmkên ağacdan koparılsa bî halâvet ve bî çâşni olur **Eflâṭūn** ḥakīm eydür her kim rûzigârıñ ba‘zı belâsına acılığla şabr etse tîzcek ‘ıvaz-ı ma‘îşet ṭatluluğun bulur **İskender** eydür devlet ne deñlü ki yüce ola şâhib-i devlete şefkat ve kerem yaraşur ve miñnet ne deñlü sa‘b ve düşvâr ola muḥkem şabr etmeyicek şâyed daḥî ulu varṭaya düşe kuvvet ne kadar vâsi‘ olursa medâr daḥî ḥazret-i risâlet ‘aleyhi’s-selâm buyurur ta‘cîl her vaqt mezmûmdur meger üç vaqtde evvel konuḡ gelse ta‘âm ta‘cîl üzerine vireler ikinci meyyiti ta‘cîl üzerine defn ideler ve bâliḡ olmuş kıızı ta‘cîl ere vireler ḥukemâ-yı Pars dimişlerdir her vaqtde şabrı memdûḡ ve her işde te‘ennî müvecceḡ ve mübârekdir kim ki kâr-ı bî-endîşe işlese ve sözi fikirsüz söylese anıñ naşîbî nedâmetdir **Hikâyet** Ḥusreviñ bir bîkr-i tâze câriyesi var idi kemâl-i ḥüsnele ârâste Ḥusreviñ nazârında maḡbûle ve ḥâtırında maḡbûbe idi ḥalvet-i sarâyına da‘vet şoḡbet niyetine da‘vet etdi gerçi evvelden câriye ol melikin manzûrı idi ve tamâm dilberi idi ammâ ol mülâkât ibtidâ şoḡbeti idi câriye Ḥusrev el sunucaḡ nâz yüzünden câriye muṭî‘ olmazlandı şâhiñ iştiḥâsı şarkdı şabrı koyub

(48b) Cebir şüretin gösterdi nizâ‘laşurken nâgâḡ câriyeniñ eli şâhiñ yüzüne toḡundı ve burnı ḡanadı ḡaḡab idüb mü‘eyyede ḡaber gönderdi didi ki memlûk mâlikine el uzadub burnun ḡanatsa ḡüküm nedir mü‘eyyed ḡâzır degil iken oḡlı cevâb virdi ki elin kesmek gerek bu ḡabri melik işidüb fi‘l-ḡalâl câriyeniñ elin kesdirdi şüret-i ḡaḡab fi‘l-cümle sâkin olıcak melik câriye‘i esirgeyüb peşimân oldu ve mü‘eyyedden şordı ki ḡudâvend küstâḡlıḡına el uzadanıñ kim olursa elbette elin kesmek gerekdir didiñ mü‘eyyed didi ki belî dört cinsden ḡayrınıñ elin kesmek gerek melik didi ki dört cins kimlerdir mü‘eyyed didi ki vaqt-i şoḡbetde kıız ḡaravaş ve delü ve mest ve ṭıfl-ı nâ-reside bunlar mu‘âfdır Ḥusrev didi ki sen niçün câriyeniñ elin kesmege ḡüküm virdiñ mü‘eyyed didi ki ḡâşâ Ḥusrev ḡidmetkârın mü‘eyyedle muḡâbil kılub müşâfeḡe şorıcak ḡidmetkâr didi ki belî mü‘eyyed ḡâzır degil idi baña ol ḡüküm viren oḡlı idi didi eyle olsa Ḥusrev buyurdı mü‘eyyed oḡlınıñ elin kesdiler ol ḡam içinde ḡelâk yetişdi evvel Ḥusrev bî şabrılık evcinden ol câriye‘-i mazlûme‘i saḡaṭ etdi şoñra mü‘eyyed oḡlını ḡüküm vaḡtinde fikirsiz cevâb virdüḡi için işbunuñ gibi ulu ḡasârete uğradı kişi söz söylemek vaḡtinde bî-endîşe söyleyicek cevâbında peşimân olmaḡıñ fâ‘idesi yokdur

Hikāyet Manşūr ḥalīfe Ḥaccāc zamānında ḥavāric-i ‘arab tutsaklarından birisini karşıusunda ayağda turgurub

(49a) Laṭīfe yüzünden su‘āl idüb didi ki bizim leşker mübārizlerinden siziñle kim katı ḥarb etdi naẓar it ve baña göster didi ‘arab didi ki sulṭānım ben mübārizleri yüze yüz göricek anlımazam ammā ammā buyur arḳaların dutsunlar tā bilüb sulṭāna cevāb virem ya‘nī ben bunları dāyim kaçır görmüşüm yüzlerine bakub bilmezsin dimek olur pes Manşūr ḥalīfe bu ḥaberi işidüb sözine peşimān olub ḥacīl oldu sözi bī-fıkr söylemek naşibi her gāh ḥacālet olıgelmişdir **beyt**

Sühan-rā pīş ü pes be-niger ānēh gūy eger dānī

Tefekkür-i sâ‘atī bihter ki der ‘ömr-i peşimānī³⁹⁴

Hikāyet Ḥasan Basrī raḥmetu’llāhi ‘aleyh ulu kişi ve üç yüz kişiyle aşḥāb-ı resūlden şoḥbet etmişdi bir gün Başra şehrinde bir meclis etdi va‘az neşāyih söylerken nāgāh didi ey dirīg ki aşḥāb-ı resūlden üç yüz ‘azīzle müşerref olmuşken şimdi siziñ şoḥbetiñize düşdüm bu sözi işidüb bir civān didi ki yā şeyḥu’l-islām ‘aceb söylersin aşḥāb-ı resūl şoḥbetinden bizim şoḥbetimize düşdüğünde dirīg ziyāde ola yoḥsa aşḥāb-ı resūlün resūl şoḥbetinden seniñ şoḥbetiña düşdüklerine dirīg ziyāde ola Ḥasan Basrī raḥmetu’llāhi ‘aleyh bu ḥaberi işidüb be-ğāyet utandı Tevrātda mastūrdur ki ḥarişler hemişe maḥrūm ve ivegen kişiler dāyimā peşimān olurlar ḥukemā dimişlerdir ki bir işde endişe etmek toḥm-ı yekdir ‘ilm-i dāniş ol toḥmuñ bitmesidir söz ol toḥumdan biteniñ çiçeği gibidir sözi ‘amele getürmek yemiş gibidir imdi söz ki

(49b) dāyim şavāb te‘enniyle söyle vaḳt-i ḥıṭābda

BĀB-I SĪZDEHUM

Der-nīk u bedī ez ḥaşāyil-i merdumān

Maḥfī olmaya ki tamām ‘ālimleriñ ittifākıyla eylemek eyüdü ve cemī‘ edyānda ve şerī‘atde eyilik eylemek maḳbūldür cümle-i erbāb-ı ‘uḳūl müttefikdir bu ma‘nāda ki kişiye rabb-i ḳādir cellet ḳudretuhu eyilik mecāl-i ḳudret virince eyilik etmege iḳdām etmek iki cihānda sebeb-i ihtirām ve mūcib-i ‘izzet-i ihtişāmdır kim ki kendüde ḳudret-i

³⁹⁴ Sözüñ önüne arkasına bak (iyice ölç tart) sonra eğer biliyorsan söyle. Bir saat düşünmek ömür boyu pişmanlıktan iyidir.

ihsân müşâhede ide zînhâr kâhillik etmegi görmeyesin ki te'hîrde âfet-i fevt havfları vardır ve **“aḥsin kemā aḥsena'llāhu ileyk”**³⁹⁵ emr-i mücibince 'amel idüb ḥazret-i resûl-i rabbi'l-'âlemîniñ 'aleyhi's-selâm kelâm-ı gevher-nizâm-ı hükmüne nazar it ki buyurmuşdur **“Aḥsin ḳable en yefûteke'l-iḥsân”**³⁹⁶ ya' nî demek olur ki eyilik eyle andan öñdin ki eyilik eylemek mecâl senden fevt olub eyilik eylemege gücün yetmez ve eliñ irmez olmaya refîḳ-i ekber-i Yünânîñ meşâhidindendir eydür kim ki bir kendüden eyilik umandan vaḳt-i ḥâcetde eyilik dirîḡ etse ol ehl-i ḥâcet aña düşman olsa revâdır ve kim ki bir müteḥaḳdan naşîḥat dirîḡ etse mennâ' li'l-ḥayr olub günehkâr olur Husrevden şordılar ki eyiliklerden ḳanḳı eyiligi çok seversin didi ki günehkâr güneḥ idüb ben 'afv etmesini severin ki **“men ya'fû'l-meḳ'âjšî ya'fû'llāhu 'anhu'l-'ışyân”** Hikâyet Hüseyn bin 'Ali raḍıya'llāhu 'anhümâ bir gün oruç tutmuşdı bir ḡulâm elinde bir ṭabak ṭa'âm be-ḡâyet ıssı ṭa'âm ḡulâm Hüseyn raḍıya'llāhu 'anh öñüne ḳoyunca ayaḡı şaşub ṭa'âm

(50a) Hüseyniñ üzerine döküldi Hüseyn ḡazaba gelüb ḡulâmîñ yüzine ḡışımla nazar idince ḡulâm-ı bî-çâre didi ki **“ve'l-kâzımîne'l-ḡayz”** Hüseyn didi ki ḡışmı yutdum ḡulâm yine didi ki **“ve'l-'âfine 'ani'n-nâs”** Hüseyn didi ki 'afv etdim ḡulâm didi ki **“va'llāhu yuḡıbbu'l-muḡsinîn”**³⁹⁷ Hüseyn didi ki seni daḡî âzâd etdim eyilik yâdı biliş ve düşmanı dost eyler yaramazlık bilişi yâd ve dostı düşman eyler Eflâtûn her nev' ni' met ki elde ola ḡasûd aña ḡased idici olur illâ iki ni' mete degil bir maḡalline in'âm iden bir daḡi ehl-i tevâzu' un tevâzu' una İmâm Şâfi'î raḡmetu'llâhi 'aleyh eydür tatlu keskin ḳılıcı çünki eyilerü ve eyilik daḡi ḳalın ve muḡkem cebeleri keser Sindbâd eydür şeref tevâzu' da ve kerem taḳvâda ve ululuk eylemek etmekdedir 'Ulema eydür yaramazlıḡdan ıraḡ ol ki yaramazlık gizlü oda beñzer ki añsuzdan yaḳar odı pinhân tutma ki az müddetde zâhir olsa gerekdir Emîrû'l-müminîn 'Ali kerrema'llāhu vecheḥ eyitdi **“izâ heyyet bâriḡuke fa'ḡnihimâ fe-inne li-küllî 'âşifetin sükûtün ve lâ taḡfel 'ani'l-iḡsânî fihimâ fe-lâ tedrî es-sükûne hattâ yekûne”**³⁹⁸ ḳaçan seniñ yoluñ ṭoḡrı ola ḡanîmet bil ve her esen yiliñ bir düğmesi vard(ır) dikecek vaḳit ma'lûm degil pes elde ḳudret var iken iḡsâna iḳdâm etmek gerek şâyed bir vaḳit ola ki ḡaṭırîñ dileye eliñ

³⁹⁵ Allah sana ihsan ettiği gibi sen de ihsan et.

³⁹⁶ Fırsat kaçmazdan önce ihsanda bulun.

³⁹⁷ Ali İmran 3/134.

³⁹⁸ Eğer rüzgâr sana doğru eserse ganimet bil; çünkü her ekinin hasadı vardır ve bu hasadı güzel yapmaktan gafil olma. Hasat zamanının ne zaman biteceğini bilemezsin.

irmeye **Hikāyet** Mūsā ‘aleyhi’s-selām zamānında Sāmīrī altundan bir buzağı eyleyüb Mūsā kavmin anıñla azdırmış idi Mūsā peygamber ‘aleyhi’s-selām ol altun buzağıyı oda

(50b) Bırağub eritdi ve buyurdi Sāmīrīyi taleb etdiler bulamadılar kırk günden soñra bulub getürdiler Mūsā peygamber ‘aleyhi’s-selām şordı ki ey Sāmīrī kande idiñ ki arayub bulunmazdın Sāmīrī didi ki gizlenmişdim ammā günde bir etmek fuķarāya virirdim Tañrı beni şaklardı bugün virmedim idi üşde giriftār oldum āh didi Büzürcmihr eydür ḥalāyıkıñ dilin kişi kendüye zem etdürmemekden bağlayamaz illā eyilikle ve göñli rencide olmuşlarıñ göñli cerāhatin eyü diliyle ve hoş ḥüb sözler ile şifā virüb öğledemez illā iḥsānla yıkılmış ḥatırlara tatlu delil ile tesellī vireyin diseñ ‘özürlendükçe günāhıñ unutulmuşken kuru ‘özür günāh añdurur ki ‘Alī raḍıya’llāhu ‘anh kerrema’llāhu vecheh *i‘ādetü’l-i‘tizār tüzekkirü’z-zenb*³⁹⁹ ḥalāyıkıñ başını ve cānını tığe fermāna çekerler amma göñüllere muḥabbet ancak iḥsān ve in‘ām ile müyesser olur **Hikāyet** imām ağlamış mescid kapusunda otururdi kâdı Ebī Yūsuf raḥımeḥu geçdi imām ağlamış anı görüb didi ki Ḥaḳ te‘ālā İslām şehrin işbu zālimden kurtarsun bu sözi kâdı imām Ebū Yūsufuñ sem‘ine degürdiler ol gice ağlamış beş yüz dirhem gümüş ve bir ḥıl‘at virübdü yarındası ağlamış yine mescid kapusunda otururken kâdı Ebū Yūsuf raḥımeḥu yine geçdi ağlamış didi ki Ḥaḳ te‘ālā bu mişillü muḳtedāy-ı dīni İslām şehirlerinde çok eylesün ki rāst güftār ve ḥaḳ kirdār kişidür didi bu ḥaberi işidüb ağlamışın şākirdleri birbirine baķışdılar yine ağlamış

(51a) Ol nesne ki kıyāmet gününde terāzuya koyarlar gökçek ḥüdur ve ānıñ netāyici şerīfesi vardır Büzürcmihr eydür sebe-i ‘izzet-i dünyā ve ‘uḳbā hiç gökçek ḥü gibi yokdur ve her işde fıkr u endişe etmek gibi ‘akıl yokdur rāḥat-ı āsāyişle ‘ömür sürmege kem āzārılık gibi yokdur **Hikāyet** Ma‘rūf Kerḥī raḥmetu’llāhi ‘aleyh bir gün āb-ı revān kenārında ābdest almak niyetin idüb muşḥafını bir ḥālī yerde kodı ṭahāret ide çün ābdestden fāriğ oldı muşḥafı taleb idüb yerinde bulmadı bir ḥatun kişi ki muşḥafını uğurlamışdı Şeyḥ ardından yetişüb kanı muşḥafı deyüb ḥatun kişiyē şordı ol bīçāre şeyḥden korkub beñzi müteğayyir oldı şeyḥ didi ki ḥaber şorayın cevāb vir işbu muşḥaf ki aldıñ üşde koyınuñda pinhān kıldıñ çıkar okı eger ḳur‘ān okumak bilürseñ saña ḥāl

³⁹⁹ Özü tekrarlamak, günahı hatırlatır.

ideyin h̄atun kiři didi ki bilmezini řeyh̄ didi ki pes niçün aldıñ h̄atun didi ki gönlecigim yokdur şatayın gönlek alayın Didim idi řeyh̄ işidüb arķasından gönlegini çıkarub ol faķireye virüb muşhafı aldı luşfila imdi her nesneniñ bünyadı vardır eyü h̄üyuñ bünyadı řerm u edebdir ve pāsban-ı nigeħdārī dāniř-i ma‘ rifetdir ve yaramaz h̄üyuñ bünyadı ve esāsı kendüzin begenüb naşih̄at idene bī-řermāne cevāb virmekdir Büzürmihr eydür yaramaz h̄ūlar çokdur amma üç h̄ū iken yaramazdır **evvel** dāyım h̄alāyıkıñ ‘aybıñ aramak **ikinci** ber řarīķ-ı naşih̄at luşfila pinhān ‘aybını kendüye

(51b) ‘arz idene minnet yerine tōhmet itmegil **üçünci** cümle yaramaz h̄ūlardan biriniñ řerbetin içdikden řoñra ‘ıbret tutmayub fi‘l-i ķabīhi terk etmemek gibi dimiřlerdir ki iki h̄ū vardır řüretā eyüdür ma‘nāda yaramazdır **evvel** oldur ki mālını dilemedin bir kiřiye ödün virür řoñra eglenüb kendü dilemege muhtāc olur **ikinci** oldur ki rāzını řormadın bir kiřiye deyu virür daħi aña yalvarır ki zīnhār kimesneye dime deyu

BĀB-I ÇEHĀRDEHUM

Der-beyān-ı nühüfte-dāřten rāzhā-i pinhāni

Bil ki kiři kandü sırrını şaklamak ulu eylükdür ki kendü haķķındadır anuñçündür ki H̄azret-i Risālet ‘aleyhi’s-selām buyurur ki *men keteme sırrehu melike ibrehu*⁴⁰⁰ ya‘nī rāz-pinhānī tutar kendinüñ mülki idinür her murādına zafer bulur ķankı ādem ki sırrını şaklayamaz murādına erişmek müte‘azzir olur belki muhāldir zīrā kiřinüñ maķřūd-ı sırrına ve murād-ı rāzına řasūd vāķıf ve muṭṭalı‘ olıcaķ elbette fitneye meşğül olurlar çün vuķūfa ittıla‘ mümkün olmaya řasūd ġāfil iken murād müyesser olur **Büzürmihr** eydür rāzı kimseye hiç dimelü degildir huřuřā üç kişiye **Evvel** aħmāķ kişiye **andan** çok söylenen kişilere **ve daħi** çok dostllu kişiye dimişlerdir ki kiři rāzıñ şaklamakda iki fā‘ide vardır evvel niyyet ki bir murād için h̄atırına baġladuñ eger řavāb eger řerr maķřūda irişüb řād-kām olasun eger h̄atā olursa h̄alķ bilüb seni melāmet itmeyeler **Hikāyet** Bir gün H̄āķānla Hind Meliki hem-nişin iken H̄āķān didi ki h̄atırdan ıraġolsun ol fikret ki gönümüzü fesāda vire Melik-i Hind eydür ıraġ olsun

(52a) eydür yārenler ma‘zūr buyurun dünki sözüme bu günki sözüm muhālif olduġına sebep budur ki bu gice ķādī beř yüz dirhem gümüş bir ķaftān göndermiř ķabül

⁴⁰⁰ Sırrını saklayan, iġnesini eline geçirir (ona sahip olur). Hadis-i şerif

etdük anı bilürsüz ki insân ihsân kılıdır ol sebebedeb sözi iki dürlü söyledük didi ki *el-insânü ‘abdü’l-ihsân*⁴⁰¹ ve dahî demişlerdir ki *el-hürri ‘abdü’l-birri*⁴⁰² ya‘nî azâdı kûl ider eylük Nûşirevân ‘âdil eydür kim ki iş bu dört şıfatla mevşûf olsa Hâk katında maqbûl ve halk katında maħbûb olur Evvel dâyim qalbinde niyeti eyü ola fırsat bulıcaq takşîr itmeye **İkinci** dostlar qazanmağa ‘âlî-himmet ola **Üçinci** halka şefkat idüb esirgemeği ‘âdet idine **Dördüncü** eksüklüğü olanuñ günâhını ‘afv ide taħammül ehli ola qaşdıle intikâm idegen olmaya **Hâzret-i ‘Alî** kerremallâhu vecchê eydür *el-ihsân yakṭa‘u’l-lisân*⁴⁰³ ihsân insânüñ dilin keser ya‘nî anuñ haqqında yaramaz söz söylemez **Hâzret-i Rasûl ‘aleyhi’s-selâm** buyurur *men yezra‘u hayren yahşadu rağbeten ve men yezra‘u şerren yahşadu nedâmeten*⁴⁰⁴ ‘âkıller demişlerdir ki kendü eyilügin kendüden ğayrıya oldığın istemeye ol dâyimâ belâdur **Baṭlamyûs** Hâkîm eydür çün bir kişiyey eylük idesin yine añub andan minnet umma yâ ğayri yirde añub filâna kerem idüb dururın diyü faḥrlanma ammâ saña olan eylüğüçün minnet it ve sipâs ‘ıvâz itmege iḳdâm it tâ her kişi saña kerem itmege rağbet ideler **Meşnevî**

(52b)

Zihî in‘âm ve ihsân-ı ilâhî
 Zihî iḳbâl vü baḥt-ı pâdişâhî
 Zihî haqdan ulu in‘âma lâyıḳ
 Zihî i‘zâzile ikrâma lâyıḳ
 Ki teftiş idicek kişi özini
 Eyü niyetde bula kendüzini
 Gelür çün şandüğüñ kendü başına
 Eyü şân eylük ile qardaşuna
 Olurmuş çün ‘ıvâz ihsâna ihsân
 Yavuzluk niçün ider ola insân
 Çü diliñ tatlu ola ḥâtırıñ pāk
 Revâ qaderüne reşk iderse eflāk

⁴⁰¹ İnsan ihsanın kölesidir.

⁴⁰² Hür iyiliğin kölesidir.

⁴⁰³ İyilik dili keser yani kötü söz söylemesini engeller.

⁴⁰⁴ İyilik eken rağbetini kötülük eken ise pişmanlığını hasad eder. Hadis-i Şerif

Şu kim eylük sevüb eylük ider ol
İki ‘âlemde eylüge irer ol
Bu gün kim hayra yelter kendüzini
Hemîn cennetde bulsun kendüzini
Yavuzluğdan ura kim ki bugün dem
Yarın me’vâsıdır ânuñ cehennem
Eyülerden Hudâ vü halk hoşnûd
Yaramazlar iki ‘âlemde merdûd
Yaramazluğdan olmasa içi pāk
Eyülük lezzetini itmez idrāk
Bilür eylük ulular eyü âdem
Degil âdem şu kim ‘aqlı ola kem
Kimüñ rüşen ola ‘aqlı çerāğı
Yavuz olub olur mı hağğa yağı
Budur ‘aqlı ‘azîzün muğtezâsı
Ki hağdur her işinde muğtedâsı

Hzret-i Risâlet ‘aleyhi’s-selâma şordılar *eyyü’l-mü’minîne efdalühüm*⁴⁰⁵
mü’minlerin efdali kaçkısıdır didi ki *hüsnühüm ahlāk[en]*⁴⁰⁶ ya‘nî hulki gökçektir
Rasûl ‘aleyhi’s-selâm buyurmuşdur *evvelü mâ yûda‘u fî’l-mîzân el-hulku’l-husn*⁴⁰⁷

(53a) Ol endîşe hâtırdan ki eger âşikâre olub bilinmelü olursa kişi’i oldu ide
Sindâbâd Hakîm eydür râzı iki kişiden gizlemekde mübâlağa câyız degildür evvel bir
‘aqlı-ı kâr-dân ikinci bir dost-ı mihrîbân ki kerrâtla şınamış ola

Beyt

Çü der dil ne-günced râz-ı kesân

Kucâ günced ender dil-i diğerân⁴⁰⁸

Râzı her âferîdeden şaklamak gerek huşuşa ‘avretlerden hiç vechile ‘avret hem-
râz olmağa lâıyık degildir

⁴⁰⁵ Müminlerin en faziletlisi hangisidir? Ibn-i Mâce. Zühhd/31

⁴⁰⁶ Ahlakı güzel olandır. Ibn-i Mâce. Zühhd/31

⁴⁰⁷ Kıyamet günü mizana konulacak ilk şey güzel ahlakıdır. Tirmizi. Birr/61-62

⁴⁰⁸ Kendi gönlünde insanların sırrını saklayamayan başkalarının gönlünde nasıl yer edebilir?

Hikāyet

Haccāc bin Yūsufuñ bir hācibi var idi emīn-i mahrem-i esrār idi bir gice söz arasında nāgāh Haccāc didi ki hātun kişilere hiç vechile sır sözüñ söylemelü degildir elbette hañar ma‘ rızında fāş eder Hācib didi ki cemi‘ hātunlar bir olmaz Haccāc didi ki cümlesi birdir bunlardan sır şaklamak ve rāz beklemek gelmez Hācib eyidüb vardır sır şaklamakda kāmiledür hazīnedārına buyurdı bin altun getürdi mühr urub hācibe ısmarladı ve didi ki bu altunı hātunuña ilet ve eyit ki işbunı mühürlü kīse ile evine getürüb hātununa virdi ve eyitdi ki senüñdür harclan didi bunuñ üzerine müddet-i eyyām geçdi Haccāc bir şāhib-i cernal cāriye‘i hācibine bağışlayub evine gönderdi çün hācib evine geldi hātun didi ki işbu cāriye ne maşlahata geldi hācib didi ki beg virgi hātun eyitdi eger benim hātırım şayub göñlüm yıkmak istemezseñ bu cāriye‘i tazele şat ve illā benüm göñlümi vīrān ve cānumı rencide kılursın

(53b) hācib eyitdi bir cāriye bi beg baña şatmak için virmeye evimde muķīm olmak için bağışla elimden ānı şatmak gelmez hātun ebsem olub oturdı çün gice oldu yerinden tırub beg sarāyına yetişdi destūr olub içeri girdi ve yir öpüb kīse‘i önünde kodu didi ki nice yıllardır erim beni sultānımıñ ni‘ metiyle muğtenim kılmışdır ve cümle ‘ālem sultānumuñ ni‘ metiyle perverde olmuşdur eger erim bed-bahtlu ve küfrānū’-ni‘ metlük edüb sultānımıñ ni‘ metiniñ hürmetin ri‘āyet itmeyüb emīnlikde takşirāt itdiyse ben Allahdan korkarım ve sultānımın iyiliklerinden utanurum baña vācib olan hıyāneti örtmeyüb dimekdir işbu mühürlüce kīse‘i erüm sultānımıñ hazīnesinden uğrılایub baña virmişdi ki harclanam ammā istedim ki bundan bir filūrī taşarruf idem fırsat aradım ki sultānımıñ hazīnesine degürem sā‘at ūş şimdi yetişdi didi Haccāc bunı işidüb hātununa tahşinler ve āferinler etdi ve eyitdi zihī emīne ve mu‘temede hātun ki sen imişsin bāri eyle gerek idi ki itdün deyüb hācibi kağırıñ eyüb kağırub üñünde kodu kīse‘i didi ki bu kīse ol kīseidir ki seniñle muvāza‘aidüb elüñe virmişdim şimdiki hālde bunu ol emīnligine inanub mahremliğine i‘timād itdigün rāz-dāre ‘avretün getürüb didi ki bu meblağ erüm seniñ hazīnenden uğrılایub baña harclanmağa getürmüşdir didi **Eflātun** hākim eydür her nesnenün şaklayıcısı ve bekleyicisi çok gerek ki muhkem ola illā rāzuñ bekçisi

(54a) bir yalnız kişi yaraşur şaklayıcısı ziyâde olduğınca âşikâre olması ziyâde olur kişi kendü sırrın fâş itmek ‘ayb olduğu gibi gayrı kimesne sırrına muṭṭali‘ olıcaḳ fâş itmek daḫī ‘aybdır sır ıssının sırrın bbildürdüğü kişinin katında emānetdür kaçan fâş itse hıyānet itmiş olur niteki Ḥazret-i Risālet ‘aleyhi’s-selām buyurur *izā eḥazte’r-recule ḥadişen sümme eltefte fe-hiye emānetün*⁴⁰⁹ ve daḫī buyurmuşlardır *innemā yetecālesü’l-mütecalisün bi’l-emāneti lā yaḥillü li-aḥadihimā en yüfşıye ‘alā şāhibihi mā yekrehu*⁴¹⁰ mü’min mü’miniñ sırrına yā ‘aybına muṭṭali‘ olıcaḳ fâş itmek ḥelāl degüldür belki bir yaramaz şıfatdır ol şıfatlı kişiden Allāha şığınmak vācib dir niteki Nebiyy-i Kerīm ‘aleyhi’s-selām buyurur *iste’ızü bi’llāhi min cāri’s-şevvir ellezī in re’ā ḥayren eserrehu ve in re’ā şerren aḫharehu*⁴¹¹ ya‘nī şığınuñ Allāha bir koñşıdan ki kaçan ḥayr görse örte şer görse aç mü’min-i kāmil oldur ki karındaşıñ bir şivesini anā nā-huş görünüb ‘ayb görünse ol ‘aybı imkān oldukça sa‘y idüb vech-i ḥasene ḥaml itmek gerek ol nā-şāyeste görinen fi’lün ḥaḳıkatı münkeşif olub temām yaḳın üzerine görünse tecāhül olmayub *ḥamlü’l-mü’mini ‘alā’s-şabāhi*⁴¹² mürtefi‘ olsa eyü kişilerün şānlarına lāyık oldur ki bir mü’min mu‘ayyubmuş diyü münfa‘il olmaya belki dostuñ olan eksiklügi sehvine nisyāna ḥaml idüb ḳaşdile itdi diyü i’tikād olmaya ḳardaşların ‘aybların örtmek mütedeyyin mü’minler ve şāhib-i mürüvvet ḳardaşlar ‘ādetidir āgāh oluñ ki ḳabiḥ nesneleri izhār itmemek

(54b) ol merātib-i ‘āliyedendür ki mü’minler Ḥazret-i ‘İzzet ‘azze şānuhū dergāhına münācāt ve du‘ā iderken bu şıfatladır ki *yā men zahara’l-cemile ve setera’l-ḳabīḥa*⁴¹³ mü’miniñ imānı temām olmaz nefsinı nice severse ānı sevmeyince bunda hodgümān yoḳdur ki mü’min sır fâş olub ‘ayb açılduğın istemez pes bu yaramaz şıfatdan be-ğāyet şaḳınmaludur sırları fâş idüb ‘ayblar açmaḳdan şaḳınmamaḳ kişinin derūnında bir gizli derddüranuñ nişānı hıḳde ve ḥaseddir ḥasūdların ve kīne kişilerün derūnları ḥabīşle ṭoludur lākin münāsebet olmayub gizli tutarlar kaçan fırsat el vire ḥayāyı aradan getürüb cinnetin izhār iderler ki *‘itābün zāhirun ḥayrun min hıḳdin meknūn*⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Bir kişi konuşurken etrafına bakarak konuşsa onun sözünü saklamak emanettir. (Tirmizi. Birr/39)

⁴¹⁰ Bir mecliste bulunanlar emin olmalıdır. Onlardan birinin arkadaşının çirkin gördüğü şeyi ifşa etmesi helal olmaz. (Ebu Davud. Edeb/32)

⁴¹¹ Kötülük görünce ifşa eden iyilik görünce gizleyen kötü komşudan Allah’a sığın. Hadis

⁴¹² Mümin işi sabaha taşır. (Yani acele karar vermez anlamında bir deyim)

⁴¹³ Ey güzellikleri izhar edip çirkinlikleri örten!

⁴¹⁴ Açıkça azarlamak gizli kin tutmaktan hayırlıdır.

âşikâre katı söylemek yegdir pinhân kin tutmağtan içinde hıkd u kîne tutan kîne-dârların lütf-i muhabbet eylemez içi habîş olan kişi kerîh olur dirler **Hikâyet** ‘Abdullâh bin Cübeyrden rivâyet olunur eydür zamân-ı câhiliyyetde Medîne de olurum bir Yahûdi konşım var idi dâyıım baña Tevrât ‘acâyiblerinden haber virirdi ol Yahûdi sefere gidüb ittifâk müddet- medîd seferde eglenüb âhîr yine geldi âna didim ki Hâk Te‘âlâ bir peygamber virübdî bizi İslâma da‘vet itdi Müslümân olduk Furkân adlı bir kitâb ol peygambere nâzil oldı ki Tevrâtı taşdıķ ider Yahûdi didi ki gerçek siz ammâ siz ol peygamberün emrini yerine koymağa ‘aceb kıyım olabilemisüz biz anın na‘tını ve şıfatını bulub bilmişüzdür ve ümmetinün daķı evşâfın okuyub dururuz

(55a) Bir kişi evi kapusundan çıķduğında mü‘min karındaşınuñ kîne ile yire kadem başmak anuñ dininde revâ olmasa gerek ve bir müslümân kıardaşınuñ katında kıurı sırrı fâş olduğı revâ degildir biri birinün gönli ri‘âyetin ve hâtırın gözlemek gerekdür işbu şıfatlar ol peygamberin ümmetine vâciv olsa gerekdir **şudûru’l-ebrâr şundûku’l-esrâr**⁴¹⁵ eyi kişilerin gönülleri sözlerin şandugı olur aķmâķların şöhetinden ictinâb itmek anuñ içündür ki gönülleri dillerindedir ne sırta muṭṭalı’ olalar şaklayamazlar elbette fâş iderler lâ-cerem anların muşâhabetlerinden müfâraķat belki yüzlerin görmekten necât bulmak tamâm-ı devlet ve sa‘âdetdir zîrâ **en-nazaru ilâ veci’l-aķmâķi haṭîetün**⁴¹⁶dür

Beyt

Anuñ ki hâķ diye adını aķmak

Ḥatâdur muṭlaķa yüzine bakmak

Bir mü‘min-i muvaḥḥid ki seni kendüye hem-şıfat bilüb maķremiyyet sırrını senün gönün hâzînesinde emânet kıoyub ağızın kapusuna mühr urmuşuz zînhâr dilün miftâķıyla ol mühürlü kıapuyı açub ol sır metâ‘ını ki ıssı âşinâlardan gizlemişdür şaķın njâ-maķremeler diline ve ecnebiler ağızına bırakma ki hâyinler zümresinden ma‘dûd olmayasın emânet şaklamağın âdâbını ve himmet-i âşârını bu beytden ma‘lûm ideyin

Beyt

Ve müsteveda‘î sırren bi-tev‘ânin ketmuhu

⁴¹⁵ İyi kişilerin gönülleri sırların sandıklarıdır.

⁴¹⁶ Ahmağın yüzüne bakmak hatadır

Fe-evda‘tehu şadrî fe-şâre lehu kabren⁴¹⁷

Bu iki beytün kâ‘ili İbn-i Mu‘teberdir ma‘nâsı oldu ki sırrını baña emânet koyana

(55b) Göğsümü kabir kılub ol sırrı örtüb şakların velî benüm sînemdeki sırrı meyyite teşbîh itmelü degildir zîrâ her kabir kıyâmete muntazırdır içindedki meyyit-i medfûn ol vaqt âşikâre ider ben ol vaqt dahî âşikâre itmeyüb pinhân tutarın tâ sırrı fâş itmekle hıyânet töhmet ile müttehem olmayub ehl-i emânetden olam inşâallâhu te‘âlâ

BÂB-I PÂNZDEHUM

Der dünyâ vü hırş

Ṭama‘ ve dünyâya katî hâriş olmak eyü degildir zîrâ ifrâṭla hırş kişi‘i gözsüz ve şâgır ider ‘Ömr-i ‘azîzi dâim hırşla dünyâ mâlın cem‘ itmege maḥşûr kılmak ‘âkıl şânına lâyıķ degildir Hâzret-i Risâlet ‘Aleyhi’s-selâm buyurur *er-rağbetü fi’l-dünyâ tekeşşere’l-hemme ve’l-gamme*⁴¹⁸

Beyt

Ez-kanâ‘at hîç kes bîcân ne-şüd

Ver-hâriş hîç kes şultân ne-şüd⁴¹⁹

Ne kanâ‘at ehlinün kimesne aç oldığın gördüğü var ne hırş ehlini sultân oldığın gördüğü var ifrâṭla hırş galebe-‘i cehlden gelür eyle olsa kanâ‘at ihtiyâr itmek ehl-i sa‘âdetün kemâl-i devletindendir ki dîde-i ‘âkılla ve nazâr-ı ḥissile rûşen müşâhede ide durur ki cihâna tehî-dest ‘uryân geldi iki cihân elinde ola yine boş kef ve bî-tâc ve bî-kemer gidecekdir **Hîkâyet** Melik Menûçehr ol vaqt Melik Menûçehr ol vaqt ki Ṭaberistânda olurdi Efrâsiyâb ile şulḥ itdüklerinden sonra leşkerin cem‘ idüp üzerlerinde refî‘ şavtla ḥuṭbe okudı ve eşnâ-‘i ḥuṭbesinde dedi ki âbâ ecdâdımız cihândan naḳl itdiler cihânı bize kodılar ammâ biz dâhî nâçâr anlaruñ

(56a) Ardınca gitmelüyüz bî-gümân atalarımız bize şol resmedür ki ağaca kökdür biz atalarımıza köklü ağaca budaklar gibiyiz çün kök yerinden kıopanla

⁴¹⁷ Sırrını saklayabilirim diye bana emanet etti.

Onu göğsüme koydum da göğsüm ona bir kabir gibi oldu.

⁴¹⁸ Dünyaya rağbet gam ve kederi çoğaltır. (Hadis-i Şerif)

⁴¹⁹ Kanaatten kimse ölmedi, açgözlü de asla sultan olmadı.

ma' lümdür ki budağın pâydarlığı ne kadar ola üşde dünyânın müddeti mühleti bu vech üzerinedir ki zıkr olındı bu az müddet içinde bu kadar renc ü ' ayş ü cenk neye gerek olur **Baṭlamyūs** ḥakīm eydür düşmenlere yalvarmağla ḥalāş yokdur ammā mālıla def olunur ammā ġālib ḥarīş olıcak andan kaçmak muḥāl ve yalvarduğınca ḥasāreti ziyāde olur ve māl virdikçe āḥir ḥaḳāretle helāke sebeb olur **Baṭlamyūs** ḥakīm eydür bu dünyā bir melik-i mütehevvere beñzer ki hīç kimse' i esirgemez hīç āferīde ile dostluğı yokddur eger medḥ idesin minnet itmez ve eger zemm idesin hīç kızmaz günāḥı yoḳlardan alub ḥaḳḳı günāḥı yoḳlardan alub ḥaḳḳı yoḳlara virir bir kişi ' ālem-i ġaybdan ' ālem-i zāhire ki gelür bī-ḥabbe ve bī-libās gelür mālūmdur deyu ḥarīşlığla maḥbūb idindüğü nesneleri bir nice kişilerden ḳalmışdır āḥir gitdigi vaktin bir çekirdek gümüş ile alub gitmez yine bir nice kişilere koyub kendü maḥrūm ve nevmīd gidiserdir çün ḥaḳīḳat emr bu minvāl üzereyse ki taḳddır olındı eyle olsa ifrātla dünyāya ḥarīş olmak mübālağā ile eblehlikden gelür dervīş-i ḳāni' ki ġinā- ' ı ḳalille mevşūf ola ol ġanīlerden ġanī olur ġanī ki ṭāmi' ve ḥarīş ola dervīşlerden dervīş olur **Eflātūn** ḥakīm eydür dünyā bir deryāy-ı vası' ā beñzer āndan geçmekde ḥaṭar var ve içinde

(56b) Tırmaḳda ḥavf daḥī ziyāde selāmet ammā kenārındadır **Sokrat** ḥakīm ol vakt ḥalāyıkdan ' uzlet iḥtiyār idüb bir mağārda ḥalvet-ğāḥ düzütmüşdü ol vakt-i zamānıñ melikiñ ḥasta oldu ol melikiñ veziri Sokratıñ şākirdlerinden idi Sokrat adam gönderdi tā gelüb melikiñ mu' ālecesine meşğul ola Sokrat ḳabul etmedi vezir kendüsi vardı gördü ki bir mağara içinde eñinde ḥafif bī-ḳıymet libāslar önünde ṭa' āmı sebze tere vezir-i melik ḥaberini Sokrat ḥaber-i ' arz etdi Sokrat ḥucetlerle cevāb virdi vezir didi ki ḥuceti ḳo ki bahş etmege gelmemişim seni melikimiz mu' ālecesi için da' vet etmege gelmişim kerem-i icābet ḳıl āḥir Sokrat didi ki ben siziñ melikiñize ḥizmet etmek ṭarīḳin bilmezsin vezir ayıtdı eger sen bizim melikimize ḥizmet etmek ṭarīḳin bileydiñ yeşil ot yemege muḥtāc mı olurduñ Sokrat ayıtdı eger sen bu loḳmaya ḳanā' at etmek lezzetin bilseñ bir loḳma için ma' būd-ı muṭlaḳ idünüb bir kendiñ gibi ' āciz maḥlūḳuñ ' ubūdiyyetin tatmakda ḥaḳāretler mi çekerdin anıñ içündür ki ḥazret-i rasul ' aleyhi's-selām buyurur *el-ḳanā' atü kenzün lā yuḡnā*⁴²⁰ diyü buyurduğundan soñra *el-ḳanā' atü mā lā yenfezū*⁴²¹ tekrār buyurmuşdur dünyāya ḥarīş olanlarıñ ve dünyānıñ

⁴²⁰ Kanaat tükenmez bir hazinedir. (Hadis-i Şerif)

⁴²¹ Kanaat tükenmez. (Hadis-i Şerif)

meşeli şusuz kişiye beñzer düşende āb-rū anlar görür pākīze maşrabalarla şular içer o yansa cigeri mecrūr ve lebi haşek şusuzluğu bâkī **Hikāyet** Nessāc Buḥārī rażiya'lāhu 'anhū

(57a) ki Buḥārānīn mu' teberlerindendir anīn zamānında pādīşāh rüzgār Sulṭān Maḥmūd Şehriyār idi ber sultān-ı mezkūr erkān-ı devletden ba' zıyla mezkūr şeyḫiñ ziyāretine vardılar ki tā bir laḫza müşerref olalar ḫaremi ḫabusuna yetişdiklerinde umdular ki şeyḫ çıkub bunlara istiḫbāl ide şeyḫ belürmedi āḫir ḫal-ı ḫānesi ḫapusuna yetişdiler gördüler ki şeyḫ fāriḡ vezīr bu ma' nāya taḫammül idmeyüb dedi yā şeyḫ ḫur' ān-ı ' azimde ol āyet-i kerīme' i oḫumadıñ mı ki bārī te' ālā buyurmuşdur **efī' ullāhe ve efī' u' r-rasūle ve ulū' l-emri minkūm**⁴²² ya' ni muṭī' oluñ Allāha ve rasūlüne daḫī emr fermān üstü beglerüñüze ḫuşūşan bunuñ gibi velī sīret pādīşāh ki seniñ ikrāmıñ ve i' zāzıñ için ḫapuña gelürsen iltifāt etmeyüb bu sultān-ı cihān muṭā' a muṭī' olmaḫ ma' nāsından fevt olmadı mı didi şeyḫ ḫalvet içinde ḫıṭāb idüb didi ki ey vezīr-i ' aḫıl ben Allāha muṭī' im Allāha muṭī' oluñ fermānında şöyle müstaḡraḫım resūlüne muṭī' oluñ denilen fermānında yerine ḫomaḫdan ' āciz ve ḫāşıram senüñ ulū' l-emriñe nevbet anlardan soñra geḫer ve deḡer ma' zūr buyurasuz didi bu sözi Sulṭān Maḥmūd işidüb begendi şeyḫi ziyāret itdi bir miḫdār ol ' aziz ile muḡtenim ve müşerref olub ḫayr du' āsın aldı sürūr-ı ḫatırla menzil-i şāḫānesinden yaña müteveccih olub revāne oldu eyle olsa işbu bir ' āciz ve ' āşī ve pūr-melāl ve mücrīm-i faḫır

(57-b) ve bī-māl a' nī dā' i el-faḫır **İbn-i Kemāl** ki müellif-i īn ḫitāb-ı pūr-neşāyiḫ-i pūr-nevā temme bi- ' avni ' ināyeti' l-Meliki' l-mennān-ı bī-mişāl işbu pend ü neşāyiḫi te' līf derc idüb ḫazīne' i ' aḫıldan nice dürlü genc ve cevāhir ḫarc itdüm ki tā mü' min ḫarındāşlara vesīle- ' i hidāyet ve sālīk-i rāḫ-ı ḫaḫīḫāt ve mālīk-i dünyā vü devlet olub oḫuyanlar tā ki bu zerre-i bī-miḫdārı ümmīddir ki ḫayr du' ādan ferāmūş buyurmayalar inşā' allāhu te' ālā ve teḫaddes temmet el-kitābu bi- ' avnillāhi' l-Meliki' l-Vehhāb

⁴²² Allāha ve resulüne ve sizden olan ulul-emre itaat edin. Nisa/59

SONUÇ

XV. ve XVI. yüzyıl gibi Osmanlının sosyal ve kültürel anlamda en renkli döneminde yaşayan Kemâl Paşazâde genelde Türk dünyası, özelde Osmanlı devleti tarihindeki önemli ilmî ve siyasî şahsiyetlerden biridir. Kemâl Paşazâde'nin Kanunî Sultan Süleyman'a, Zenbilli Ali Efendi'nin vefatından sonra sekiz yıl Şeyhü'l-İslâmlık yapması O'nun yerini ilmî ve siyasî anlamda daha da müşahhas kılmaktadır. Kemâl Paşazâde'nin kendini ilmi anlamda devrinin en iyi alimlerinden beslenerek yetiştirmesi ve Yavuz Sultan Selim'le olan yakın ve güçlü ilişkisi neticesinde bulunduğu devlet görevleri O'nun, Osmanlı'nın siyasî hayatında da etkin bir rolü olduğunu göstermektedir. Özellikle Osmanlı'nın Mâturidilik üzerine yapmış olduğu bilinçli tercihte, bu mezhebin yerleşme ve gelişmesinde de İbn Kemâl'in etkin bir rol üstlendiğini ifade edebiliriz.

İbn Kemâl'i ve Nesayih adlı eserini çalıştığımızda açıkça gördük ki ülkemizdeki ilâhiyat akademiasının üzerinde yeterince durmadığını düşündüğümüz Osmanlı tefekkür tarihi, felsefeden tasavvufa, kelimadan fıkha ve mantığa kadar İbn Sina sonrası İslam düşünce tarihinin genel eğilimlerinin sergilendiği bir buluşma noktasıdır. Bu anlamda Osmanlının geçirdiği fikrî süreci, İslam düşüncesindeki sentez arayışının mühim örneklerinden biri olarak değerlendirebiliriz. İslâm felsefesi hiç de Batı merkezli akademyanın düşündüğü anlamda, VIII. Yüzyılda başlayıp, Gazâli ya da İbn Rüşd sonrası bitmediği gibi farklı alanlarda gelişmeyi sürdürmüştür. Açıkça anlaşılmaktadır ki İbn Kemâl, klasik anlamda sadece dinî, İslâmî bir fikir anlayışına sahip değildir. Bilakis gerçek anlamda İslâm'ın öngördüğü gibi insanın hakikat arayışında, ilim ve hikmet üzerine kurulacak hayatın içerisinde kendisine yarayacak olan her türlü bilginin peşinde olan bir anlayış sergilemektedir. Bu onun kelim ve felsefeye dair eserlerinde açıkça kendini göstermektedir. Zaten incelemiş olduğumuz *Nesayih* adlı eserimizi de bir çok alandan; tarihten, edebiyattan ve felsefeden yararlanarak kaleme aldığı dikkat çekicidir. Bir çok tarihi şahsiyetten hatıralar ve rivayetler aktardığı gibi yirmi civarında filozofun fikirlerinden alıntılar yapmıştır. En uzun bâb olan akıl babından da anlaşılmaktadır ki, İbn Kemâl'in fikir hayatında ve yaşadığı yüzyılda modern anlamdaki gibi ayrıntılı olmamakla birlikte, akla verilen önem oldukça güçlüdür. Hakikate ulaşma

yolunda kullanılan alettir. Hatta denilebilir ki akıl, dinî ve fikrî hayatta potansiyel bir temeli oluşturur, temsil eder.

Nesayih bir ahlak eseridir. Ancak Aristoteles tesiriyle yazılmış olan ya da Yunan kaynaklarından da istifade ederek İslâm potasında eritilmiş diğer ahlak kitapları kadar detaylı ve geniş değildir. Bir tür sıkıştırılmış (muhtasar) ve halkın da anlayıp istifade edeceği tarzda hazırlanmış bir ahlak kitabı olarak kabul edilebilir. Eser döneminin, özellikle ilim dünyasının kullandığı dile nispetle sade olmakla birlikte gayet zengin, bir o kadar da özel kelimelerle bezenmiştir. Ayrıca bazı konularda oldukça detaylı ve orijinal fikirler de ortaya koyan İbn Kemâl, mesela devlet adamlarının özellikleri hakkında, kendisinin de aktif siyasetin içerisinde olmasından kaynaklansa gerek konuyla ilişkili yazılan fikirler de yer almayan bazı ahlaki özelliklere işaret etmiştir.

İbn Kemâl'in ahlak anlayışı, bir Şeyhü'l-İslâm olması hasebiyle ayrıca sahip olduğu felsefî ve kelamî birikim neticesinde teoriden ziyade pratiğe yöneliktir. Yani eserini okuyan kişinin, almış olduğu bilgiyle sanki hemen hayatını o bilgiye göre tanzim edip dünya ve ahiret mutluluğunu kazanabilmesini arzu eder. O yüzden sık sık anlattığı ahlaki özellikler, daha da hayatın içerisinde olsun diye tarihi olaylara ve hikâyelere yer vermiştir. Bütün bunları yaparken anlatımlarının belkemiğini Kur'an ve sünnet ışığındaki İslâm ahlakı oluşturmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ADAMSON, Peter, TAYLOR, Richard, C., *İslâm Felsefesine Giriş, İbn Sinâ Bölümü*, (çev. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, İstanbul 2007
- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982
- AKGÜNDÜZ, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yayınları, İstanbul 1997
- AKKİRMÂNÎ, Muhammed, *İrâde-i cuzziyye risâlesi*, c. II, sad. ve neş. Şamil Öcal, Dini Araştırmalar, 1999
- ALPER, Ömer Mahir, “İbn Kemâl’in Risâle fî Beyânî’l-Akl’ı” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, İstanbul 1999
- ANAY, Harun., *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyâset Düşüncesi*, İstanbul 1994 (İ.Ü.S.B.E Basılmamış doktora tezi.)
- ARİSTOTELES, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996
- , *Nikomakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür, Kebikeç Yayınları, Ankara 2005
- ARSLAN, Ahmet, *Haşiye Al’t-Tehâfüt Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 1987
- , Kemal, *Ala’t-Tehâfüt Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987
- ATSIZ, Nihal, *Kemâl Paşaoğlu’nun Eserleri*, Şarkiyat Mecmuası, İstanbul, 1996, S.VI.
- AYDIN, Mehmet., “Ahlak” *T.D.V İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV, İstanbul 1999
- AYDINLI, Yaşar, *Gazâli: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa 2002
- BAYRAKDAR, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, A.Ü., İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1998
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yay., Örnek Matbaası, Ankara 1995
- BİNGÖL, Abdulkuddüs, “Osmanlılarda Mantık Bilimi İçeriği, Medrese Eğitimindeki Yeri ve Osmanlı Mantıkçıları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.7. Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999
- CANAN, İbrahim, *Hz Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, Türdav Yayınları, 1982, İstanbul
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999

- ÇİÇEKLER, Mustafa., *Kemal Paşazâde ve Nigristân'ı*, (Basılmamış doktora tezi),İ.Ü.S.B.E., İstanbul 1994
- DALKIRAN, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yay. İstanbul 1997
- el-CÜRCÂNÎ, es-Seyid Şerif Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, ts.
- ERDEM, Hüsameddin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1996
- el-İSFEHÂNÎ, er-Rağîb Ebu'n-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *Müfredât-ı Elfâzi'l- Kurân*, İstanbul 1986
- et-TÛSÎ, Nasîruddin, *Ahlâk-ı Nâsirî*, (Edit. Tahir Özaktaş, çev: Anar Gafarov, Zaur Şükürov), Litera Yay., İstanbul 2007
- FAHRÎ, Macid, *İslâm Ahlak Teorileri*, Litera yay., İstanbul 2004
- FARABÎ, Ebu Nasr, *Arâ'u Ehli'l-Medineti'l-Fazıla, İdeal devlet*, çev.Ahmet Arslan, Vadi yayınları, Ankara 2004
- _____ *Es-Siyasetü'l-Medeniyye*, (çev. M. Aydın, A. Şener, R. Ayas), İstanbul 1980
- _____ *Fusulü'l- Medenî*, '*Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*', (çev: Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987
- _____ *İlimlerin Sayımı*, (çev. Ahmet Arslan), Vadi Yayınları, Ankara, 1999
- FAYDA, Mustafa, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1986
- FAZLUR RAHMAN, "İbn Sinâ", *İslâm Düşünce Tarihi*,(Editör:M.M Şerif) İnsan Yayınları, İstanbul 1996
- GAZALÎ, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed *Tehâfütü'l- Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)* (çev. Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981
- _____ *el-Munkızu mine'd-Dalâl (Dalâletten Hidâyete)*, (çev. Ahmet Suphi Fırat), Şâmil yayınevi, İstanbul 1978
- GUTAS, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (çev. Lütü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003
- HALLAF, Abdulvehhâb, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (çev. Hüseyin Atay), Ankara 1973
- HAMÎD, Dabaşı, "Filozof-Vezir Hâce Nasîruddin et-Tûsî ve Dönemin Entelektüel İklimi", *İslam Felsefesi Tarihi*, (Edit. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman), I-III, c. 2, İstanbul 2007
- HAMMER, Joseph De, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, I-XVI

- İBN MİSKEVEYH, *Ahlakî Olgunlaştırma*, (çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara ts.
- İBN RÜŞD, *Tehâfüt et-Tehafüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*, (çev. Kemal Işık- Mehmet Dağ), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, *Yeni Türkiye - Osmanlı Özel Sayısı- III*, sayı; 33, Ankara 2000
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976
- İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988
- İŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Ulemâsı”, *Yeni Türkiye Yay. -Osmanlı Özel sayısı- III (Düşünce ve Bilim)*, Yıl 6, Sayı 33, Ankara, 2000
- KALIN, İbrahim, “Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye yay.*, Osmanlı, Ankara, 1999
- KAM, Ferid, “Kınalızâde Ali Çelebi”, D.E.F.M, S. 4, İstanbul 1332
- KARLIĞA, Bekir, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları., Ankara 1999
- _____, *Islahatçı Bir Düşünür Tunus’lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, Koba Yay., İstanbul 1995
- _____, “İbn Sina Çizgisinde Osmanlı Düşüncesinin Gelişimi”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, Elis Yayınları, Ankara 2003
- KATİP ÇELEBİ, *Keşfü’z-zunûn, II*, neş: Kilisli Muallim Rıfat-Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360
- KAYA, Mahmud, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983
- KEKLİK, Nihat, *Türk İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987
- _____, *İbnü’l-Arabî’nin Eserleri ve Kaynakları için Misdak Olarak el-Futuhât el-Mekkiyye*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- KEMAL PAŞAZÂDE, *Tehafüt Haşiyesi (Hâşiya alâ Tehâfüt al-Felâsife)*, (çev: Ahmed Arslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987
- _____, *Nesâyih*, S.K., Esat Efendi 1781
- KINALIZÂDE HASAN ÇELEBİ, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1989

- KİNDÎ, Ebu Yusuf Yakup İbn İshâk, *Risâle fî hudûdi'l-eşyâ ve rûsûmihâ, Felsefî Risaleler*, (trc. ve inc. Mahmut Kaya), İz yay., İstanbul 1994
- KUTLU, Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Kitâbiyât yay., Ankara 2007
- LEAMAN, Oliver, “İbn Miskeveyh”, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Edit. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman), İstanbul 2007
- MAVERDÎ, *Siyaset Sanatı (Nasihatü'l-Mülûk)*, (çev. Mustafa Sarıbiyık), Ark Yayınları, İstanbul 2004
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyin b. Haccac, el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh, I-III, Kahire 1954
- OCAK, Ahmet Yaşar, “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, *İbn Kemal Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1986
- OKTAY, Ayşe Sıdika , *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yay., İstanbul 2005
- ÖCAL, Şamil, *Kemal Paşazade’nin Felsefî ve Kelami Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000
- _____ “Kemal Paşazade’nin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri” Yeni Türkiye Yayınları, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 1999
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Kemal Paşazade”, *M.E.B.İ.A.*
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, c. I, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Mersin 1992
- SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992
- SARAÇ, M. Ali Yekta, *Şeyhülislâm Kemal Paşazâde*, Şule Yay., İstanbul 1999
- SARIKAVAK, Kazım, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü Yanyalı Esat Efendi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997
- SİDDİKÎ, Bahtiyar Hüseyin., “Devvânî”, *İslâm Düşünce Tarihi*, İstanbul 1996
- SÖZEN, Kemal, “Klasik Dönemde Osmanlı Türk Düşüncesi ”, *Yeni Türkiye*, Sayı 46, 2002
- _____ *İbn Kemal’de Metafizik*, Fakülte Kitabevi Isparta, 2001
- _____ “Klasik Dönemde Osmanlı Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye - Türkoloji ve Türk Tarihi Özel Sayısı- IV*
- STANFORD, J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I. (çev. Mehmet Harmancı) E.Yay., İstanbul 1982

- SÜHREVERDÎ, *el-Hayâklü'n-Nûr (Nur Heykelleri)*, (çev. Saffet Yetkin), M.E. Basımevi, İstanbul 1987
- TAHİR, Mehmed, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. Fikri Yavuz), Meral Yay., İstanbul 1972
- TAŞKÖPRÜLÜZADE AHMED, eş-Şakayıkü'n-Nu'maniyye (Mecdî trc.) İstanbul 1269
- TAYLAN, Necip, *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994
- TURAN, Şerafettin, *İbn Kemal, "Tevarih-i Al-i Osman Defter I.* TTK Yay., Ankara 1991
- _____, "Kemal Paşazade" *T.D.V İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999
- TURTÛŞÎ, Muhammed ibn, *Sirâcu'l-Mülûk* (Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair) (Haz. Said Aykut), İnsan Yayınları, İstanbul 1995
- UĞUR, Ahmet, *İbn-i Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1983
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1997
- YILDIRIM, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2000

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı:	Kırıkkale 1977		
Öğrenim Gördüğü Kurumlar:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise:	1993	1996	Çankaya Kurtuluş Lisesi
Lisans:	1997	2002	U. Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans:	2007	—	U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora:			
Medeni Durum:	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	Arapça ve İngilizce		
Çalıştığı Kurum (lar):	Başlama ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı	
	01.06.2005	Görevde	Diyanet İşleri Başkanlığı

Yurtdışı Görevleri:

Kullandığı Burslar:

Aldığı Ödüller:

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar:

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri:

Yurt İçi ve Yurt Dışında Katıldığı Projeler:

Katıldığı Yurt İçi-Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar:

Diğer:

...../...../2009

Yunus TÜRKYILMAZ